

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

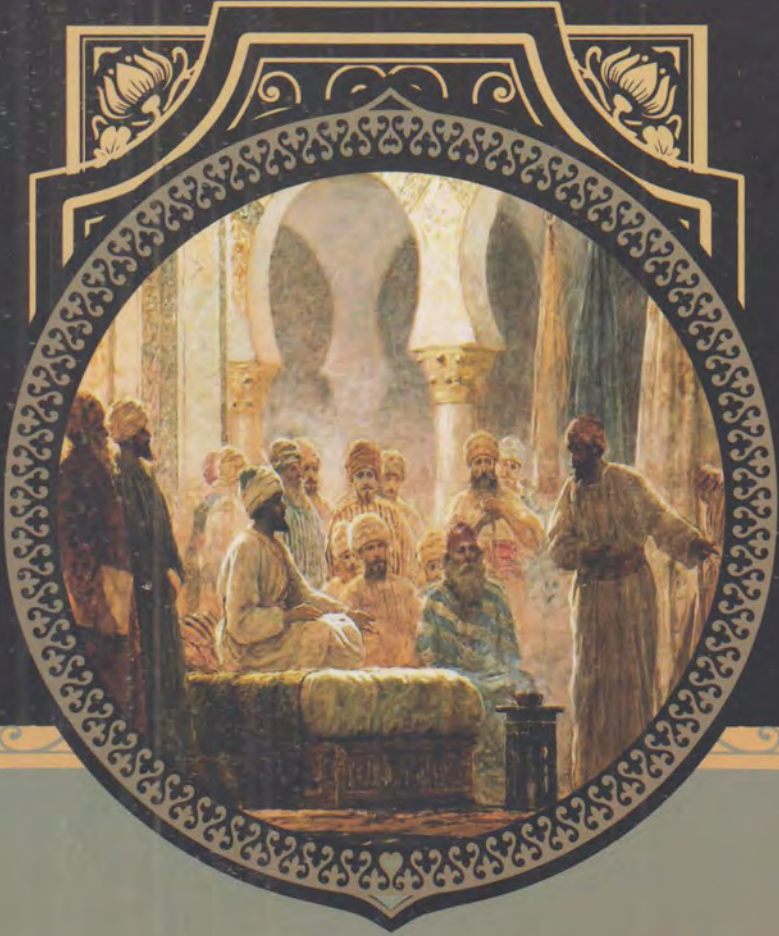
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ZEINE N. ZEINE

**TÜRK ARAP İLİŞKİLERİ ve
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN
DOĞUŞU**

Çeviren: Emrah AKBAŞ

Kitabın Adı : Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu

Yazarın Adı : Zeine N. Zeine

Sayfa Düzeni : Mürettibhane

Kapak Düzeni : Altamira Adworks

Baskı & Cilt
Lord Matbaası
Topkapı / İstanbul
Tel: 0 212 674 93 54
Matbaa Sertifika No: 45501

© ARK Kitapları, 2020

ARK Kitapları,
ÖZGÜ Yayıncılık Reklam ve Tanıtım Hizmetleri
San. Tic. Ltd. Şti.'nin bir ürünüdür.

Yayıncı Sertifika No: 47256
ISBN: 978-605-69951-6-3

Özgü Yayıncılık ve Tanıtım Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Yerebatan Cad. Salkımsöğüt Sok. No: 4 Kat: 3, Cağaloğlu/İstanbul
Tel.: 0212 511 75 52
info@arkkitap.com - www.arkkitap.com

TÜRK ARAP İLİŞKİLERİ *ve* ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

ZEINE N. ZEINE

Çeviren
Emrah AKBAŞ

ZEINE N. ZEINE

The Emergence of Arab Nationalism the Struggle for Arab Independence eserinin yazarı Zeine N. Zeine Arap milliyetçiliğinin doğuşu konusunda uluslararası bir otorite olarak kabul edilmektedir. Uluslararası çapta saygın, Ortadoğu uzmanlarından biri olan Zeine N. Zeine'nin bu kitabı, 1973'te tekrar ele alıp hazırladığı bir doktora tezidir. Bu tezi 1958'de Londra'da sunduktan sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Zeine, *The Emergence of Arab nationalism* kitabından başka, literatürde hâlen en yetkin çalışmalardan biri olarak kabul edilen *The Struggle for Arab Independence* kitabının da yazarıdır.

İçindekiler

ÖNSÖZ	7
I. OSMANLILAR VE OSMANLI'NIN ORTADOĞU'YU FETHİ	11
II. ARAP TOPRAKLARINDA OSMANLI YÖNETİMİ.....	31
III. ARAP TOPRAKLARINDAKİ BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ	47
IV. ARAP İHTİLAL HAREKETLERİ VE JÖN TÜRKLER, 1865-1909..	67
V. ARAP ULUSÇULUĞUNUN DOĞUŞU Birinci Kısım-Jön Türkler Dönemi, 1909-1914	101
VI. ARAP ULUSÇULUĞUNUN DOĞUŞU İkinci Kısım-Savaş Yılları, 1914-1918.....	137
VII. SONUÇ VE SON NOTLAR	167
EK A.....	185
Osmanlı İmparatorluğu 1844'te Alan, Nüfus, Irklar, Dinleri.....	185
Nüfus	185
Irklar	186
Dinler.....	187
EK B.....	187

EK C.....	188
Arap Kongresi’nde Çoğunluğun Aldığı Kararlar.....	188
Önceki Kararlara Ekler.....	189
EK D	190
İdari Âdemimerkeziyetçiliğe Dayanan Bir Reform Programı	190
EK E	192
1908 Yılı Türkiye Yıllık Raporundan Bir Muktebes Parça	192
EK F	193
EK G	195
EK H	196
EK I.....	199
BİBLİYOGRAFYA.....	201
Kitap ve Makaleler	201
Sürelî Yayınlar	219
İNDEKS	221

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı, Arap milliyetçiliğın başlangıcını ve tarihini araştırmak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerindeki Arap-Türk ilişkilerini ele almak ve yeniden yorumlamaktır. Bu kitap, hem Arap milliyetçiliğının kökenini ve evrimini hem de Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilere dair belli bazı yanlış düşünce ve kanıları gidermeye çalışıyor. Bu ilişkiler, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında Arap siyasal bilincinin uyanışına çok önemli bir arka planı teşkil etmiştir.

Bu kitabın 1958 yılında ilk defa yayınlanmasının ardından Arap milliyetçiliği konusunda Müslüman Arap yazarlar tarafından Arapça yazılan en az yirmi beş kitap çıktı. Hepsi de bu çalışmanın ana temasıyla uyum içindedir, yani başlangıcı ve büyümesinde Arap milliyetçiliği İslam'dan ayrı olmamıştır. Söz konusu bu kitaplar bibliyografyaya eklendi.

Bu kitabı yazarken tavsiye, yardım ve desteğinden istifade ettiğim herkese tek tek teşekkür etmek imkânsız. İsimlerinin listesi bu önsözde yazılamayacak kadar uzun. Bununla birlikte, aşağıda isimleri sıralanan tanınmış Arap liderlerinden alınan yardım için derin minnettarlığımı ifade etmek isterim. Yazık ki hiçbiri artık yaşamıyor: Fâris Nimr Paşa, Nuri Said Paşa, Ali Cevdet Eyyubî, Fâris Hûri, Şeyh Arif Zeyn, Tevfik Nâtur, Said Haydar, Emir Adil Arslan, Sâtî' Husrî ve Şeyh Abdülkadir Magribî. Hepsinin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin şahsi deneyimi ve ayrıntılı malumatı vardı. Aynı zamanda Arap siyasal ulusçuluğunun ve bağımsızlığının doğuşunun çağdaşydılar.

İki seçkin Türk'e özel bir teşekkür borçluyum: Suriye'de Cermal Paşa komutasındaki 4. Kolordu'nun komutanı General Ali Fuad Paşa ve Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Modern Tarih Profesörü olan Enver Ziya Karal. Ali Fuad Paşa'ya I. Dünya Savaşı sırasında Arap-Türk ilişkilerine dair birinci elden bilgileriyle önemli ve belli meseleleri açıklığa kavuşturmakta yardımından dolayı, Karal'a ise bu kitabın ilk baskısının tamamının müsveddesini nazik bir biçimde okuyup değerli tavsiyelerde bulunduğu için.

Bazı dost ve meslektaşlar da bir şekilde bana yardımcı oldular, nazik yardımları ve önerileri için hepsine minnettarım. Özellikle Profesörler Albert Hourani, Charles Issawi, George Kirk, Leslie W. Leavitt ve Christopher H. O. Scaife, Büyükelçi Abdurrahman Adra ve Dr. Fuad Sarruf'tan bahsetmek istiyorum. Ancak, hepsine adil davranarak şu söylenmeli ki, bu çalışmada ifade edilen görüş ve fikirlerden kendimi sorumlu tutuyorum.

Bu çalışmanın metninde ve eklerinde, bir kısmı Arapça olan ve şimdiye dek yayınlanmamış bir dizi yeni belgeler göreceksiniz. Dr. Salah Müneccid'e, kütüphanesindeki dört belgeyi çoğaltmama ve yayınlamama cömertçe müsaade ettiği için müteşekkirim.

Ayrıca Londra'daki Public Record Office, Paris'teki Archives du Ministère des Affaires Étrangères ve Bibliothèque Nationale, British Museum Kütüphanesi ve Royal Institute of International Affairs (Chatham House) çalışanlarına yardım ve ince-liklerinden dolayı minnettarım.

ZEINE N. ZEINE

Beyrut Amerikan Üniversitesi
Beyrut, Lübnan
Şubat, 1973

I

OSMANLILAR VE OSMANLI'NIN ORTADOĞU'YU FETHİ

Türkler, Araplar ve Farslılarla birlikte, Ortadoğu'nun başlıca üç Müslüman halkından biridirler. Üstelik İslam'ın doğuşundan itibaren en büyük ve güçlü Müslüman imparatorluğunu kurmuşlardır. Bir dönem Osmanlı İmparatorluğu Viyana kapısından Mendeb Boğazı'na, Kafkaslar'dan Kuzey Afrika boyunca neredeyse Atlantik Okyanusu'na kadar yayılıyordu. Bu uzun fetihler zincirindeki kesin zaferler dizisi, Türkleri askeri güç ve görkemlerinin doruğuna taşımıştır.¹ On çok başarılı ve büyük sulta-

-
1. “Osmanlı İmparatorluğu tüm bir 16. ve 17. yüzyıllarda Batılı güçlerin en büyüklerinden biriydi, eğer tabi en büyüğü değilse. Milyon kilometre karelerde hüküm süren sultanlar, Avrupa devletleri içinde, İspanya ve altın madenleri de dâhil en büyük ve düzenli gelir kaynaklarına sahip; düzenli, organize ve halkın yararına bağlı bir yönetim; disiplinin en önemli geleneksel değer kabul edildiği bir toplumsal yapıda halkın sadakatinden emin; en iyi düzenli birliklere, toplara ve bütün Akdeniz'i kontrol eden bir donanmaya sahip olarak, tüm Avrupa'yı kendi-

nın hiç kırılma olmaksızın birbirini takip etmesi Osmanlıların 14., 15. ve 16. yüzyıllarda muazzam bir imparatorluğa sahip olmalarına yol açmıştır. Bu sultanlar sırasıyla şunlardır: Osman, 1326'da öldüğünde Bursa Osmanlıların eline geçmişti. Orhan, yeniçerilerin kurucusu ve İzmit, İzmit ve Bergama'nın fatihiydi. I. Murad, Çanakkale boğazını geçen ve Avrupa'da, özellikle 1361'de, o günden sonra Osmanlı topraklarının başkenti olan Edirne'de ve 1389'da Kosova'da pek çok zafer kazanan sultandı. I. Bayezid, meşhur Niğbolu Muharebesi'nin (1396)² muzaffer komutanı ve Yunanistan fatihiydi (Atina 1397'de düşmüştür.). I. Mehmed, bilgelik ve cesaretiyle 15. yüzyılın başında, geri dönüşü olmayan bir yıkıma giderken imparatorluğu yeniden birleştirdi. II. Murad, 1444'te, "Fransız şövalyeliği ve Niğbolu'da Macarların Bayezid'e karşı çıkardıkları ordudan beri vücuda getirilenlerin en harikası"³ olan bir Hristiyan ordusuna karşı zorlu Varna Muhare-

lerine saygı duymaya mecbur ediyorlardı. 14. Lui, F. Grenard'ı uygun bir şekilde geri çağırıyordu. Papanın ayrıcalıklarına saygı göstermeyecek denli kibirli bu adam, İstanbul'daki elçisinin dövülüp hapsedilmesini kabulleniyorlardı. Doğudaki bütün Avrupalı seyyahlar, İstanbul'a, bu hayranlık uyandıran medeniyetlerin merkezine doluşmaktaydılar." Jean Sauvaget, *Introduction a l'Histoire de l'Orient Musulman* (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1943), 1: 164-65.

2. Niğbolu muharebesinin ardından Sultan Bayezid Mısır Memluk sultanına (Zahir Seyfettin Berkuk) ordusunun rehin aldığı bir miktar ağır silahlı mahkûmu gönderdi ve bunlar Kahire sokaklarında sıraya dizildiler. Sonra yine, Varna muharebesini müteakiben Sultan II. Murad bazı Macar mahkûmları bu defa Afganistan'daki Herat sultanına gönderdi Sultan bunları elinde tuttu ve ordusunda bir "zırhlı birlik" olarak kullandı. Osmanlılar İslam'ın savunucuları olarak düşünüldüğüne göre Kuzeyin bu dev savaşçıları Mısır, Afganistan ve Müslüman dünyasında büyük bir etki yaratmış olmalıdır. (Profesör Paul Wittek'in dersi, School of Oriental and African Studies, University of Londra, 8 Mart 1951.)
3. Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks from the Beginning of their Empire to the Present Time* (Londra, 1878), s. 64. "Yüz bin

besi'ni kazandı. II. Mehmed, *Ebul Feth* ya da *Fatih* soyadını edindi, 1453'te İstanbul'a egemen oldu ve bu şehri "Türk imparatorluk halkasının başlıca mücevheri" yaptı. II. Bayezid, hükümlüğü sırasında (1481-1512) Türk donanması, Edward Creasy'nin sözleriyle, "İspanya ve Venedik'in çok üstün filolarıyla ustalık ve cesaretle yarışarak Hristiyan filolarının baş belası" oldu. I. Selim, muzaffer ordusunu güney yönünde ilerletti ve iki yıldan kısa sürede Suriye, Mısır ve Arabistan'ı (1516-1517) Osmanlı egemenliğine kattı. Son olarak, Sultan Süleyman, Belgrat'ı ele geçiren, Macaristan'a saldıran ve zorlu Mohaç Savaşı'nı (1526) kazanan, Budapeşte'yi işgal eden, Viyana'yı kuşatan (1529) ve Musul ve Bağdat'ı Osmanlı İmparatorluğu'na ekleyen "muhteşem", "Kanuni", "devrinin efendisi", "kusursuz sayıyı kusursuz kılan"⁴ idi. Bu dönemde, Türklerin hâkimiyet bölgeleri, "dünyanın en zengin, en güzel yerlerini içine alan ve kırk bin kilometrekareden daha fazla alana yayılan bir imparatorluk" oluşturmuyordu. "... ve bu imparatorluk, Osmanlı'nın büyük kanun koyucusunun hükümdarlığında sahip olduğu zenginlik, güç ve refahı başka hiçbir sultanın yönetiminde sürdüremedi ya da yeniden elde edemedi."⁵

1453'te İstanbul'un fethi ve bunu takiben Osmanlı gücünün Avrupa ve Ortadoğu'da, 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyı-

palatin, Fransa ve Almanya şövalyeliğinin çiçeği, İngiltere, İskoçya, Flamanlar ve Lombardiya'dan çok az asil ve büyük miktarda St. John Şövalyesi Papa'nın çağrısına yanıt verdi ve Sigismund'un bayrağı altında dizildiler. Niğbolu muharebesinde (1396) Hristiyan âleminin güçleri Osmanlılar tarafından alt edildiler. Osmanlıların zaferi kesindi." John A. R. Marriott, *The Eastern Question*, 4. baskı (Oxford, 1951), s. 66.

4. "Süleyman, Osmanlı hanedanının onuncu sultanıydı; hicretin onuncu asrını başlattı; bu ve başka ondalık sıfatlardan ötürü yurttaşları tarafından 'Kusursuz Sayıyı Kusursuz Kılan' diye anılır oldu." Creasy, *History of the Ottoman Turks*, s. 160.
5. A.g.e, s.197. Hammer, J. De; *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1985), s.1-11; 55-75.

lın ilk çeyreğinde olağanüstü bir şekilde yayılması Batı’da bütün Hristiyan âlemini -Papa, Kardinaller Heyeti ve tüm Hristiyan prensler- kendilerini tehdit eden tehlikenin büyüklüğüyle derinden sarsmıştır. Roma’da, Türk tehlikesini ele almak ve Türklere karşı “bir şeyler yapmak gerektiğini” anlatmak üzere toplanan bir konseyi diğeri takip ediyordu.

İmparator V. Charles 16 Nisan 1523’te, elçisine şöyle yazıyordu: “Size, Henry ve Wolsey’e hitaben, kendilerine vereceğiniz özel bir itimatname gönderiyorum. Kral ve Kardinale Rodos’un düşmesiyle ortaya çıkan Hristiyan âleminin karşılaştığı büyük tehlikeyi göstereceksiniz. Türkler mutlak surette bu yıl Hristiyan âlemine, ya İtalya’ya ya Macaristan’a ya da bir defada ikisine birden saldırmayı amaçlıyorlar. Kuvvetle muhtemeldir ki ilk hücum İtalya’ya olacaktır, sonra bize ve Napoli ile Sicilya’daki krallıklarımıza ve nihayet kilisenin eyaletleri ve böylece tüm Hristiyan vilayetlerine olacaktır. Fakat Türkler Hristiyan âleminin neresine saldırırlarsa saldırınsınlar, bu tür saldırılara müsaade etmek imparator ve kilisenin hamisi olarak bizim ya da “inancın müdafî” olarak kardeşimizin onuruna hâlel getirecektir ve eğer böyle yaparsak başımıza gelebilecek hâlihazırdaki kötülüklerin yanı sıra bu bizim ebedi utancımız olacaktır. Bizim payımıza, Fransa’ya karşı hazırlandığımız savaştan vazgeçmeye gönlümüz yok. Ama Türklere direnmek gibi başımızdaki büyük zorunluluk ve sorumlusu olabileceğimiz tüm Hristiyan âleminin maruz kaldığı tehlike dikate alındığında, onların, en iyi çözümün hatırı sayılır bir zaman dilimi için ateşkes yapmak olup olmadığını düşünmelerini istiyoruz. Bu ateşkesin neticesinde Türklere karşı Hristiyan âlemini müdafaa etmek üzere mümkünse bir antlaşma yapılmalıdır.”⁶

6. Garrett Mattingly, ed., *Further Supplement To Letters, Despatches and State Papers, Relating to the Negotiations Between England and Spain, Preserved in the Archives at Vienna and Elsewhere (1513-1542)* (Londra, 1940-47), s. 206.

O zaman Richard Knolles'in şu şekilde yazmasına şaşmamak lazımdır:

“Hâlihazırda başlangıcı, ilerlemesi ve ebedi saadetini düşündüğünüzde, büyüklük ve parlaklığıyla daha muhteşem ve görkemli, iktidar ve gücüyle daha ürkütücü ve tehlikeli olan bu dünyada Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha hayranlık uyandıran ve garip bir şey yoktur ki zamanında kendine güneşin yükselişinden batışına kadar arzın azami sınırları dışında sınır tanımadan her şeye tam bir inançla hükmetmek üzere tüm dünyaya kan ve savaş getirerek tepeden bakmıştır.”⁷

Böylesi bir imparatorluğu kuran Türklerin kökeni, 13. yüzyılın ortasında Orta Asya'dan Anadolu'ya gelişleri ve Selçuklu sultanları tarafından istihdam edilmeleri tamamen efsane ve belirsizlikle örtülüdür.⁸ Biliyoruz ki, Ertuğrul'un oğlu Osman (1288-1326) 37 sultanın idaresinde hemen hemen 600 yıl ayakta kalan imparatorluğa Osmanlı⁹ adını veren Türk hanedanının kuruçusuydu. Bu imparatorluk, her şeye karşın, bir grup macera-

-
7. Sir Richard Knolles ve Sir Paul Rycart, *The Turkish History, From the Original of that Nation to the Growth of the Ottoman Empire, to the present year, with the lives and conquests of their princes and emperors, with a continuation MDGLXXXVII whereunto is added The Present State of the Ottoman Empire, by Sir Paul Rycart*, 3 cilt, 6. baskı ed. (Londra, 1687-1700), I: Önsöz.
 8. Bkz. H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)* (Oxford, 1916); V. V. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, çev. M. Donskis (Paris, 1945); Mehmed Fuad Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman* (Paris, 1935); Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938).
 9. “Türk” kelimesinin şimdiki kullanımı Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Esasen, Anadolu köylülerini kastederek kullanılıyordu (Arapçadaki “fellaḥ” kelimesine tekabül ediyor.). Bir İstanbul beyefendisini Türk diye çağırmak bir hakaretti. O Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tabiiydi.

restin ya da “vahşi Moğol istilasından evvel Orta Asya’nın dağlık bölgelerinden göç eden bir göçebe topluluğu”nun işi olamazdı. M. F. Köprülü, H. A. Gibbon’u *The Foundation of the Ottoman Empire* eserinde Osmanlıların efsanevi tarihini kabul ettiği için eleştirir ve bu imparatorluğun tesisini, 13. yüzyılda Anadolu’nun kuzeybatı köşesine yerleşmiş 400 çadırılık bir kabilenin Müslüman şevk ve iştihakına atfetmenin bir hata olduğuna inanır. Köprülü’nün görüşü odur ki 14. yüzyılın başında Selçuklu İmparatorluğu siyasi ve kültürel açıdan doruğa çıkmıştı ve Ortaçağın en ileri ekonomik ve toplumsal örgütlerinden biri olmuştu bile. Osmanlı İmparatorluğu 13. ve 14. yüzyıllar boyunca Anadolu’daki tüm Türk unsurların siyasal ve toplumsal bir sentezinden vücut bulmuştur.¹⁰

Osmanlıların İslamlaşmasına gelince, Osmanlı Türklerinin İslam’ı benimsemelerini sağlayan kesin zaman ve koşullarla ilgili olarak tarihçiler arasında öyle görünüyor ki pek az bir anlaşma mevcuttur. Gibbon, Osman’ın ait olduğu boyun Müslüman olduğuna dair hiçbir tarihi kanıtın bulunmadığını söyler. Anadolu’nun bu yeni gelenleri, 13. yüzyılda ancak zaten Müslüman olan Selçuklu Türklerinin arasına yerleştikten sonra Müslüman olmuşlardır. Köprülü, efsaneden yola çıkarak Osman’ın İslam’a geçtiği sonucuna varmanın makul bir görüş olmadığını düşünmekte ve şu sözlerle Osmanlıların İslamlaşması meselesine son vermektedir: “Bu Türk boyları genelde Müslüman’dı, fakat tüm bağınazlıklardan uzaktı. Dini esaslar da karmaşıktı ve onlar için riayet edilmesi imkânsızdı. Böylece ulusal geleneklerine hafif bir İslamcılık cilasını ile bağlı kaldılar.”¹¹ İslam’ın ilk olarak, Araplar Türklerle temas kurduklarında Amu Der-ya ötesinde, yaklaşık MS. 820 ile 1000¹² arasında bir zaman-

10. Köprülü, *Les origines de l’empire ottoman*, s. 29, 33, 78.

11. A.g.e., s. 58.

12. Barthold, *Histoire des Turcs d’Asie Centrale*, s. 47.

da Türk boylarına nüfuz ettiğine inanılmaktadır. 2. Abbasi Halifesi Mansur (745-775), ordusunda küçük Türk birlikleri bulunduran ilk halifeydi. Bundan başka, Türkistan'daki Müslüman savaşlarının bir sonucu olarak Buhara, Semerkant, Fergana ve Ashrusnah gibi şehirler günün örflerine uygun olarak genellikle esir alınıp köleleştirilen Türkistan göçebelerinin çocuklarını “vergilerin bir parçası olarak” gönderme alışkanlığı edinmişti. Ancak, tam anlamıyla Mutasım'ın (833-842), Harun Reşid'in üçüncü oğlu, hükümdarlığı sırasında çok sayıda Türk, halifenin hane halkına girmiştir.¹³ Kardeşi Emin'in zamanında bir hayli etkili olan Farşlılardan korkarak “şovenizmini yitirmiş ve şehir hayatıyla lüksten şırmamış, güçten düşmüş” Araplara güvenmeyerek, annesi de onlardan biri olmak üzere destek ve hamiliğini kazanmak için yönünü Türklere çevirmiştir. 13. Yüzyılda, büyük Türk hanedanı, Selçuklular zamanında hatırı sayılır sayıda Türk, Müslüman imparatorluğuna, özellikle İran ve Suriye'ye girmiştir. Yine de zamanında bu topraklara hükmeden Mısır Memluklularından Ortadoğu Arap topraklarını alacak ilk Türkler Osmanlılar olarak kaldı.

16. yüzyılın başında Ortadoğu'ya hükmeden üç güç; Osmanlılar, Farisiler ve Mısır ile Suriye'nin Memluk sultanları idi. İran'ın gücü bir Safevi hükümdarı olan Şah İsmail idaresinde yayılıyordu. Memluklular özellikle Moğollara karşı savaşta zayıf düşmüş ve güçlerini kaybetmişlerdi. Orduları Osmanlılara göre donanım ve disiplin bakımından daha aşağıydı. Yavuz Sultan Selim'in sert ve kararlı bir şekilde tahta çıkışıyla birlikte Ortadoğu'da güç dengesi Osmanlıların lehine döndü. Farisiler ve Türkler arasında pek çok savaşa yol açan çeşitli siyasi ve bölgesel me-

13. Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall* (Londra, 1899), s. 437, 515-20. Charles Diehl ve Georges Marçais, *Histoire générale: Histoire du moyen âge*, cilt 3, *Le monde oriental de 395 à 1081* (Paris, 1936), s. 378-79, 572-73.

sele olarak Şii'lik ve Sünnilik ihtilafı vardı. İran bir Şii ülkesiydi ve güçlü bir Şii siyasetini destekleyen Şah İsmail, Şii'liği devletin resmî dini yapmıştı. Öte yandan 1514'te Memlûklularla, sonuçta Sultan Selim'le diplomatik ilişkilerini bozacak bir antlaşmaya imza atmıştı. Diğer taraftan Sultan Selim kendini Sünniliğin müdafisi ve hamisi olarak görüyordu ve topraklarındaki binlerce Şii'ye karşı çok sertti. 1514'te İran'a karşı bir sefer başlattı ve Şah İsmail'in ordusunu Urmiye gölü ve Tebriz arasındaki Çaldıran ovasında yenilgiye uğrattı. Bu zaferin sonucunda, Doğu Anadolu ve Kürdistan da dâhil olmak üzere Yukarı Mezopotamya, Türk İmparatorluğu'na katılmış oldu.

Sultan Selim'in bir sonraki işi Şah İsmail'le bir antlaşma yapan ve Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini bozan Memlûkluların gücünü bertaraf etmektir. Büyük bir ordunun başında olan Selim, 1516'nın ikinci yarısında Suriye'ye doğru ilerledi. Fakat bu sırada, Memlûk Sultanı Günsev Gavri, Kahire'yi güçlü bir orduyla bırakmış ve Suriye'nin kuzeyine geçmişti. 24 Ağustos 1516'da iki ordu Halep'in kuzeyindeki Mercidâbık ovasında çarpıştılar. Memlûk kuvvetleri Osmanlı ordusu tarafından mutlak bir şekilde mağlup edildiler. Muharebe gün doğumundan öğleden sonranın bitimine kadar yalnızca birkaç saat sürdü. Günsev Gavri öldürüldü. Süvarileri Türklerin top atışlarıyla düzenlerini yitirdiler ve panik içinde kaçtılar. Hama 30 Eylülde, Humus 22 Eylülde ve Şam 9 Ekimde düştü. 22 Ocak 1517'de Kahire'ye giden bey yol üzerindeki Sina çölünü geçen Osmanlı birlikleri burada savaştılar ve zorlu Ridaniye Savaşı'nı kazandılar. On gün sonra, Kahire Osmanlıların ellerindeydi ve 17 Nisanda Tuman Bay, son Memlûk sultanı, Sultan Selim'in cellatlarının ellerinde can verdi. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası hâline geldi. Böylece Mısır'a ve Ortadoğu'daki Arap topraklarına 1250'den beri hükmeden Memlûkluların ya da köle kralların olağanüstü hanedanı sona ermiş oldu. "Sonuçta," diye yazar İbn İyâs, "Eşref Gavri'nin hükmü sanki hiç var olmamış gibi göz açıp kapa-

yıncaya kadar sürüp nihayete erdi. Krallığı asla batmayan ve asla değişmeyeceğine selam olsun! Neticede, kendisi ve krallığı; Mısır krallığı ve Suriye hâkimiyetiyle -ki üzerinde 15 yıl, 9 ay, 20 gün hüküm sürmüştü- birlikte nihayet buldu.”¹⁴

Osmanlı idaresinin ilk günlerinde Arap-Türk ilişkilerinin ne durumda olduğunu kesin bir biçimde bilmek mümkün değildir. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında yapılan tüm genellemeler ve üstün körü ifadeler iki ırk arasındaki anti-pati üzerineydi. Örneğin, “Araplar Türklerden nefret ediyor ve onlara güvenmiyorlardı. Türkler de Araplardan nefret ediyor ve onlara güvenmiyorlardı.” gibi ifadeler ciddi anlamda abartılmıştır ve elbette Osmanlı yönetiminin ilk yüzyıllarına uyarlanamaz. Türk tarihi üzerine kitap yazan kişilerin çoğu böyle bir görev için var olan geniş kaynaklardan bihaber olmakla kalmayıp, genellikle bir önyargıya sıkıca bağlı idiler. “Çeşitli aşikâr nedenlerden ötürü.” diye yazıyordu müteveffa Harold Bowen. “Türkiye ve Türkler, haklarında kitap yazanlar üzerinde tutkulu duygular uyandırıyor. Abartılmış suçlamalar, içerlemiş bir savunma ile yanıtlanagelmıştır. Türk merhametsizliğinden ve yalanlarından mustarip olanlar, Türk muhteşemliği, inceliği ve cazibesine tabi olanlarca mukabele görmüşlerdir. Yanlış anlamaların haddi hesabı yoktur ve çeşitli biçimlerde tefsire temayülü olan herhangi bir olgu üzerinde mutlaka anlaşmazlık baş göstermiştir. Genellemeye dair olarak aşikâr olan bir şey vardır ki, yazarların çoğu konuştukları şey hakkında çok az şey biliyorlardı ya da bir veya

-
14. Ebulberekat Muhammed bin Ahmed bin İyas, *Bedâyiüzz-Zuhûr fî Wakâ'i'd-Duhûr*, 3 cilt (Kahire, Hicri 1312 [M.S. 1894], 3:58-68. Osmanlı'nın Suriye ve Mısır fetihlerinin öyküsü için Bkz. İbn İyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A. H. 922 (A. D. 1516)*, çev. W. H. Salmon (Londra, 1921) ve George W. F. Strippling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574* (Urbana: University of Illinois Press, 1942), s. 43-58. Ayrıca Bkz. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, 12 cilt. (Londra, 1934-61). 1:347-88.

başka bir türde önyargı ile körleşmişlerdi.”¹⁵ *Islamic Society and the West* adlı kitabın girişinde, H. A. R. Gibb ve Harold Bowen şöyle söylüyorlar: “18. yüzyılda Türkiye ve Mısır üzerine hâlihazırdaki görüşler öylesine yanlış anlamalarla doluydu ki, çalışmamızın başında paylaştık tüm bunları. İlk ödevimiz diğerleri için bizi çok farklı sonuçlara götüren verileri sıralamaktı.”

Türkler imparatorluklarındaki Türk olmayan unsurları sindirmek için hiçbir girişimde bulunmamışlardır ve Araplar bu unsurların arasında en önemli olanıdır.¹⁶ Aslında Türkler, imparatorluklarının Arap vilayetlerinde “yabancı” kalıyorlardı. Pek azı bu topraklara yerleşmişlerdi. Yalnızca hükümet görevlileri ve askerleri buralara gidiyorlardı, bu da çok uzun bir süre için değildi. Türk görevliler sürekli olarak başkalarıyla yer değiştiriyorlardı. George W. F. Stripling’in söylediği gibi, “Aslında Memluklular nihayet Suriye ve Mısır’a yetişmişlerdi ve sonuç olarak yurtlarının görünümü ve namıyla ilgileniyorlardı. Türkler ise vazife koşullarıyla aşinalık kurmaya yetmeyecek kadar kısa bir süreliğine gönderiliyorlardı. Ayrıca çok sık olarak Araplar arasında kısa bir konukluğun ardından yaşamlarının geri kalan kısmını geçirmek üzere Türkiye’ye dönüyor ya da Araplardan uzak olan yerlerdeki başka bazı görevlere atanıyor veya en iyi durumda, aşina oldukları yerlerdekinden çok farklı koşulları olan diğer Arap topraklarına gönderiliyorlardı. Bu koşullar altında asimilasyon mümkün değildi.”¹⁷

Fakat Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilerle bağlantılı olarak hatırlanacak bazı önemli hususlar vardır. Osmanlılar Arap topraklarını Araplardan fethetmemişlerdir. Araplarla değil Memluklularla savaşımlardır. Aslında, başlangıçta Arapların yeni

15. Harold Bowen, *British Contributions to Turkish Studies* (Londra: Longmans, Green & Co., British Council için, 1945), s. 8.

16. Bkz. Ek A’daki nüfus istatistikleri.

17. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs*, s. 59.

efendilerinden çıkarları olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Onuncu yüzyıldan beri devam eden uzun bir çürüme ve parçalanma döneminin bir sonucu olarak hilafet kurumu olduğu kadar Arap talihi de dibe vurmuştu. “Kahire’deki Abbasi halifeleri silsilesi yalnızca Memluk sultanlarının saray memurlarından ibaretti. Mısırlı tarihçi Mekrizi (ö. 1442) şöyle söylüyor: ‘Türk Memlukuluları halife olarak halife isim ve unvanını verdikleri bir adam tahsis ediyordu. Bu adamın kendi fikrini ifade etme yetki ve hakkı yoktu. Zamanını kumandanlar, büyük subaylar, görevliler ve hâkimlere, kendilerini davet ettikleri akşam yemekleri ve eğlenceler için teşekkür ziyaretleri yaparak geçiriyorlardı.’”¹⁸ Şu, ihtiyata gerek olmadan söylenebilir ki Osmanlı idaresi Arap dünyası ve İslam’ı hemen hemen 400 yıl boyunca yabancı tecavüzlerden korumuştur ve genellikle Abdülhamid’in despotik yönetiminin son yılları ve Jön Türkler’in kısa Turancı şovenizm dönemi dışarıda bırakılacak olursa, Arap vilayetlerine geniş bir yerel özerklik tanımıştır. Türkçe, yönetimin ve hükümetin resmî dili olup, Türklerin çoğu hiç Arapça öğrenmemiş olsa da, yalnızca sayısız Arapça sözcük dillerine girecek bir yol bulmakla kalmamış, İstanbul ve diğer Türk şehirlerinin camilerinde Kuran’dan dualar ve okumalar daima Arapça olmuştur. Araplar Arap dilinin -ki İslam’ın ardından en aziz ve kıymetli miraslarıdır- Türklerin manevi dili olarak kalmasından gurur duymuşlardır.

Müslüman Araplar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun hukuk sisteminde de önemli bir rol oynamışlar ve böylece imparatorluğun iç yönetiminde çok fazla güç sahibi olmuşlardır. Aslında, Osmanlı Hükümeti’nin omurgası, İslam’ın kutsal şeriatı, Arap dilinin bilgisi olmaksızın sürdürülemezdi. Sonuç olarak, Kuran ve diğer tüm Müslüman fıkıh kaynakları Arapçadır. Kahire’deki El-Ezher Üniversitesi ve Şam, Trablusgarp ve Halep’teki Sünni din okulları İslam hukuku ve fıkıhıyla iyi bir bi-

18. Aktaran Bernard Lewis, *The Arabs in History* (Londra, 1950), s. 155.

çimde donanmış olan pek çok sayıda ulema, kadı ve müftü yetiştirmiştir. Bunlar imparatorluk boyunca çeşitli şeri mahkemelere atanmışlar ve böylece büyük bir etki ve önemli pozisyonları işgal etmişlerdir.¹⁹ Şeyhülislam yasamanın başıydı ve kutsal kitabın yorumlanmasında asli söz sahibiydi. Öyle görünüyor ki kökeni II. Mehmed'e dayanan şeyhülislam unvanı esasen İstanbul'un büyük müftüsüne aitti. "İşte Kuran'ın yetkili müfessiri odur ve kabaca söylemek gerekirse, yasama ya da yürütmeye ilişkin hiçbir eylem, yetkili bir buyruk (*fetva*) ile ilan edilmeden ve şeriatla uyumlu olduğunu bildiren onayı olmaksızın geçerli olamaz."²⁰ Gücü öylesine büyüktü ki sultanın bizatihi kendisinin bile itaatini talep edebilirdi. Gerçekte bir sultanı tahttan uzaklaştırmak için bir fetva biçiminde şeyhülislamın onayı, en azından bu eylemi Müslümanların gözünde "meşrulaştırmak" için gerekliydi. Böyle bir fetva şu sultanlar tahtan indirildiğinde yayınlanmıştır: III. Selim (1808), Abdülaziz (1876), V. Murad (1876) ve II. Abdülhamid (1909). Şeyhülislam bizzat sultan tarafından atanır ve

-
19. "İslam inancının geleneklerini bozulmadan devam ettirme ve bunlara itaatin peygamberin haleflerince garanti edilmesi görevi, işlevleri ruhani, fıkhi ve skolastik olan ve aralarından molla, imam ve şer'i mahkemenin hâkimlerinin seçildiği "ulemanın" üzerine kalmıştır." Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of War, 1898-1914*, ed. G. P. Gooch ve Harold W. V. Temperley, II cilt (Londra, 1926-54), cilt 5, *The Near East, 1903-9*, s. 6.
 20. A.g.e., s. 6. Ayrıca Bkz. George Young, ed., *Corps de Droit Ottoman*, 7 cilt. (Oxford, 1905), 1: 6. "İmparatorluğun diğer tüm müftülerini atama ve terfi ettirme hakkına sahipti ve daha sonraki dönemlerde kadıları da atadı; dairesi Fetvahaneyi içeriyordu; Fetvahaneye, resmi yasal kararların resmen yürürlüğe konmasından sorumlu bir bürodur ki bu kararlar ya savaş ve barış ilanı, bir yasa tasarısının geçerliliği gibi devlet meseleleri üzerine ya da belirli kişilerin fetva isteklerinin cevapları üzerine oluyordu." *Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office*, No. 96a&b, *The Rise of Islam and the Caliphate; The Pan-Islamic Movement*, s. 31.

İstanbul'da ikamet ederdi. Şeyhülislam ile birlikte imparatorluğun en üst düzey ve en etkili görevlileriydiler.²¹

Pek çok sembol Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami tabiatını ve bu imparatorlukta Arap dilinin önemini ifade ediyordu. İlk olarak, şu not edilmelidir ki, Orhan dışarıda bırakılırsa geriye kalan otuz iki sultanın tümünün isimleri Arapça idi ve hemen hemen tüm mührü hümayunlarının üzerinde Arapça oymalar bulunuyordu. İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan büyük mühür koleksiyonu, “en eski mührü, I. Selim'in (MS. 1512-1520) emriyle sarayın Enderun hazinesinin kapısını mühürlemek üzere kullanılan altın mührü” içinde barındırmaktadır. Arapça “*Tevekkeltü ala Halikî.*” [Yaratanıma tevekkül ederim.] yazısının çevrelediği bir mücevherin orta yerine “*Sultan Selim Şah*” sözcükleri hak edilmiştir.²² İstanbul'daki pek çok caminin duvarlarında ve kubbelerinin içinde Arapça Kuran ayetleri bulunmaktadır. Sultanların eski Topkapı Sarayı'nın duvarlarında ve kapılarının üstünde Kuran'dan iktibaslar vardır. Orta kapının en tepesinde “*La ilahe illallah Muhammeden Rasulallah.*” [Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir.] yazmaktadır. Viyana'daki Avusturya Ordu Müzesi'nde, 1683'teki Viyana'yı ele geçirme girişiminin ardından Osmanlı ordularından alınan 11 sancak bulunmaktadır. Bu sancaklar farklı büyüklük ve renklerde; kırmızı ve beyaz ya da kırmızı ve yeşil. Ama tümünün ortak bir özelliği vardır. Her birinde Kuran'dan Arapça bir ifade nakşedilmiştir. Örneğin, *Bismillahirrahmanirrahim* [Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla], *La ilahe illallah Muhammeden Rasulallah, inna fetahna leke fethan mubina* [Biz sana açık bir za-

-
21. Sultanlar Avrupa'da Hristiyan güçleriyle giriştikleri tüm savaşları cihat diye değerlendirmişlerdir, ancak bir savaşı cihat diye ilan etme yetkisi yalnızca Şeyhülislama aitti.
 22. Bkz. Mühür No. 4819 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi* (İstanbul, 1959), s. 13-20. Bu mühürlerden bir kısmının resimleri için Bkz. K ve L eklerinde şek. 6 ve 7.

fer bağışladık.] veya *Nasrun min Allah ve fethun Marib* [Zafer ve çabuk bir fetih Allah'tandır.]. Bu sancaklarda Türkçe yazılmış hiçbir şey yoktur. Aslına bakılırsa bunlar hakkındaki asıl ve tek olan şey Müslüman olmalarıdır.

Osmanlı tarihindeki Arap dilinin ve İslam'ın etkisini göstermek üzere bir başka "kanıt", -eğer daha fazla kanıt gerekiyorsa- Osmanlı gemilerinin isim levhalarıdır. Bugün İstanbul'da bu şekilde yaklaşık 30 levha vardır ve tümünün üzerinde Arapça isimler yazılıdır. Örneğin, "*Selimiye*", "*Fethiyye*", "*Mecidiye*" ve "*Mahmudiye*". Öyle görünüyor ki muhteşem Süleyman'ın gemileri de iki yeşil sancak taşıyordu. Biri geminin ortasındaki ana direğin üstünde, diğeri diyagonal olarak ana direğin ortasına ilişmiş vaziyette ve yelkenli topunun üstünde. İlk sancağın üzerinde beyaza boyalı ve üzerinde Arapça *La ilahe illallah Muhammeden Rasulallah* yazılı, uzun çifte ağızlı bir kılıç vardı ve sancakların dört köşesinde dört halifenin isimleri yazılıydı: Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali.

Araplar ve Türkleri hemen hemen 4 yüzyıl boyunca birbirine bağlayan en önemli faktör kuşkusuz İslam'dı. Osmanlı Türkleri Müslüman'dı ve Osmanlı sultanları gaziydi, yani İslam'ın müdafileriydi. "İman savaşçılarıydı", "Allah'ın kılıcıydı" ve "inanların hamisi ve sığınağı" idi.²³ Arap yurtları, İslam'ın ortaya çıkışından beri var olan en güçlü Müslüman imparatorluğun parçası olarak bulmuşlardı kendilerini. Mısır Memlûklularının son kukla halifesi El-Mütevekkil'i halifelik görevini Sultan Selim'e devretmeye -eğer bir devirse bu- sevk eden koşullar muğlak ve herhangi bir çağdaş tarihçi tarafından ele alınmamış olsa da²⁴ gerçek şu ki 400 yüzyıl boyunca Osmanlı sultanları hilafet

23. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 14, 18, 45.

24. "Günümüzde Sultan Selim ile Halife Mütevekkil arasındaki ilişkiye dair yaygın rivayet odur ki Halife görevini fatihe resmi bir biçimde devretti ve bu devrin bir sembolü olarak Peygamber döneminden

kurumunun mirasçısı olmuşlardır.²⁵ Ayrıca Sultan Selim, Mekke Şerifi Seyyid Berekat'tan itaat ve sadakatin sembolü olarak şehrin anahtarlarını aldıktan sonra Hadim el-Harameyn el-Şerifeyn

kaldığına inanılan kutsal emanetleri –daha önce Bağdat Abbasilerinin resmi devlet merasimlerinde giydikleri şeklinde bahsi geçen cüppe, sakalından birkaç tel ve Halife Ömer'in kılıcını- teslim etti. Hiç şüphe yok ki Selim bu kutsal emanetleri Mısır'ın fethiyle elde ettiği ganimetin bir parçası olarak İstanbul'a götürdü (burada hâlâ Eyüp Camii'nde muhafaza edilmektedirler); ancak, hilafetin itibarının iddia edilen devrine ilişkin hiçbir çağdaş kanıt mevcut değildir." Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate* (Londra, 1924), s. 142-43.

25. "Hilafetin Kureyş soyuna bağlı olması iddiası, mesele bir Osmanlı sultanı olduğunda imkânsızdı ve üstlendiği unvan ılımlı fakihler tarafından Müslümanların bir imamı olması gerektiği ve vazifenin uygun işlevleri -dinin müdafaası ve devletin idaresi- görebilmesine yetecek kadar egemen bir gücün ellerinde olması gerektiği ilkesine dayanılarak savunulmuştur. Bu IV, 58'e uyan bir tutumdur: 'Allah'a ve Peygambere ve sizleri idare edenlere itaat edin. Türk sultanlarının sahip olduğu hilafetin teolojik ve yasal müdafaası şu hususlara dayanıyordu: (1) iktidarı elde bulundurmak, (2) seçim, (3) son Abbasi Halifesi tarafından aday gösterilme, (4) Kutsal Şehirlere vesayet ve (5) Peygamberin emanetlerini elinde bulundurma." Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks Prepared under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office*, No. 96 a & b, *The Rise of Islam and the Caliphate* ve *The Pan-Islamic Movement*, s. 43-44.

Şeyhülislam Abdürrahim Efendi tarafından Sultan III. Ahmed döneminde yayınlanan bir fetvanın açılış satırı nitekim şöyle başlar: "Hilafeti mahşere dek sürecek padişah-ı İslam..." Bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi arşivi Kılavuzu* Belge 22, 2 cilt (İstanbul, 1940), cilt 2.

Bir sultanın "Emir el-Mü'minin" unvanını kullanmasının bilinen ilk örneğine dair Hamilton A. R. Gibb şöyle yazar: "Son zamanlarda İstanbul'da yayınlanan bir vakıfname tutanağında görünmektedir; burada sultan 'Emir-ul Mü'minin ve İmam-ul Müslimin, seyyid-ul guzat vel mücahidin, el-müeyyed bi'teyidi Rabbil âlemin, şemsu semai's -saltana vel- hilafa ved -devle ved- dünya ved- din, ebul-feth ven-nasr, es-Sultan Muhammed Han' diye anılır." Hamilton A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw ve William R. Polk (Boston: Beacon Pres, 1922), s. 147.

unvanını alarak Arabistan'daki kutsal şehirler Mekke ve Medine'nin "hamisi" olmuştur.

Sonuç olarak, 20. yüzyılın başında Araplar siyasal olarak ulus bilincine sahip olana dek, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Türk" olması gerçeği Müslüman olması gerçeği kadar önemli değildi. Türkler ve Arapların büyük çoğunluğu, inançları ve bir Müslüman hükümdara bağlılıklarıyla birleşmiş olan büyük bir Müslüman cemaatin üyeleriydiler. Bu hükümdar Osmanlı sultanıydı. Padişah-halife "Allah'ın yeryüzündeki vekili", "Peygamberin halefi"; *İmam el-Müslimin*; *Âlem Penah*, "dünyadaki sığınak"; *Zillallah*, "Allah'ın gölgesi"; *Hadim el-Harameyn el-Şerifeyn*, "iki kutsal yerin hizmetkârı" ve "kutsal Kudüs'ün hamisi ve yöneticisi" idi.²⁶ İmparatorluklarının başkenti İstanbul yeniden "İslam-

26. "Yeni bir sultan Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarı olarak ilan edildiğinde hanedanın kurucusu Osman'ın kılıcını kuşanırdı. Avrupa'da Hristiyan kralların taç giyme törenine karşılık gelen bu seremoni, İstanbul duvarlarının dışında Haliç'in (Altın boynuz) sonunda bulunan Eyüp Camii'nde gerçekleşirdi. Geleneksel olarak Çelebi Efendi diye anılan Mevlevi dervişlerinin başı tarafından yerine getirilirdi." Sir Edwin Pears, *Forty Years in İstanbul, 1873-1915* (New York: Henry Holt, 1917), s. 176.

Fransız IV. Henry ve Sultan III. Mehmed arasındaki 25 Şubat 1597 tarihli anlaşma şöyle başlar: "Moy qui suit par les infinies graces du juste, grand et tout puissant créateur et par l'abondance des miracles du chef de ses Prophètes, Empereur des victorieux Empereurs, Distributeur des couronnes aux plus grands princes de la terre, serviteur des deux très sacrées et très augustes villes, Meque et Médine, Protecteur et Gouverneur de la Sainte Jérusalem Seigneur des Mers blanches et noires." Fransa, Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye*, Cilt I, 1494-1644.

1675'te kabul edilen kapitülasyonlarda Sultan IV. Mehmed kendinden şöyle bahsediyordu: "Moi qui suis le puissant Seigneur des Seigneurs du monde, dont le nom est formidable sur Terre, Distributeur de toutes les couronnes de l'Univers, Sultan Mahomet Han, Cette Haute Porte Impériale qui est le refuge des Princes du monde, et la retra-

bul" diye adlandırıldı. (İstanbul'un yerine, muhtemelen "şehir" anlamına gelen Yunanca *Eis-ten-Polis*'ten sözcüğünden geliyor.) Bu sözcük "İslam'ın bol olduğu" şehir anlamına geliyor.²⁷ Şu ilginç bir nottur ki, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Avrupalı yazarların kafasında Türk sözcüğü ırk ve milliyetlerinden bağımsız olarak bu imparatorluğun tüm Müslüman sakinlerini içeriyordu.²⁸ "Arap" sözcüğü spesifik olarak Bedeviler ve çöl göçebeleri için muhafaza ediliyordu.

Arapların 400 yıl boyunca Türklerin boyunduruğunda güçsüz olduklarını ya da Arap yurtlarının Türk işgaliyle yağmalanıp tükendiğini söylemek doğru olmaz. Öte yandan Müslüman Arapların silah taşımaya ve Osmanlı ordularında hizmet vermeye müsaadeleri olmadığını söylemek doğrudur. Yüksek komutadaki Arap ordu görevlileri ve Arap birlikleri kendilerini Türk ordularında göstermişlerdir.²⁹ Pek çok Arap, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok önemli ve etkili pozisyonlarda hizmet etmiştir,

ite des Rois de tout l'Univers." Frank E. Hinckley, *American Consular Jurisdiction in the Orient* (Washington: Lowdermilk, 1906), s. 7.

27. "Modern Yunanlılar kendi başkentlerine İstanbul'dan bozma bir isim vermişlerdi; Türkler ise ona İslambol demektedirler." Alexandre Mazas, *Les hommes illustres de l'Orient*, 2 cilt (Paris, 1847), 2:383, n.1.
28. Rev. William Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean from 1815-1820* (Londra, 1822), s. 421'de Rev. James Connor'dan 23 Şubat 1820 tarihli bir mektup alıntılanmıştır: "Konsolosumuz bana Beyrut'un nüfusunun yaklaşık 10.000 kişiye ulaştığını söyledi. Bunlardan yaklaşık 3000'i Türk ve geriye kalanlar çeşitli mezheplerden Hristiyanlardır." Burada "Türk" sözcüğü açıktır ki "Müslüman'ı" simgelemektedir. Pek az Türk, imparatorluklarının Arap topraklarında yerleşmiştir.
29. Yalnızca bazı göze çarpan örneklerden söz etmek gerekirse: General Ali Fuad Cebesoy'un yazara söylediğine göre Şam, Halep ve Kudüs'ten gelen Arap birlikleri Temmuz ve Aralık 1877 tarihleri arasında Plevne'de Osman Paşa idaresinde ve yine 1915'te Gelibolu ve 1916'da Argostoli muharebesinde Romanya'da kendilerini çok iyi bir biçimde göstermişlerdir.

ancak bunların tam bir listesini vermek mümkün değildir. Zira sıklıkla dinleri, Türkçe eğitimleri ve isimleri kendilerini adanmak illi Türklerle özdeş kılıyordu. Irak'ta birkaç defa başbakan olan General Nuri Said Paşa şöyle yazmıştır: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplar, Müslümanlar olarak Türklerin ortağı diye düşünülüyorlar ve Türklerle tüm hak ve sorumlulukları herhangi bir ırksal ayırım olmaksızın paylaşıyorlardı. Askeri ya da sivil, devlette yüksek mevkiler Araplara açıldı. Osmanlı parlamentosunun yüksek ve daha alt meclislerinde temsil ediliyorlardı. Çoğu Arap, başbakan, şeyhülislam, general ve vali oldu ve Araplar daima devlet hizmetlerinin tüm kademelerinde bulundular.”³⁰ Aslında Türkler Araplara “kavmi necib” (asil halk) diyorlardı. Arapça konuşulan vilayetler “Osmanlı yönetici sınıfı tarafından en azından başlangıçta sultanın geri kalan topraklarına bahşetmediği belli bir farkla değerlendiriliyordu, tam da bu toprakların sakinlerinin çoğu İslam'ı kabul edip, kutsal dili konuştukları için”.³¹

Hâlihazırda Türklerin, Arapların “geri kalmışlığının” ve 400 yıl boyunca kültürel gecikmelerinin ana sorumlusu olduğu yolundaki popüler görüşü destekleyecek hiçbir tarihi kanıt yoktur. Bilakis, Arap yurtları öyle görünüyor ki Türk hâkimiyetinden kârlı çıkmıştır. “Suriye” diye yazmıştır Gibb ve Bowen. “Kurulmuş ve bir hayli serpilmiş toplumsal ve ekonomik hayattan istifade eden ticari bağlantıların bir sonucu olarak muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmeden maddi anlamda herhangi başka bir Asya vilayetinden daha çok yararlanmıştır.”³² Du-

30. Gen. Nuri Said, *Arab Independence and Unity* (Bağdat: Government Press, 1943), s. 2.

31. Hamilton A. R. Gibb, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture*, I cilt. (Londra (1950-57), cilt. I, I. bölüm, s. 160.

32. Age., s. 218.

rum pekâlâ şu olabilir ki Araplar, Abdülhamid dönemine kadar Türk hükümetlerinin aslında çok azından çekmişlerdir. Bütün hakkaniyetle şu da söylenmelidir ki Türkler Arapları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'de iktidara gelişine kadar asimile etmeye ya da Türkleştirmeye çalışmamışlardır. Genel olarak söylemek gerekirse, 19. yüzyılın ortasına kadar Araplar İstanbul'daki merkezi otoriteden çok kendi feodal beyleri, kan davaları, rekabetleri ve paşalarla ihtilaflarından çekmiş görünmektedirler. İç anlaşmazlıkları, kabile örgütleri ve feodal kurumları, hanedan rekabetleri ve aşırı bireycilikleri kendilerini bölünmüş ve zayıf kılmaya devam etmiştir. Bundan başka, Müslüman Arapların siyasal ve toplumsal kurumlarının altında yatan dini ilkelere mükemmelliğine, dillerinin kutsallığına, "muhteşem geçmişlerinin" hatırasına ve İslam'ın ilk günlerindeki askeri fetihlerine olan inançları içlerinde bir "Arap" üstünlüğü duygusu geliştirmiştir. Bu "üstünlük kompleksi" kendilerini uzakta tutmuş ve böylece fikirlerini ve yaşam tarzlarını gayrimüslim topraklarda, Darülharp³³, yeni ortaya çıkan ve heretik icatlar diye düşündükleri şeyler uğruna değiştirmeye isteksiz kılmıştır. Profesör Bernard Lewis'nin sözleriyle:

"Kuruluşundan çöküşüne kadar Osmanlı İmparatorluğu İslam gücü ve inancının ilerlemesi ve müdafaasına adanmış bir devlettir. Altı yüzyıl boyunca Osmanlılar hemen hemen hiç ara vermeden Hristiyan Batı ile savaş hâlindeydiler. Önce İslami kuralları Avrupa'nın büyük bir kısmına dayatma girişimi -ki esasen başarılıdır- sonra Batı'nın amansız karşı atağını durdurmak ya da geciktirmek üzere uzun bir geri çekiliş Osmanlı için imparator-

33. Müslümanlara göre dünya iki ev ya da alana ayrılmıştır, "Savaş yurdunu" (Dar-ul Harp) gayrimüslimler yerleşmişlerdir ve "Barış yurt" (Dar-us Selam) gerçekte İslam alanıdır (Dar-ul İslam) ve burada Müslümanlar ya da hakiki müminler otururlar. (Hakiki müminlerin vazifelerinden biri ilki pahasına ikincisini genişletmektir.)

luğu bizatihi İslam idi. Osmanlı kroniklerinde imparatorluğun hudutlarına “İslam toprakları”, ordularına “İslam’ın askerleri”, dini liderine “şeyhülislam” deniyordu. Kendilerini ilk ve başta gelen Müslümanlar sayıyorlardı. “Osmanlı”, Emevi ya da Abbasi gibi bir hanedan ismiydi ve yalnızca 19. yüzyılda Avrupa liberalizminin etkisi altında ulusal bir önem kazandı.”³⁴

-
34. Bkz. Bernard Lewis, “Islamic Revival in Turkey,” *International Affairs*, cilt 28, No. I (Ocak 1952): 47. Ayrıca Bkz. Süleyman Faidi, *Fi Ghamrat al-Nidal: Muhakkirat Süleyman Faidi* [Mücadele Çalkantısında: Süleyman Faidi’nin Hatıraları] (Bağdat, 1952), s. 208-19; Emin Şakir Sa’id al-Iryan ve Muhammed Mustafa Ata, *Türkiye ve’s-Siyasetü’l-Arabiyye* [Türkiye ve Arap Siyaseti] (Kahire, 1954), s. 5-8, 90-91; Muhammed Cemil Baihum, *el-Arab ve’t-Türk* [Araplar ve Türkler] (Beyrut, 1957), s. 80; Abdülkerim Mahmud *Muhaddemetu Tarihi’l-Arab el- Hadis, 1500-1918* [Arapların Modern Tarihine Bir Giriş, 1500-1918] (Şam, 1960), cilt I, s. 88-89; aynı, *el-Arab ve’l Etrâk* [Araplar ve Türkler] (Şam, 1961), Önsöz ve s. 281-83.

II

ARAP TOPRAKLARINDA OSMANLI YÖNETİMİ

Arap topraklarında ya da Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalan kısmında Osmanlı idaresinin doğasını anlamak için önce Osmanlı yönetiminin ilkelerinin ve ruhunun tipik bir biçimde Müslüman olduğu ve sonra, gayrimüslim tebaanın ve Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan yabancı cemaatlerin işlerini yönetmek ve düzenlemek için özel bir yasalar kategorisinin zorunlu olduğu hatırlanmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda işleyen karmaşık hükümet sistemini tarif etmek bu çalışmanın sınırları dâhilinde değildir. “Yönetim kurumu”, geniş bir sekreter ve yazıcı (*ehli kalem*) grubuyla birlikte karmaşık merkezi yönetim modeli, sultanın kendinden başka, sarayın hanehalkı ve vezirler, ordu ve donanma ya da “kılıç ehli” (*ehli seyf*) ve hemen hemen veziriazam ile eş kademedeği şeyhülislamın liderliğini yaptığı, şeriatın koruyucuları olarak geniş bir ulema grubunun desteklediği “dini kurum”dur.¹

-
1. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* [Osmanlı tarihi] (İstanbul, Hicri 1309 [M.S. 1893]), cilt I, s. 281, 300; Gibb, *Islamic*

Yine de bu yönetimin ana özelliklerini kısaca hatırlamakta yarar var.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi esasen, şeyhülislamın yüce otoritesi altındaki dini mahkemeler tarafından idare edilen şeriatın kapsadığı İslam ilkelerine dayanıyordu. Müslüman toplumundaki en büyük yasa koyucu (*şari*) Tanrı'nın bizatihi kendisidir. Yasalarını doğrudan insanoğluna, önce Kur'an, ikinci olarak da davranış ve uygulamalarıyla yani sünnet yoluyla ileten Peygambere vahiy etmiştir. O zaman, şeriat hukuku "kutsal, yanılmaz ve değişmezdir" ve Müslüman yönetimi doğrudan Tanrı'nın yönetimidir. Her Müslüman'ın toplumsal vazifesi tüm Müslümanların önünde eşit olduğu bu hukuka boyun eğmektir. "Diğer toplumlarda, *civitas*, *polis*, devlet denilen birlik ve düzen ilkesi İslam'da Allah'ın varlığında ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, kamu hazinesi 'Allah'ın hazinesidir,' ordu 'Allah'ın ordusudur,' kamu görevlileri de 'Allah'ın çalışanlarıdır.'"2

Peygamberin ölümünden hemen hemen 300 yıl sonra sünnet ve Kuran'ın tefsirini yapan dört ekol tesis olundu. Kurucuları, öğretileri ve hukuki izahları İslam dünyasının farklı bölgelerinde şeriat hukukunun anlaşılması ve uygulaması için temel teşkil eden dört büyük fakih ve imamdı. Bunlar Hanefi, Maliki, Hambeli ve Şafi ekolleridir. Şeriat, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel hukuku olduğunda Osmanlılar resmî olarak Hanefi içti-hadını uyguladılar ve babı içti-hadı kapadılar.³

Society and the West, cilt I, I. bölüm, s. 107-99 ve cilt I, 2. bölüm, s. 70-113 ve Albert H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge: Harvard University Press, 1913).

2. Sir Thomas Arnold ve Alfred Guillaume, ed., *The Legacy of Islam* (Londra, 1931), s. 286.
3. "Meşhur bir ifadeyle 'bab-ı içti-hat kapanmıştır.' denmiştir. Hukukun değişmez büyük yapısının nihai rötuşları, Osmanlı toplumunun Hanefi kısmı dikkate alınırsa, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda iki kitabın

Sultanlar zaman zaman belli iradeler ve fermanlar ya da padişah buyrukları yasalaştırır ve belli düzenlemeler ve kanunları yürürlüğe sokarlardı.⁴ Bu kanunlar -ki Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan yegâne “seküler” yasalar- kutsal hukukun ilkelerine hiçbir şekilde karşı gelemezdi. Onlarla uyum içinde olmak zorundaydılar ve sıklıkla İslam hukukunun üç ikincil kaynağına dayanırlardı: Müslüman toplumunun icma yani “konsensusü”, kıyas yani “hukukçuların analojik çıkarımları” ve içtihat. Geniş ve genel anlamıyla içtihat Müslüman hukukçunun şahsi fikri olarak ya da Kur'an ve Peygamberin (s.a.v.) sünnetinde yol gösterici bir işaret bulamazsa sağduyusuyla ulaşmaya mecbur olduğu karardır. Bu kanunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasını yöneten ikinci kategorideki yasalara aitti.⁵

Üçüncü bir yasa kategorisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ki gayrimüslim ve yabancı cemaatlerin ilişkilerini düzenleyen ve uluslararası bir niteliğe sahip olan kapitülasyonlarda (“droit capitulaire”) kapsamıştır. Çok özel durumlar dışında, Os-

vücuda getirilmesiyle yapılmıştır. Gelip geçen bütün en meşhur Hanefi âlimlerinin fikirlerinin toplandığı ve bir düzene sokulduğu ‘İnciler’ ve ‘Denizlerin buluşma noktası.’” Gibb, *Islamic Society and the West*, s. 22-23.

Bu ilk hukuk ekolleri ve İslam hukukuna ilişkin olarak Bkz. Noel J. Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964), s. 36-73.

4. “Bütün Osmanlı toplumu sarıh bir biçimde tanımlanmış gruplara bölünmüştü ve bireylerin hükümetle ilişkisi bu tür gruplara üyelik vasıtasıyla idi. Şu halde, bu ilişkiden doğan sorumluluklar ve hükümet hizmetindeki kişilerin statü, ücret, giyim ve diğerlerini tanımlamak için sultanlar tarafından kanun adı altında düzenlemeler ilan edilirdi.” Age, s. 23. Ayrıca Bkz. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, s. 157-59.
5. Osmanlı İmparatorluğu'nun yasalarının ayrıntılı bir anlatımı için Bkz. George Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7 cilt (Oxford: Clarendon Press, 1905).

manlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim cemaatleri, şeriata tabi değillerdi. II. Mehmed İstanbul'u fethettiğinde gördü ki Hristiyanlar ve diğer gayrimüslim cemaatlerin kendi yasal sistemleri ve adaletin bu cemaatlerin ruhani liderleri ya da temsilcileri tarafından dağıtıldığı mahkemeleri vardı. Yasaları kısmen Greko-Romen yasalarına ve kısmen de Bizans Jüstinyen medeni hukukuna dayanıyordu. Ayrıca "her biri kendilerine Bizans imparatorlarından kalmış olan, iyi tanımlanmış yasal konumlarıyla ve ayrı mahkemeleri, mahkeme sistemi ve yasalarıyla imtiyaz ve dokunulmazlıklardan yararlanan büyük bir grup yabancı sömürge"⁶ buldu.

İstanbul'un fethinden hemen sonra seleflerinin uygulamalarına uyarak "Fatih" gayrimüslim tebaası için kendi iç işlerinin idaresinde dini özerklik sağladı.⁷ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük, yabancı ticaret toplumlarına ticari imtiyazlar verdi. Çünkü imparatorluğun ekonomik çıkarları bu cemaatlerin varlığını gerektiriyordu.⁸ Bu dokunulmazlık ya da imtiyazlar

-
6. İbrahim A. Hayrallah, *The Law of Inheritance in the Republics of Syria and Lebanon* (Beyrut, 1941), s. 149.
 7. Bu münasebetle İngiltere'nin Hindistan'daki şu politikasını kaydetmek ilginç olacaktır: "İngiliz Hindistan'ında bir politika meselesi olarak İslam Hukuku Müslümanlara uygulanıyordu. Bu politika Hindistan'ın Moğol idarecilerinden miras kalan bir geleneğin uyarlanmasının sonucuydu. Hindu ve İslami kuralları kendi tebaalarına, görüşlerine uygun bir biçimde her bir cemaatin dinini yaşama hakkını korumak ve garanti etmek için uyguluyorlardı." Asaf A. A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law* (Oxford: Oxford University Press, 1949), s. 42.
 8. Ortaçağda, Doğu ile ticaret, en büyük şehirlerin bazı semtlerinde, orayı yönetmesine de izin verilen yabancıların sahip oldukları imtiyazlar sayesinde geliyordu. Bu Bizans'ta ve haçlıların kurdukları krallıklarda zaten uygulanıyordu..." Albéric Cahuet, *La Question dans L'Histoire Contemporaine (1821-1905)* (Paris, 1905), s. 5.

kapitülasyonlar diye bilinir.⁹ British Museum’da bulunan 2817 No.lu Egerton el yazması, şehrin 29 Mayıs 1453’te düşmesinin ardından Galata’nın Cenevizli sakinlerine “özel ikamet ve ticaret imtiyazları” ihsanını gösterir. Bu ihsanın tarihi aynı yılın 1 Haziran ayıdır.¹⁰ Bunları diğer kapitülasyonlar takip eder. Bunlardan en meşhuru I. Francis’e ihsan edildi. I. Francis, Sultan Süleyman tarafından 1535’te desteklenen ilk Avrupalı kral olmuştur ve buna göre Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu’ndan hatırı sayılır ticari imtiyazlar edinmişlerdir.¹¹ Sekiz yıl sonra I. Fran-

9. “Sultan (II. Mehmed) yeni imparatorluğunun tebaasının büyük çoğunluğunu oluşturan gayrimüslim nüfusun hukuki statüsünü düzenlemek zorundaydı. Bunu çeşitli dini cemaatlerin liderleriyle bir dizi toplantı yaparak gerçekleştirdi. Hristiyanlara ibadet özgürlüğü, kendi yasalarını uygulama ve kendi aralarında hukukun yönetimi hakkını bağışladı. İstanbul’da bir Rum patriğini Rumların tüm sivil ve dini işlerindeki en büyük hâkim olarak atadı. Ermenilere benzer imtiyazlar verdi.” G. Pelissié du Rausas, *Le régime des capitulations dans l’empire ottoman* (Paris, 1910), s. 10, aktaran Hayrallah, *The Law of Inheritance in the Republics of Syria and the Lebanon*, s. 150, n. 45. “Fatih Mehmed gayrimüslim tebaasının hassasiyetlerini karşılama öylesine ileri gitti ki İstanbul’un ele geçmesinden sonraki ilk eylemlerinden biri Ortodoks Kilisesinin papazlarını yeni bir Ekümenik patrik seçmek için davet etmek oldu ve George Scholarius’u adayları olarak sunduklarında Ortodoks Hristiyan dünyasının Osmanlı Efendisi, seçimin Doğu Roma Emperyal rejimi altında teamül olan prosedüre uygun biçimde yapılmasının onaylanmasına dikkat etti.” Toynbee, *A Study of History*, 6: 203, n. 4.
10. İhsan Yunancadır ancak üstünde Sultan II. Mehmed’in, Fatih, tuğrası vardır ve altta da Zaghānus’un Arapça isim ya da imzası bulunmaktadır.
11. “1535- Forest sözü Fransa’nın Osmanlı nezdindeki ilk elçisiydi. 1535 yılında Sultan Süleyman’dan Fransızlar için çok avantajlı bir kapitülasyon elde etti. 1537’de ise Sultan ve kendi efendisi arasında çok yakın bir ittifakı oluşturdu.” Fransa, Dışişleri Bakanlığı, *1451 a 1643, Supplément*, cilt 1. 1593’te Fransız kral IV. Henry Sultan III. Murad’a, kendisine karşı adil olmayan bir savaş (“l’Injuste guerre”) açan İspanya Kralı adına

cis “Süleyman’la Akdeniz’de Habsburg iktidarına karşı deniz hareketâtlarında iş birliği yapmıştır”.¹² İngilizler resmî kapitülasyonları 1580’de, Kraliçe Elizabeth döneminde William Harborne Babı Âli’ye ilk İngiliz büyükelçisi olarak atandığı zaman elde ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki adalet mekanizmaları düşünüldüğünde kapitülasyonlar ülkelerin yurttaşları üzerinde tam bir yargı hakkına sahip olan ve konsoloslarca temsil edilen özel konsolosluk mahkemelerinin kurulmasını zorunlu kılıyordu. Türkiye’de yaşayan yabancı ülkelerin gayrimüslim yurttaşları ekstra bölgesel imtiyazlara sahipti ve Osmanlı hukukuna tabiydiler. Bu konsolosluk mahkemelerinde konsolosun bizatihi kendisi genellikle iki bilirkişiyle birlikte hâkim olarak hareket ediyordu. Geçen yaptırımlar Türk sınırlarında infaz ediliyordu. Bu nedenle Kıbrıs’taki İngiliz Konsolosu 1844’te majestelerinin hükümetinin kendisine konsolosluğun yanında ufak bir hapisane inşa etmeye müsaade etmesi için ricada bulunmuştur.¹³

gelebilecek hiç kimseyi dinlememesi için yalvaran bir mektup yazdı. Mektubunda IV. Henry Sultana şu sözlerle hitap ediyordu:

“Çok yüce, çok güçlü, çok soylu ve yenilmez prens, Müslümanların büyük imparatoru Sultan Murad Han, onur ve fazilet bakımından çok zengin olan- çok sevgili ve kusursuz dostumuz.” Age.

25 Şubat 1597’de IV. Henry, “Fransa İmparatoru” ve Sultan III. Mehmed, “Müslümanların İmparatoru” arasında İttifak Anlaşması (1535 kapitülasyonları) yenilendi. Fransa kralına yeni bir imtiyaz tanındı: Büyükelçisi İstanbul’daki diğer tüm büyükelçilerden üstün sayılacaktı.

12. Toynbee, *A Study of History*, 2: 181, n. 2.
13. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 78/580, *Turkey*, Mesaj No. 13, 6 Ağustos 1844 Kıbrıs, Aberdeen Kontuna Niven Kerr tarafından gönderilen mektup şöyle: “Lordum. Lordluğunuza şunu ifade etmek zorundayım ki buradaki İngiliz konsolosluğu öyle inanıyorum ki kendisine bağlı bir hapisanesi bulunmayan yegâne konsolosluktur. Saygıda kusur etmeksizin Lordluğunuzun ilgisine en içten umudumu sunmaya karar verdim; umudum odur ki bu konsolosluk civarında içinde İngiliz vatandaşların bana son gönderilen talimatlarla rahat bir bi-

Herhangi yeni bir kanıtın yokluğunda öyle görünüyor ki Memlukulardan Sultan Selim tarafından feth olunan Arap toprakları, “bir bürolar araştırması ve çağdaş tahminlerde Suriye, Mezopotamya ve Mısır’dan gelen gelirlerin ayrı listesinde”¹⁴ görüldüğü gibi, doğrudan İstanbul’dan idare edilmiyordu. Bunun dışında, İslam’ın beşiği Arabistan nadiren Osmanlıların doğrudan ya da kesin kontrolü altındaydı. “Kutsal şehirler Mekke ve Medine vergi vermek bir yana, yıllık olarak yardım alıyorlardı.”¹⁵

Arap yurtlarındaki, özellikle Lübnan’daki feodal emirlere ve yerel aşiret reislerine tama yakın, yerel ve içsel bağımsızlık verilmişti. Mısır’ın fethinden sonra Sultan Selim Şam’a döndü ve görevi başındaki Gazali’yi Suriye valisi olarak ve bu vilayete Kudüs, Gaza, Safad ve Karak’ı bağlayarak onayladı. Lübnan’ı kapsayan “güney Suriye’de”, yani Mercidâbık’ta Sultan Selim’e karşı savaştığında Memlukulara sadık kalan ve Selim’in huzuruna çıkmayı reddeden Tanukhi emirleri dışındaki tüm feodal beyler sultana biat ettiler. Sultan o günlerde unvanı Sultan-ul Berr [toprağın kralı] ve Lübnan Emiri olan Emir Fahreddin’in karakterinden çok etkilendi ve onun Shuf bölgesinin emirliğinde kalmasını

çimde tutulacağı küçük bir hapishane yapmaya müsaade alabilirim... Burada uygun bir hapishane 30 sterlini aşmadan inşa edilebilir...”

“Bütün hukuki ve hatta idari sorun kapitülasyonlarla ebediyen karmaşıklaşmıştır; kapitülasyonlarla çeşitli büyük güçler, mahkemeler, postaneler ve kendileri için özel birtakım imtiyazlara sahip olmuşlardır.” R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans* (Londra: Constable, 1917), s. 101.

14. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Sulaiman the Magnificent*, s. 173.
15. A.g.e., s. 30. “Arnavutluk ve Kürdistan’ın dağlık bölgeleri ve Arabistan çölü, ismen doğrudan yönetim altında olsa da, çok gevşek bir hakimiyet altındaydılar; askeri hizmet karşılığında Osmanlı unvanlarının sahibi olan ve takipçilerinin vergiye maruz olabileceği ya da olmayabileceği aşiret reislerinin yönetiminde eski kabile örgütlerini kaybetmemişlerdi.” A.g.e.

sağladı. Tımarları onaylanan diğer başlıca emirler Kisirwan'da, Emir Assaf Mansur Türkmeni, Akkar ve Trablusgarp'ta Benu Sifas idi.¹⁶ Geriye kalan topraklar aynı şekilde kendi feodal beylerine bırakıldı. Selim ayrıca Halep, Humus, Trablusgarp ve diğer sahil şehirleri için valiler atadı. "Osmanlı yönetiminin temel ilkesi," diye yazar Gibb ve Bowen, "muhafazakârlıktı ve hükümetin tüm kurumları *statükonun* sürdürülmesine yönelikti. Selim ve Süleyman'ın kanunları en yüksek siyasi bilgelik diye düşünüldüğü için iyileştirmenin bir sonraki suiistimleri ortadan kaldırmak dışında bir anlamı olmayabilirdi."¹⁷ Ancak statükonun korunması, isyanlara ve ölümcül savaşılar yol açan rekabet ve kıskançlıklar nedeniyle emirler arasındaki bütün içsel sıkıntı ve kan davalarının da korunması anlamına geliyordu. Osmanlı sultanı otoritesini son çare olarak silahlı müdahaleyle ifade ediyordu. Suriye ve Lübnan'daki yerel feodal hükümet sistemi bir Türk genel valinin liderliğindeki ılımlı bir Türk idaresi tarafından uygulanıyordu ve bir Türk ordusu tarafından 19. yüzyılın son yarısına kadar desteklendi.

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki artan Batı düşüncesinin etkisinden ve Avrupalı güçlerin siyasi baskısından dolayı ve Osmanlı kurumlarını yenilemek için çeşitli girişimlerin bir sonucu olarak, özellikle Tanzimat'ta, seküler bir hukuk sis-

-
16. Bkz. Mâr İstefan Duveyhî, *Tarihü't Tâifeti'l Mârûniyye* [Mârûnilerin Tarihçesi] (Beyrut, 1890), s. 152-53 ve *Tarih el-Emir Haydar Ahmed Şihab* [Amîr Haydar Ahmed Şihâb Tarihi] (Kahire, 1900), cilt I, s. 561-62. Ayrıca Bkz. Philip K. Hittî, *Lebanon in History, from the Earliest Times to the Present* (Londra, 1957), s. 357-59.
 17. "Şu gerçeği de kaydetmek gerekir ki, Osmanlılarda yeni ele geçirilen bir bölgeye tamamen Osmanlılara ait kanun ve kuralların uygulanması istisnadır. Bunun yerine kendilerinden önceki yapıları yerinde bırakarak ekonomik ve sosyal çalkalanmaların önüne geçmeyi, askeri ve siyasi hâkimiyetlerini pekiştirmeyi seçmişlerdir." Robert Mantaran ve Jean Sauvaget, derl., *Règlements Fiscaux Ottomans: Les Provinces Syriennes* (Beyrut, 1951), s. x.

temi imparatorluk boyunca yaygınlık kazandı. Yalnızca medeni hukuk şeri hukuku içinde kaldı. Yüzyılın başında yerli tüccarların kapitülasyonlarla kendilerine bahşedilen imtiyaz ve himayeden faydalanan yabancı iş adamlarıyla başarılı bir şekilde rekabet edebilmelerini mümkün kılmak için Osmanlı Hükümeti yabancılarla aynı imtiyazlara sahip olan bir berathlı tüccarlar anonim şirketi kurmuştur.¹⁸ 1840'ta yeni bir ceza yasası Fransız ceza yasasına dayanarak uyarlandı. Aynı yıl Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adında özel bir mahkeme yüksek devlet görevlilerinin vakalarıyla uğraşmak üzere kuruldu. Yeni bir ticaret yasası 1850'de yürürlüğe girdi ve 1861'de özel ticaret mahkemeleri bu yasayı yönetmek üzere tesis edildi. Süregiden listeye eklenecek bir diğer yasa, 19 Ocak 1869'da ilan edilen Osmanlı vatandaşlık kanunuydu ve Osmanlı vatandaşlığının hangi koşullar altında kazanılıp kaybedilebileceğini belirliyordu. Bu yasanın ilk maddesine göre bir Osmanlı baba ve anneden ya da yalnızca bir babadan dünyaya gelen her birey Osmanlı vatandaşı idi ("sujet Ottoman").¹⁹

1869'da Osmanlı medeni yasaları toplandı. Ulema ve ulema olmayan ve bu amaçla atanmış Mecelle Cemiyeti adındaki özel bir komite tarafından Mecelle el-Ahkâm el-Adliyye denilen bir sicile, kanun hâlinde kaydedildi.²⁰ Söz konusu bu yasa toplam 1851 madde içerir. Son olarak, 1879'da Adalet Bakanlığının ve mehâkim-i nizamiyelerin oluşturulmasıyla hukuk sisteminin topyekûn yeniden düzenlenmesi mümkün oldu.²¹ Bu yeniden yapı-

18. Young, *Corps de Droit Ottoman*, 1: 224.

19. A.g.e., 2: 223-29.

20. Bkz. Subhî Mahmassânî, *Falsafat al-Tashrî' fi'l İslâm* [İslam'da yasa-ma felsefesi] (Beyrut 1946), s. 70-75.

21. "Nizamiye Mahkemeleri taşrada tahkikat ve temyiz mahkemeleri ile İstanbul'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'den müteşekkildir. Aynı zamanda divanın bir kısmı ceza, hukuk ve ticaret adlarıyla üçe ayrılan bir Nizamiye Mahkemesi niteliğindedir. Ticari Mahkemelerle, Ticari temyiz Mahkemesi (İstinaf-ı Denvi-i Ticaret Divanı) Ticaret Nezareti'n-

lanma Fransız adalet sistemine dayanıyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi doğrultusunda önemli bir adımdı.

Saray, imparatorluğun idari birimlerini de yeniden yapılandırmaya başladı. Esas hatlarını Fars, Bizans, Selçuklu ve Memluklu yönetimlerinden ödünç alan Osmanlı idari sistemi, zirvesinde en küçük birim olan köy ya da *kariyenin* ve zemininde de daha sonra 19. yüzyılda vilayet diye anılacak olan eyaletin bulunduğu (“iyalah” ve “vilayah” Arapça sözcüklerinden) bir piramidi andırıyordu. Bir grup köy²² bir müdür yönetimindeki nahiyeyi oluşturuyor ve bir grup nahiyeye de kaim makam tarafından yönetilen kazayı oluşturuyordu. İki ya da daha fazla kaza mutasarrıf tarafından idare edilen sancağı oluşturuyordu. Yukarıdaki alt birimlerin tümü, genellikle paşa unvanı da olan, valinin en yetke yönetici olduğu ve geniş adli yetkilerinin bulunduğu vilayetin parçasıydı. “Bizatihi kendi üzerinde en üst askeri ve sivil otoriteyi birleştirmişti, kamu düzeni ve güvenliğinden, vergilerin toplanması veya zorunlu yıllık verginin bağışlanmasından ve genellikle kamu yönetiminden sorumluydu.”²³

Vilayetlerin yeniden yapılandırılması esas olarak Mithad Paşa'nın valisi iken (1865-1868) Tuna vilayetinde yaptığı başarılı

de yeni Adliye Nezareti'ne nakledildi.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 371/345, “1906 yılı Türkiye Yıllık Raporundan Alıntılar.” Aktaran Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5:3.

22. Kasaba ve köyler buna karşılık mahallelere bölünmüştü ve bunların başında muhtar bulunuyordu; genellikle her 20 ya da 25 hane başına. Her kasaba ve köydeki muhtarların sayısı, sakinlerinin sayısına bağlıydı.
23. Gibb, *Islamic Society and the West*, cilt 1, bölüm 1, s. 201. Bir vilayetin idaresindeki diğer önemli görevliler defterdar ve görevinde yıllık olarak bulunan ve ellerinde yönetimin diğer branşlarını tutan Kethüda idi. “Kadı ve diğer dini mevki sahipleri” adaleti şeriata göre yönetiyorlardı ve doğrudan İstanbul'a protesto ve muhtıra gönderme hakkına sahiplerdi. A.g.e.

reformlardan kaynaklanıyor ve Fransa'nın idari birimlerini andırıyordu. Vilayet Fransız *Department*'a; sancak *l'Arrondissement*'a; kaza *le Canton*'a ve nahiye *la Comune*'e karşılık geliyordu. Mithad Paşa'nın reformları 1871'de gözden geçirilen 1864 vilayet yasasına dayanıyordu.²⁴

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Ortadoğu'daki belli başlı Arap vilayetleri toplam tahmini 500.000'lik nüfusuyla birlikte Musul, Bağdat, Halep, Sayda ve Şam'dı.²⁵ Arabistan'da Hicaz ve Yemen vilayetleri vardı. 1860'ta Lübnan Dağı ve Şam'daki iç savaşın ardından Şam vilayeti artık Lübnan'ı kapsamıyordu. Beş büyük gücün büyükelçilerinin yani İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya'nın saraya sunduğu ve sarayın kabul ettiği "Lübnan Protokolü"ne göre Lübnan Dağı Suriye'den ayrıldı ve bir mutasarrıfın yönettiği özerk bir sancak hâline geldi.²⁶ "Protokol" 9 Ha-

24. Bu yasaların ve Osmanlı İmparatorluğu'nun idari birimlerinin ayrıntılı bir anlatısı için Bkz. Young, *Corps de Droit Ottoman*, I: 29-69.

25. J. Lewis Farley, *The Resources of Turkey, Considered with Special Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire* (Londra, 1863), s. 5. Farley nüfuslar için şu istatistikleri verir: "Musul 65.000, Bağdat 105.000, Halep 100.000, Beyrut 50.000 ve Şam 180.000.

Halep vilayeti dört sancak içeriyordu: Maraş, Urfa, Zor ve Halep.

16. yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünündeki eyaletlerin sayısı 35 ya da 36; on yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde 39 idi. Gibb, *Islamic Society and the West*, cilt 1, bölüm 1, s. 142.

26. "Valisi zorunlu olarak bir Hristiyan'dı ve idari konseyi dört Marunî, üç Dürzi, iki Rum Ortodoks Hristiyan, bir Rum Katolik, bir Müslüman ve bir Metvali'den oluşuyordu. Sancak dördü Marunî, biri Rum Katolik ve biri Müslüman olan yedi kazaya bölünmüştü. Polisin başında daima bir Marunî bulunurdu. Vilayet bir tür kendi kendine vergilendirme sisteminden yararlanıyordu." Büyük Britanya, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, *A Handbook of Syria (including Palestine)* (Londra, 1919), s. 243. Ayrıca Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi,

ziran 1861 tarihli “Règlements Organiques”i kapsıyordu, 6 Eylül 1864 tarihli olanla yer değiştirdi ve 28 Temmuz 1868 Protokolü ile düzeltildi.²⁷

1887’de Kudüs’ün gittikçe artan öneminden dolayı saray, Filistin’in güneyinde yeni idari birim olarak Kudüs bağımsız sancağını oluşturdu. Bu sancak Şam vilayetinden koparıldı ve sarayın doğrudan denetimi altına alındı. Bu sırada, Beyrut hızla genişliyor ve ticari zenginliği gittikçe artıyordu. Sonuç olarak, saray 1888’de, dört sancak Lazkiye, Trablusgarp, Akka ve Nablus’un eklendiği Beyrut vilayetini meydana getirmeye karar verdi. Böylece, 1888 ve sonrasında Suriye üç vilayet (Halep, Şam ve Beyrut) ve iki müstakil sancağa (Lübnan ve Kudüs) bölünmüş oldu.

“Vatandaşlık Kanunu” Türk milliyet anlayışında önemli bir değişim olmakla beraber, birey imparatorluğun bir vatandaşı değil, sultanın tebaasıydı ve belli durumlarda dış güçlerden birinin “konsolosluk himayesi” idi.²⁸ Sultanın tebaası Müslüman ya da gayrimüslimdi. Gayrimüslimler özellikle Hristiyanlar, zimmi yani “hoş görülen” ve “himaye edilen” insanlar olarak değerlendiriliyorlardı, zira ehli kitap idiler. Bununla birlikte, reaya yani “çobanlık edilen halk” olarak tanınıyorlardı.²⁹ Reaya sözcüğü orijinal anlamıyla saygı duyulan bir sözcüktür. Arapça *re’â*, “gütmek”; *râ’î*, çoban; yani “otlamaya liderlik eden”, sözcüğünden

Correspondence Relating to the Affairs of Syria, 1860-61 (Londra, 1861), bölüm 2, s. 314.

27. “Règlements Organiques” ve protokollerin tam metni için Bkz. Young, *Corps de Droit Ottoman*, I: 139-54.
28. Osmanlı Vatandaşlık kanununun önemine ilişkin bir anlatı için Bkz. Paul Ghali, *Les nationalités détachées de l’Empire Ottoman à la suite de la guerre* (Paris, 1934), s. 61-71.
29. Şu kaydedilebilir ki Tevrat’ta Tanrı çoban ve insanlar da onun koyunları ya da sürüsü olarak simgelenir ve İncil’de İsa kendinden “iyi çoban” diye bahseder.

türemiştir. O zaman, reaya “bir *râ’î* rehberliğindekilerdir (sığır ya da diğer hayvanlar).”

Ama Osmanlı konuşma tarzında, bir kez söylendiğinde sultanın bütün tebaasını içeren reaya sözcüğü³⁰, Hristiyanlara uyarlandığında özellikle imparatorluğun zayıflama ve gerileme dönemlerinde Müslümanlara nazaran düşük ve alçaltıcı bir konumu gösteriyordu. Hristiyanlar vergi veren insanlardı, hayatları ve mülkleri “eman” altındaydı, yani yalnızca Türk yetkililerin güvencesindeydi. İlke olarak bir Hristiyan’ın at binmesine ve silah kuşanmasına izin yoktu³¹, ne de Osmanlı ordusuna katılabilir ya da memurluğa alınabilirdi. Dış görünüşünden giysisinin rengi, başlığı ve ayakkabılarıyla ayrışırdı. Giysisi “kültürlü, dindar ve asil adamların giydiği” elbiselerden farklı olacak-

30. P. Rizzis İngilizliğini bırakıp Avusturyalı olmak ve fakat hâlâ Sa’id limanında yaşamak isteyen bir Maltalıydı. Vakayı ele alırken Sa’id limanındaki İngiliz konsolosu Dış İlişkiler Dairesine şöyle yazmıştır: “Osmanlı egemenliğinde her kişi ya konsolosluk himayesidir ya da yerli reayadandır. Eğer Mısır Hükümeti’ni Bay P. Rizzis’in himayesini kaldırdığım yönünde bilgilendirirsem bu kişi aynı anda diğer konsolosluk himayesini alana kadar reaya olur.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 78/5238, *Turkey, Egypt*, D.A. Cameron’un Mektubu, 10 Haziran 1902 tarihli Sa’id limanı İngiliz Konsolosundan Landsdowne Markizine. Ayrıca Bkz. *El-Menar* (Kahire), cilt 17, bölüm 7 (23 Haziran 1914): 354-39.

31. “On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında bu eski kurallar görmezden gelindi der Cevdet Paşa, ‘hatta gayrimüslim tebaadan bazı kimseler izin almaksızın eyerli atlar üzerinde kamu alanlarında görülebiliyordu’. Kâfirlerin ‘halkın gözünde yakışsız olan’ böyle izinsiz at binmeleri yasaklandı.” Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford University Press, 1961), s. 389-390.

Çoğu Hristiyan Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı konsolosluk ya da büyükelçilikte istihdam bulma ve bir konsolosluk ya da büyükelçilik himayesi olma ayrıcalığını ve lütfunu arıyordu. Bkz. Francis Rey, *La protection diplomatique et consulaire dans les Echelles du Levant et de la Barbarie* (Paris, 1899).

tı.³² O ve Müslümanlar arasında hiçbir gerçek eşitlik olamazdı. Eşitsizlikler resmî olarak yani “kâğıt üzerinde” 1856 Hattı Hümayunu ile kaldırılrsa da³³ uygulamada eski “millet sistemi” 19. yüzyıl boyunca sürmüştür.

Millet sözcüğü Batı siyasal terminolojisinde karşılığı bulunmayan Arapça bir sözcüktür.³⁴ Milletler aslında Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan, Fatih II. Mehmet tarafından daha evvel geniş kültürel ve sivil özerklik verilen gayrimüslim dini cemaatlerin üyeleriydiler. Önce bu milletlerden nüfuz sahibi olanı, sultanın tüm Rum Ortodoks Hristiyan tebaasını kapsayan Milleti Rum’du. Sonra Ermeni ve Yahudi milleti geliyordu. Bu milletlerden her “reayanın” “milliyeti” milletinin ait olduğu belirli dini

32. “Hristiyanlar şehirlerde at sırtına binmemelidirler: sarı terlik, beyaz şal ve her tür yeşil renk yasaklanmıştır. Onlar için uygun görülen renkler ayaklarda kırmızı ve giyside mavidir. Saray sarıklarının eski formunu yeniden tesis etmek için kurallarını yenilemiştir” Christian-François Volney, *Travels in Syria and Egypt During the Years 1783, 1784 ve 1785*, Fransızcadan çev., 2 cilt (Perth, 1801), 2:263.

Bay John Barker 1803’te Halep İngiliz Konsolosu olarak atandığında Sultan kendisini konsolos olarak tanıyan bir ferman yayınladı. Bu fermanın bir kısmı şöyledir: “Ve eğer kara ya da deniz yoluyla seyahat etmek isterse, kimse onu ne at binmesi ne de elbisesi hususunda rahatsız etmeyecektir... Ve güvenli olmayabilecek yerlerde beyaz sarık takması, kılıç kuşanması, ok ve yay bulundurması ve taşıması, çizmelerini mahmuzlaması... Hukuki olacaktır. Bir Kadı, Beylerbeyi ya da diğer bir kişi tarafından engellenmeksizin”. Edward B. Barker, *Syria and Egypt under the Last Vice Sultans of Turkey, Being Experiences During 50 Years of Mr. Consul-Gen. Barker*, 2 cilt (Londra, 1876), 2: 322-23.

33. Reaya sözcüğü kaldırıldı ve tebaa ile yer değiştirdi (Arapça “tabi’a” sözcüğünden, anlamı lafzi olarak takip etmek).

34. Arapça *Millet* sözcüğü şariat ya da din anlamına gelir. Kuran defalarca İbrahim’in milletinden yani İbrahim’in dininden bahseder. (Bkz. Sure 2, Sure 3. Daha sonra sözcük aynı dinden insanları belirtmek üzere kullanılmıştır.

mezhepti. Yazar Chevrillon, “Suriye’de farklı dini fikirlerin etkisi altındaki aynı ırkın bireyleri doğru biçimde millet denilen ve Avrupa halklarının olduğu gibi biri diğerinden farklı olan gruplara ayrılmışlardır.”³⁵ der. 25 Nisan 1861’de Beyrut’tan Sir Henry Bulwer’e yazan Lord Dufferin şöyle diyordu: “...Türk İmparatorluğu boyunca dini cemaatler (milletler) tekil milliyetler olarak değerlendirilirler.”³⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya vilayetleriyle ilgili Fransız *Correspondances Diplomatiques*’te “la nation maronite,” (Marunî Milleti) “la nation Grecque catholique” (Rum Katolik milleti) gibi pek çok atıf bulunmaktadır. Marunî Patriği “le Chef de la nation Maronite” (Marunî milleti reisi) diye anılmaktadır.³⁷ Aslında M. de Petiteville, Fransız Beyrut Konsolosu, şöyle yazıyordu: “Suriye’de din sözcüğü milliyetle aynı anlamda, hatta vatanla da.”³⁸ O zaman sınır çizgisi ırksal değil din temelliydi. Sultanın tebaasının siyasal kimliği Osmanlıydı ve “milliyeti” ait olduğu cemaatin diniydi. Batı Avrupalı 19. yüzyıl milliyet fikri Osmanlı İmparatorluğu’nda hemen hemen yoktu.³⁹

-
35. André Chevrillon, *Conférence sur la Syrie* (Rouen, 1897), s. 18.
36. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Correspondence Relating to the Affairs of Syria*, 1860-61, bölüm 2, s. 191.
37. Çeşitli Hristiyan mezheplerinin patrikleri Türkler tarafından baş, yani milletin başı, diye çağrılıyordu.
38. Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *Turquie: Beyrouth*. 1888, 25 Mart 1888: “Notes sur la Syrie”. Diğer ayrıntıların arasında bir Osmanlının tezkere ya da pasaportunda doldurması gereken Milletin doğasıydı.
39. 19 Ağustos 1856’da Fransız Suriye konsolosu E. de Lesseps zarfın içine Fransız Trablusgarp Konsolos Vekili tarafından yazılan bir rapor yerleştirdi. M. Blanche kısmen şöyle yazmıştı: “ Bu ülkelerin incelenmesinden ortaya çıkan en belirgin gerçek, dini inançların bu milletlerin ruhlarında edindiği yerin, onların var oluşlarına etki eden en yüksek otorite oluşudur. Gelenekler, dil, edebiyat, kurumlar bunların hepsine dini bir karakter tam anlamıyla damgasını vurmuştur. Doğulunun bağlılığı doğduğu yere değildir. Onun vatani yoktur, onun dini vardır. Diğerlerinin vatanına bağlılığı gibi o dinine bağlıdır. Mil-

leti, kendisiyle aynı dini paylaşan kişilerin toplamıdır. Başka herkes onun için yabancısıdır.” Paris, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Türkiye, 1856 à 1859*, cilt 11, No. 32.

“Osmanlı İmparatorluğu ulusal bir devletin tam zıddı olarak başlamıştır. Yerleşen herhangi bir halkın adıyla değil, fakat kuran kişinin adıyla anılır. Osman ve aşiretinin Türk olduğu doğrudur; lakin Anadolu’daki bir düzine Türk devletinden yalnızca biriydiler ve Türk komşuları en zor rakip ve düşmanlarıydı...”

“Osmanlı Türkleri tarafından ulusal bilincin geliştirilmesi kısmen Avrupa’daki daha eski ulusçu hareketlerin bir taklidi ve kısmen de benzeri koşulların spontane ürünüydü.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks Prepared under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office*, No. 96 c & d, *The Rise of the Turks; The Pan-Turanian Movement* (Londra, Şubat 1919), s. 16-17.

III

ARAP TOPRAKLARINDAKİ BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en zorlu safhasına 19. yüzyılda girdi. Bir zamanların büyük Osmanlı İmparatorluğu -ki Viyana kapılarından Hazar Denizi'nin kıyılarına, Basra Körfezi'nden Aden'e ve Kızıl Deniz ve Kuzey Afrika boyunca hemen hemen Atlantik Okyanusuna kadar yayılmıştır- gerileme ve çöküşünün son aşamasına girdi.¹ Otokratik rejiminin tüm kötülükleri ortaya döküldü. Yalnızca bu arka plana dair uygun bilgiler yoluyla Arapların kaderleri ve varacakları müstakbel amaca ilişkin uyanan bilincin tam önemini kavramak mümkündür. İmparatorluk dâhili örgüt ve idaresine yeni bir hayat aşılacak adım-

-
1. Mahmud'un döneminde ve daha sonra Abdülmecid'in hâkimiyetinin başında, bilinen imaja göre, Türkiye bir gemi gibiydi. Öyle bir gemi ki, güvertesi direkleri, yelkenleri ve donanımının yenilenmesi gerekli. Edouard Philippe Engelhardt, *La Turquie et le tanzimat: ou histoire de réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, 2 cilt (Paris, 1884), 2: 4-5.

ları derhâl atmadığı sürece nihai kopuşa doğru hızla sürükleniyordu. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir grup Türk aydını eski ve modası geçmiş kurumları ve imparatorluklarının idari sistemini ihya etmenin zorunluluğunun farkına artan bir biçimde varıyordu. Kendilerine “Genç Osmanlılar” deniliyordu. Bu “Genç Osmanlıların” ülkelerinde reformları kotarmak için mücadele verdikleri dönem Tanzimat ya da Tanzimatı Hayriye (ilk kez açık biçimde II. Mahmud [1808-1839] tarafından kullanılan bir ifade) dönemi diye bilinir. Bununla birlikte, ana reform projeleri gerçekleştirilmemiştir.²

2. 1839 ile 1876 arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda hiçbir değişikliğin hâsıl olmadığı düşünülmemelidir. Avrupa’da hayat büyük bir dönüşüm geçiriyordu: On sekizinci yüzyılın ağır temposu endüstrileşme ve teknoloji ile Fransız Devrimi’nden esinlenen siyasal öğretilere dayanan hızlı tekâmül modeliyle yer değiştiriyordu. Denizde yüzen veya kıyıya vuran Batılı fikirler, geçici heves ve modalar, yeni hayat tarzları Haliç’e, Küçük Asya ve Ortadoğu’nun batı kıyılarına kadar ulaştı. Bundan başka, Ahmet Emin Yalman *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 26 kitabında şöyle yazmıştır: “1848’te Avrupa’daki devrim çağı Osmanlı İmparatorluğu’na zengin bir kabiliyetli adam hasatı getirmiştir.” “Firariler olarak gelmişlerdir” diye devam eder Yalman, “Avusturya ve Rusya savaşla tehdit etse de Türkiye onlardan vazgeçmeyi reddetti. Çoğu Türk oldu ve Türk kamu hizmetine girdi.” Böylece, pek çok şekilde Batı dünyasıyla bağlantılar arttı. Ancak yine bu dönemde Türkiye’de “Batı medeniyeti”ni getirmek bütün olarak bu medeniyetin harici süslerini taklit etme ve uyarlama anlamına geliyordu. Stephen Panaretoff *Near Eastern Affairs and Conditions* (New Haven, 1922), s. 130 kitabında şöyle yazmıştır: “Avrupa adet ve gelenekleri başkente doğru yollanmışlardı. Sultan Avrupa giysisini örnek alıyordu, sarayında tıpkı herhangi bir Avrupalı hükümdarın yapacağı gibi akşam yemekleri, konserler ve balolar veriyordu.” Bu ve diğer yüzeysel değişimler Türkiye’de ve özellikle İstanbul’da gerçekleşiyordu. Ancak bunlar Raşid Paşa ve Mithad Paşa gibi kişilerin akıllarındaki gibi reformlarla karıştırılmamalıdır. İkisi de Batılı anayasal hükümet sistemini adapte ederek etki alanı geniş anayasa reformları istiyordu ki bu Mithad

Hakikat şu ki Hattı Hümayun ilan eden sultanlardan hiçbiri ciddi ciddi ne meşruti hükümdarlar olmayı düşünmüş ne de Avrupalı güçlerin kendi iç işlerine herhangi bir müdahalesini arzulamışlardır. Aslına bakılırsa, resmî unvanları arasında “müminlerin emiri,” “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi,” “Peygamberin vekili,” “iki denizin hükümdarı,” “iki yurdun hükümdarı,” “doğumuyla yaratılışın onurlandığı ve mutluluk ayının yükseldiği” gibi ayrıcalık ve onur ifadeleri yer alan bir sultan nasıl olur da ege-menliği üzerinde herhangi bir kontrolü kabul edebilir?³

Paşa’nın sözleriyle “ulusların tekâmülünün esas nedenlerinden biridir. Türkiye büyük güçler arasında sıralanır ve bu hedefe ulaşmak ve bilimlerin tekâmülünde komşularıyla bir eşitlik yürüyüşüne çıkmak için aynı yolu takip etmek zorundadır.” *Ali Haydar Mithat, The Life of Mithat Pasha, A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder, Derived from Private Documents and Reminiscences*, by His Son, Ali Haidar Mithat Bey... (Londra: J. Murray, 1903), s. 80.

Ayrıca Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 18 cilt (Ankara, 1962), cilt 6, Islahat Fermanı Devri, 1856-1861 (Ankara, 1954); Baron Ludovic de Contenson, *Les réformes en Turquie d’Asie, la question arménienne, la question syrienne*, 2. baskı (Paris, 1913); Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, 1826-1853* (Cambridge: Harvard University Press, 1942); ve Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

3. Salim Sarkis, *Sirru Memlekeh* [bir krallığın gizi] (Kahire, 1895), s. 5. “Osmanlı Hükümeti İmparatorluğu yeni bir temele oturttuğu zaman bu işte ne tam anlamıyla samimiydi ne de ne olduğunu tam anlamıştı. Büyük ve ani reformları Türkiye’yi eski gücüne kavuşturmak konusunda Avrupa’yı kazanmaktan daha az bir arzuyla kabul etmiştir. Ortaya çıkaracağı yasalarla, yol açacağı gazete makalelerinden daha az meşguldü. Sonuçta haddinden fazla ve aniden girişti bu işlere ve yürürlüğe konan yenilikler arasında şaşakaldı. Eski ve yeni arasında bir belirsizlik her yerde hüküm sürdü ve hâlâ sürmekte. Bir paşa bana geçen gün şöyle söyledi: “Ben ne yapacağım? Bir vilayeti yönetiyorum ve Sadrazam bana ilan ettiğimiz yeni fikirlerle çerçeveslenen bir buyruk gönderiyor. Şeyhülislam hâlâ kutsal olan eski yasalarla icraatta bulun-

Harold Temperley şöyle yazmıştır: “Türk İmparatorluğu’nun sıhhati üç faktöre dayanıyordu: Türklerin reform yapma yetileri; Hristiyan tebaanın süreci kabullenmeye istiyakları ve büyük güçlerin bu evrime yardım etme ya da bunu engellemeye hazır olma durumları. Bu faktörlerden hiçbirisi tek başına kâfi değildi. Ama büyük güçler Türkiye’yi kurtaramazdı. Tek başına kendini koruyabilir ve Hristiyan tebaasını kendiyile reform yoluyla barıstırabilirdi. Görüleceği gibi, Türkler gerçekte gittikçe zayıfladı ve Hristiyanlar güçlendi.”⁴

19. yüzyılda Arap topraklarındaki Türk karşıtı hava çok çeşitli nedenlerin bir ürünüdür. Doğrudan nedenler Türk Hükümeti’nin bozulmasındaki hızlanma ve çeşitli türdeki Batı etkilerinden ötürüydü. Batı eğitiminin etkisi, Batı siyasal fikirlerinin sızması, ticaret etkileşimi, maddi hayata ilişkin malların girmesi ve de yurt dışına seyahat ve Batı ile şahsi bağlantılar yoluyla Ortadoğu’nun sakinleri yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu’nun

madığım için beni şikâyet ediyor. İki şeyin uyumsuz olduğunu söylüyorum; kendi adetlerimizi sürdürmem söyleniyor bana, lakin bunlara yeni bir elbise giydirmek zorundayım. Ne olduğumu bilmiyorum.” Sir Henry Bulwer, İstanbul İngiliz Büyükelçisi, Ağustos 1861 tarihli bir Türk İmparatorluğu’nun mali durumu üzerine bir raporda; aktaran Richard Robert Madden, *The Turkish Empire in its Relation with Christianity and Civilization* (Londra, 1962), s. 407-8.

Eylül 1830’da M. Michaud Pera’dan (İstanbul) Türkiye’de reform hakkında şöyle yazıyordu: “Dışarıdan, herhangi başka bir medeniyete gelmek için en azında bir başlangıç düşüncesine, onun ne olduğuna dair bir bilgiye sahip olmak gerekir. Burada bizim medeniyetimiz bir bilinmez toprak, bir yeni dünya gibi. Bilinmeyen bir amaca doğru yürümek ve nereye gideceğini bilmeden hızlanmak çok zor. Cesaret kırıcı ve bazen sanki tüm reform çabalarından vazgeçilecekmiş izlenimi veren tereddütlerin ötesinde; esaslı bir çaba yok, çünkü inanç yok. Sultanın kendisi bile kendi devrimine inanmıyor.” M. Poujalet, *La France et la Russie à İstanbul* (Paris, 1853), s. 148-49.

4. Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (Londra, 1936), s. vii.

içine saplandığı cehalet ve zayıflık doğal olarak keskin bir tezat teşkil edecek şekilde Batı'da şekillenen yeni bir iktidar ve tekâmül dünyasına uyanıyordu.

Ancak 19. yüzyılda henüz uluslararası siyasette “Arap sorunu” mevcut değildi. Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap vilayetlerinin sakinlerinin bir göstergesi olarak “Arap” sözcüğü dönemin kitap ve belgelerinde nadiren görünür. Başlıca çöl Bedevileri için ve Ortadoğu’daki tüm şehir dışında yaşayanlar için kullanılmıştır bu sözcük. Bu alandaki iki esas yurttaş sınıfını belirtmek üzere “Müslüman” ve “Hristiyan” genel tabirleri kullanılmıştır. Sultanın büyük çoğunluğu temsil eden Müslüman tebaasına gelince, Türk veya Arap olsun, onlar “iman kardeşleriydiler”, yani Türk ya da Arap olmadan evvel Müslüman’dılar.⁵ Bu nedenle, “tebaayı teşkil eden çeşitli ırklar bir ulus hâlinde birleşmeyecekti; zira yönetici sınıf bir taraftan İslam’ın siyasi hâkimiyetini temsil ediyor, diğer taraftan da terkihiyle hangi inançtan olursa olsun yönetilenlerden soyutlanıyordu.”⁶ Aynı zamanda yönetilen ve tebaa sırayla yarı bağımsız organlar hâlinde örgütlenmişlerdi ve Gibb ve Bowen’ın gösterdiği gibi “bu birimlerin üyelerinin dâhil olacağı herhangi daha geniş bir bağlılık siyasal değil diniydi.”⁷

5. Reşid Rıza, Arapça El-Menar süreli yayınının kurucusu, “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Irklar” başlıklı bir makalede Arap birliğinin İslam ve Arap diline dayandığını ve Arapların tüm halklar içinde ırk bilinci ve önyargısı geliştirecek sonuncusu olduğunu zira aralarında büyük çoğunluğun Müslüman olduğunu ve Müslümanlar olarak yalnızca “dini milliyetleri” konusunda bilinçli olduklarını yazmıştır.” *El-Menar* (Kahire), cilt 17, No. 7 (Temmuz 1914): 534.

“İslam Müslümanların anavatanıdır”, Bkz. Abdurraahman Azzam, *al-Risalah al-Khalidah* [Ebedi mesaj] (Kahire, 1946), s. 105. Azzam s. 141’de ekliyor: “Müslümanların anavatanının coğrafi sınırları yoktur, inancının yayılmasıyla yayılır.”

6. Gibb, *Islamic Society and the West*, cilt I, bölüm I, s. 159.

7. A.g.e.

Bununla birlikte, özerklik arzusu Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerinde çoğunlukla Arabistan, Mısır, Lübnan ve Suriye'de ortaya çıktı, ancak farklı nedenlerle. Atılan adımlar ve kullanılan metotlar dönemin zaruretleri ve günün koşullarına uygundu. Arabistan'da Türk hâkimiyetinden kurtulmak için gerçekleştirilen başarılı çaba Vahhabilerin işiydi. Vahhabilerin öfkesi, Osmanlı Hükümeti'nin ve sultanın bizatihi kendisinin "Frenk kâfirlerinin kirli araçlarına doğru Allah'ın buyruklarına aykırı temayül", yani Batılı çizgide reformlar yapmak da dâhil olmak üzere dini rahatlık ve çürüme diye değerlendikleri şeye karşı yöneldi.⁸ Arabistan'daki Türk karşıtı duyarlılığın kökenleri çalışması modern Arap tarihinin şimdiye dek ihmal edilen bölümlerinden biri olmuştur. Şu sıklıkla unutulur ki zaten zayıf düşmüş Osmanlı temellerine büyük bir darbe Emir Muhammed Saûd tarafından 1806'da Mekke'ye muzaffer bir biçimde girip genel duaları Sultan III. Selim yerine kendi adına okuttuğunda indirilmiştir. Zamanın Bağdat Fransız Konsolosu olan Jean Raymond şöyle yazmıştır: "Fetih ruhu bütün sınıflar arasında yayılmıştı. Arapların geçmişteki gücünün hatırası ve tekrar kavminin prenslerince yönetilme ümidi en zayıf kalplerde bile tekrar dirilmekteydi." Gelecek pasaj bu sözümü destekleyecektir. Geçen gün bir Vahabi peygamberi bir tonda şöyle diyordu: "Bir Arap'ı

"İslam, milliyetin büyümesini asla desteklemeyen bir dindir. Onun evrensel karakteri ulusal nitelikler hâlinde keskinleşebilecek ırksal ve kültürel farklılıkları vurgulamaktansa yumuşatmıştır. Arap dünyasında (Türk hâkimiyetindeki dönemde) ortak olan faktörler yalnızca dil birliği ve tebaa birliğiydi. Suriyeliler ve Mısırlılar, göçebe ve fellahlar, havas ve avam; görenekler, fikirler ve farklı gelenekler ile çok fazla bölünmüşlerdi, din dışında ortak olan hiçbir şeye istekli değillerdi." Henry H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali* [Cambridge: University Press, 1931], s. 127-28.

8. Arnold J. Toynbee ve Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York, 1927), s. 42.

tekrar hilafet makamında göreceğimiz gün yaklaşıyor; çok uzun zamandır bir zorbanın boyunduruğu altında acı çektik.”⁹

1810 ve 1817 arasında Muhammed Ali Paşa tarafından geçici olarak yenilgiye uğratılsalar da Vahhabiler daha az saldırgan olmakla beraber, güçlenerek büyümeyi sürdürdüler ve 20. yüzyılın başında 1924’te Mekke’yi bir kez daha bu defa Kral Hüseyin’den ele geçirerek güçlerini tamamen yeniden kazandılar.

Arap dünyasını Türk egemenliğinden ayıracak bir sonraki hamle, Mısır’dan Muhammed Ali Paşa tarafından 1830 ve 1841 arasında orduları Suriye’yi işgal edip Anadolu’da Kütahya’ya kadar ilerleyince geldi. Yine de bu mücadelenin herhangi bir ulusçu cihetini destekleyecek hiçbir tarihi kanıt yoktur. Kendisi Türk kökenli olan Muhammed Ali Paşa’nın amacı Osmanlı İmparatorluğu’na karşı bir Arap İmparatorluğu’nun kurulması değildi, Arap yanlısı görüşlerden yararlanmak ve Arap yanlısı desteği içindi bütün çaba. “Yüz yıl kadar önce Mısır ve Suriye’de Arap ırkı temelli bir hareket o günlerdeki bütün bir Şark düşüncesi trendinin aksine olurdu. Muhammed Ali’nin kendini içinde bulduğu dünya kelimenin en geniş ve kapsayıcı anlamıyla Ortaçağa özgüydü. Tüm gerçek müminler bir büyük kardeşliğin üyeleriydiler ve hepsi birbirine eşitti.”¹⁰

9. Jean Raymond, *Mémoire sur l’origine des Wahabys, sur la naissance et sur l’influence dont ils jouissent comme nation* (1806) (Kahire, 1925), s. 34.

10. Esad C. Rustum, *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841* (Beyrut: American Press, 1936), s. 85. Dr. Rustum bununla birlikte şunu da ekler ki “Avrupa ve Avrupalı görevlilerle bağlantısı üzerinden İbrahim Paşa şahsi olarak ulusçu felsefenin doğruluğuna kani olmuş görünmektedir... Bu anlamda İbrahim Paşa kesinlikle Arap Şarkı’nda, ulusçuluğun tarihinde onur yerini hak etmektedir.” A.g.e., s. 96.

Öyle görünüyor ki Fransa’da bir grup vekil Muhammed Ali Paşa’yı desteklediler ve Osmanlı İmparatorluğu’nu biri Türk diğeri Arap ol-

Muhammed Ali Paşa'nın hükmeden ve hırslı kişiliği, Mısır'ı sultandan bağımsız kılmayı ve belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekten fethini amaçlamıştır. Yaklaşık 10 yıl Suriye vilayetini işgal edip yönetmiş olsa da nihai amacında başarısız olmuş ve son olarak İngiliz donanmasının askeri müdahalesi ile Mısır'a geri çekilmeye mecbur olmuştur. Bununla birlikte, 1 Haziran 1841 tarihli ferman ve 13 Temmuz 1840 tarihli ikinci Londra Anlaşması ile Muhammed Ali'nin Mısır'ın mirasçı paşası olduğu onaylanmıştır. Paşanın sultanın hükümdarlığı altında olacağı doğrudur, ancak hakiki uygulamada Mısır yönetimi siyasi, ekonomik ve hatta askeri bakımdan hemen hemen tamamen özerk hâle gelmiştir. Paşa kendi evinin efendisiydi.

Lübnan'da Türk karşıtı hassasiyet Batılı eğitim, Fransız Devrimi'nin siyasi idealleri, Arap dili ve edebiyatının ihyası, matbaa, Arap gazetelerinin neşri, yurt dışı seyahatleri ve Lübnanlı göçmenlerin Birleşik Devletler'den geri dönmesi gibi bazı faktörlerce beslenmiştir. Ancak bu hassasiyet öncelikli olarak Hristiyanların kendilerini Türk Müslüman egemenlik okyanusunda yabancı bir ada gibi görmeleri gerçeğinden kaynaklanıyordu. Basit bir biçimde Türk Hükümetinin yönetimi altında kendilerini "evlerinde" hissetmiyorlardı. Bu *onların* hükümeti değildi. 19. yüzyılın ortalarına doğru bağımsızlıkları için uğraşmak üzere bir başka nedenleri oldu: 1860 iç savaşı. Doğal olarak, o yılın trajik katliamlarının ardından Lübnan Dağının Marunîleri Osmanlı İmparator-

mak üzere ikiye bölme ve böylece bir "Royaume Arabe" oluşturma konusunda yardım etmeye hazırdılar. Ancak Freycinet şunu ekler ki böyle bir politika dönemin bir işareti olmakla beraber "romantik ekol"e aitti ve anlayışın kendisi "bir parça safdil" idi." Charles de Freycinet, *La question d'Egypte*, 2. baskı (Paris: P. Brodard, 1904), s. 76.

"Şu kesindir ki Mehmet Ali asla bir pan-Arap olmayı amaçlamamıştır, ancak iktidarını artırmayı amaçlamıştır." Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, s. 96, 419-22.

luğu'ndan tamamen ayrılmaları için çalışmaya hiçbir zaman ara vermedi. Aynı zamanda yabancı himaye zorunluydu ve şu açıktı ki Lübnan örneğinde bu himaye ya Avusturya ya da Fransa'dan gelmeliydi, yani Marunîlerin Ortadoğu'daki geleneksel hamisinden, ama tercihen ikisinden de. Fakat 1860 ayaklanmasının "19. yüzyılın kesin belirleyici olayı" olduğu, bunun sonucunda "vatan-severlik tohumunun atıldığı ve esin kaynağı Arap olan ve ideali dini değil ulusal olan bir hareketin vücuda geldiği"¹¹ sonucuna ulaşılması yanıltıcı ve tamamen haksızdır. Lübnan Dağı'nda büyüyen Türk karşıtı hassasiyet esasen bir Lübnanlı-Marunî meselesidir ve hiçbir şekilde Arapların Arap Ortadoğu'da Türk yönetimine karşı bir ulusal başkaldırısı olarak düşünülemez. Sultan tarafından yönetilen sınırlarda yaşayan geniş Müslüman çoğunluğu o dönemde hükümetini devirmek ve yıkmak istemiyordu.

Şu da hatırlanmalıdır ki Lübnanlı Hristiyanlar Batı'yla Arap Ortadoğu'nun geri kalanından daha sık ve sayısız bağlantılar kurmuştu; böylece, Lübnan Batı etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerine girmesi için bir kapı işlevi görüyordu. Batılılaşma sürecinin onlar tarafından beslenmiş olması doğaldır. Hristiyanlar olarak, Batı'daki dindaşlarına ve özellikle Fransa'ya Batı medeniyetinin tekâmülünde öncü ışıklar olarak bakıyorlardı.

Arap Ortadoğu'daki Batı etkisinin Lübnan'da herhangi bir başka kanaldan daha güçlü bir şekilde hissedildiğine dair önemli bir başka neden Batı'yla olan ticari ilişkiydi. Coğrafi konumundan ve Fenikeliler döneminde ülkenin Ortadoğu ile Batı arasındaki önde gelen ticaret merkezi olduğu günleri içeren geçmişinden dolayı bu, Lübnan'da özellikle doğrudur. Şunu not etmek de önemlidir ki, Türklerin idaresinde "1856'dan evvel Yahudiler ve Hristiyanlar Suriye'de yasal olarak toprak edinemiyorlardı

11. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Londra: Hamish Hamilton, 1938), s. 60.

ve 1867'ye kadar benzer bir yasak tüm yabancılar için uygulanıyordu.”¹² Sonuç olarak, çoğu Hristiyan, şehirlerde yaşadı ve ticaretle uğraştı. Uzun vadede imparatorluk boyunca zengin tüccarların çoğu Hristiyan'dı. Sonuçta, Profesör Arnold Toynbee'nin çok doğru biçimde gösterdiği gibi, “tüccarlar olarak büyük ölçüde Batı dünyasıyla ticari ilişkilere girdiler ve Batılı gelenek ve görenekler ve Batı dillerine dair ilk elden bilgiler edindiler.”¹³ Hiç şüphe yok ki ticari refahın artışı Arap topraklarında Batılaşma sürecini hızlandırmıştır. Beyrut'tan bahsederken 19. yüzyılın ortalarında Gregory Wortabet¹⁴ şöyle yazıyordu: “Dükkân ve mağazaları Avrupa ve Amerika fabrikalarından tedarik ediyorlar mallarını. Gezin, Hindistan ürünlerini hemen her sokakta bulabilir. Çeşitli dükkânların verandalarından iplere asılı vaziyette yeni İngiltere matkapları, Manchester çamaşırları, İskoç zebra-ları, Fransız ipekleri, İsviçre mendilleri, vb. görecektir ve bunların tümü üretildikleri yerlerdeki çeşitli fabrikaların markalarını taşıyor olacaktır. Yirmi yıl önce Beyrut'u ve sakinlerinin koşullarını bilenler 1835 ve 1855 arasındaki gece yarısı ve gün ortası farkını takdir edecektir.”¹⁵

Beyrut'ta yaşayan Lewis Farley şöyle yazıyordu 1863'te: “Belli başlı tüccarlarımız yabancıydı, şimdi yerliler artık tüm ithalat ve ihracat işlerini yapıyorlar ve kendilerine yabancı gemiler teslim ediliyor. Birkaç yıl önce küçük evlerde yaşıyorlardı, ka-

-
12. Büyük Britanya, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, *A Handbook of Syria* (including Palestine), s. 250.
 13. Toynbee, *A Study of History*, 2: 224.
 14. Gregory M. Wortabet, *Syria and the Syrians, or Turkey in the Dependencies*, 2 cilt (Londra: James Madden, 1856), I: 35-43.
 15. Yedi yıl sonra, Lewis Farley şöyle yazmıştır: “Birkaç yıl içinde Suriye'nin ticari zenginliğinde olağanüstü bir gelişme her yerde görünür olmuş. İskenderun, Lazkiye, Trablusgarp, Sayda, Hayfa ve Yafa'da artan bir ticaretin işaretleri de apaçık ortada.” Farley, *The Resources of Turkey*, s. 206.

ranlık ve kasvetli ama şimdi yeni evler inşa ettiler, geniş ve görkemli, bahçeleriyle birlikte ve Avrupa-Şark tarzında döşediler. Birkaç yıl önce erkekler ve kadınlar haremlik dışında asla birleşmezdi, ancak şimdi bu anlamda daha Avrupalı bir hayatla tanışılıyor. Birkaç yıl önce mekânın tüm gemileri, sahili balık ve meyveler ya da ülkenin diğer ürünleriyle birlikte bir yukarı bir aşağı kat eden Latin yelkenli botlardan oluşuyordu. Ancak, şimdi Beyrut'un dış limanına bakın ve tonajını görün; buraya Akdeniz'in tüm bölgelerinden gelen hemen hemen günlük vapurları seyredin.”¹⁶

Lübnan'da meydana gelen değişim ve gelişim tipinin bir başka örneğini burada kaydetmeye değer. Bu bölüm, İskoç Kilisesi Yabancı Misyonu'ndan Dr. Carslaw tarafından kaleme alınan *Lebanon Schools* başlıklı “1893-94 Raporu”ndan alınmıştır. Dr. Carslaw bir tıbbi misyoner olarak Lübnan'daki Shwair köyünde görevlendirilmişti. Yukarıda adı geçen rapor, İskoçya'da düzenlenen bir konferansın hemen ardından yazılmıştır. Tarih 30 Nisan 1894, Dr. Carslaw şöyle yazıyor:

“Dağa doğru yolumuzun üzerindeki köylerde büyük bir gelişmeye dikkat ettik. Çoğunda inşaat işleri sürüyordu. Evlerin eski kil çatıları sökülüyor, yerine Marsilya kiremidinden yeni çatılar yapılıyordu. Pencereilerin panjurları yeşile boyanıyor ve herkes refahtan bahsediyordu. Shweir'de de birçok şeyin değiştiğini gördük; yeni evler inşa ediliyor, bitenlere kiremitlerle çatılar örülüyordu. On sekiz yıl önce bu bölgede tek bir kiremitli çatı yoktu ve Shweir'de o yıllarda cam penceresi olan yalnızca iki ev vardı. Artık cam pencereler yaygınlaşmış ve bu bir zorunluluk

16. “En fazla on beş yıl önce Beyrut ile Avrupa arasında vapur iletişimi yok denecek kadar azdı, şimdi İngiliz vapurları Beyrut ve Liverpool arasında düzenli olarak işliyorlar. Messageries Imperiales'e ait olan vapur hattı ve Austrian Lloyd's Company de büyüyor.” A.g.e., s. 209-10.

olarak görülüyor. Shweir'in artık bir belediyesi var ve harika çalışıyor. Sokaklar asfaltlanmış, çeşmeler yapılmış. Kanallar gerekli yerlerde değiştirilmiş, hepsi demir boru olmuş. Kısa bir süre önce belediye ana caddeyi aydınlatması için dört gazyağı lambası dikti. Bir gece hepsini yanarken gördük. İşçi ve rençperler artık birkaç yıl önceki ücretlerle çalışmayacaklar ve ücretler arttıkça öyle görünüyor ki her şey daha güzel olacak.”

“Bu müreffeh manzaraya birkaç yıl önce Brezilya, Birleşik Devletler ve Avustralya'ya göç eden çok sayıda Suriyelinin geri dönüşü yol açmış görünüyor. Kazandıkları parayı burada harcamak ve bitene kadar hayatın tadını çıkarmak için geri dönmüş gibi gözüküyorlar. Elbette, babalarının yaptığı bu eski evler, dünyanın neredeyse yarısını gezmiş olan ve hayatta pek çok şey gören torunları için yeterli değil. Öyleyse eski evler yıkılmalı ve yerlerine yenileri yapılmalıydı. Yeni sandalyeler, masalar, modern ve konforlu mobilyalar alınmalıydı ki böylece âdet ve görenekler hızla değişsin.”

Batı'dan gelen yeni yeni eşyalar, onların cazibesi, getirdiği yenilikler ve kullanışlı olmaları hoş karşılandı, şarklının hayatını daha keyifli ve rahat kıldı, damak tadını değiştirdi ve hayat standardını artırdı. Ama Batı'nın ticari etkisinin bu dönemde insanların kalbinde hazine gibi yatan inançları ve dinleri üzerinde herhangi derin bir iz bıraktığı varsayılmamalıdır. Derin meseleler, dokunulmamış ve onlara meydan okunmamış şekilde öylece duruyordu, Batılı eğitim Ortadoğu'nun Arap yurtlarına girmiş olsa bile.

Burada sorulacak önemli bir soru var: Batılı eğitim, Ortadoğu'nun Arap topraklarında Türk karşıtı hassasiyeti besleme konusunda ne gibi bir rol oynamıştır? “Arap uyanışından” bahseden hemen hemen her yazar bu “uyanışta” eğitimin rolünden bahsetmiştir. Bu yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerinde Batı siyasi ve demokratik fikirlerinin yayılmasının yaban-

cı okulların işi olduğuna inanırlar. Elbette Fransız, Amerikan ve Rus sefaret okulları ve İngiliz Suriye sefareti ve Prusya Deaconess Kaiserswerth Misyonerliği gibi diğer yabancı misyonerlerin Ortadoğu'nun gençliğini eğitime konusunda aktif biçimde iştirak ettiği doğrudur. 1831'den sonra Cizvitler Beyrut'ta, Kazir'de, Zahle'te, Şam'da ve Halep'te okullar açtılar. Lazarist papazları Aintura'daki kolejlerini yeniden açtılar ve ilk defa 1820'de gelen Amerikalı Presbiteryenler öyle anlaşıyor ki 1860'ta 33'ten daha az okul kurmamışlardı. Fakat en büyük iki eğitim kurumu 1866'da Beyrut'ta kurulan Suriye Protestan Koleji (şimdiki Beyrut Amerikan Üniversitesi) ve 1875'te yine Beyrut'ta kurulan Jesuit Université Saint-Joseph idi.

Bununla birlikte, hâlihazırda yazarın iddiası odur ki Arap Ortadoğu'nun uyanışında eğitim kuvvetli bir faktör iken¹⁷, 19. yüzyılın ikinci yarısında Arap gençliğinin *ulusal-siyasal* aydınlanmasında *misyoner eğitiminin* rolü büyük oranda abartılmıştır. Misyonerler Ortadoğu'ya Hristiyan inancını Müslümanlar arasında yaymak niyeti ve bazı Hristiyan mezheplerini kendi mezheplerine çevirmek arzusuyla gelmişlerdir. Okulları ilk ve en önde gelen Hristiyan okullarıydı. Günün meşhur misyonerlerinden biri olan Dr. Gregory Wortabet'in şu sözleri misyonerlerin çoğunun gerçek ruhunu ve eğitim kurumlarının asıl amacını göstermektedir: “İki güçlü araçtan bahsediyorum; ismen, gerçek Hristiyanlığın bilgisini yayarken büyük kurumlar olarak hakikatin vazedilmesi ve tıbbi etki. Bunlar yardım edicilerdir ve biri diğeri

17. 1843 kadar eski bir tarihte M. Guizot'ya Cizvit eğitim faaliyetleri hakkında yazan İstanbul Fransız büyükelçisi M. Bourquency şöyle söylüyordu: Entelektüellerin Ortadoğu'daki gücü, günden güne daha gerçek, daha büyük bir hal alıyor. Dikkatli ve özenli bir şekilde, bu güçlerin organize edilmesi, çalışmasının düzenlenmesi ve eğilimlerinin yönlendirilmesini sağlayabiliriz.” Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Türkiye*, 1843-44, Rapor No. 130/60, cilt. 290, s. 67-68.

için zorunludur. Genel olarak söylemek gerekirse bunlar, yetişkinlerde iş görürler. Ancak bir başka güçlü araç vardır ki yalnızca gençlere uygundur ve eğer doğru bir şekilde ele alınırsa Tanrı'nın inayetiyle Suriye'yi yeniden şekillendirmenin aracı olabilir. Ben bu topraklardaki gençlerin eğitimini kastediyorum. Çeşitli mezhepler tarafından kurulan kokuşmuş bir tembellikten başka bir şeyin öğretilmediği okulları değil, içinde İncil'in 'bütün dünyanın mirasının standart kitabı olduğu ve genç zihinlerin onun saf sularından derinden içebildikleri' Hristiyan okullarını kastediyorum. Şimdi, iddia ediyorum, eğer bu tip okullar tüm Suriye'de kurulusa, özellikle şimdilerde bunlar için ağlama sesleri toprağın üstünde esen bir kasırga olmuşken, yükselen nesil, 'Tanrı'nın öğüdü ve terbiyesiyle' büyüyen bir nesil için doğuracağı sonuçları kim kestirebilir veya kim Suriye için toplumsal ve ahlaki anlamda mutlu sonuçlarından şüphe edebilir?"¹⁸

Çoğu yabancı sefaretin dini faaliyetleri yalnızca bu topraklardaki büyük Müslüman çoğunluğun şüphe ve korkularını uyandırmadı, aynı zamanda sık sık mezhepsel rekabet ve hatta düşmanlık alevini yaydı.¹⁹ Öyle ki yabancı konsolosların müdahalesi bazen siyasal karışıklıkları önlemek için zorunlu hâle geldi.²⁰ Tüm mis-

18. Wortabet, *Syria and Syrians*, I: 205-6.

19. A.g.e., s. 47-49. Müslümanlar çocuklarını yabancı okullara ya da misyoner okullarına nadiren gönderiyordu. Hristiyan öğrenim kurumlarına ilgisiz kaldılar. Biçim ve ruhta Arap ve Müslüman olan bir eğitim istiyorlardı. 1895'te Beyrut'ta Şeyh Ahmed Abbas *el-ezhari* tarafından kurulan Müslüman okullarından biri '*el-Külliyetü'l-Osmaniyye el-İslamiyye*' diye bilinir. Arap Müslüman siyasi liderlerinin ve gizli örgüt düzenleyicilerinin çoğu bu okulun mezunlardır.

20. Londra'da kamu kayıtları ofisinde yazarın bulunduğu şu belge en aydınlatıcı olanıdır ve tamamının alıntılanmasını hak etmektedir: "Efendim, 36 numaralı mesajınızı içindeki birkaç ekle birlikte geçen ayın onunda aldım. Etekilerden birine atıfla, Sir Stratford Canning'e Amerikan misyoneri bölümü üzerine yaptığınız müracaatın sonucu olarak himaye mevzuunda yazdığınız 37 numaralı mektupta mali ola-

yonerlerin faaliyetlerinin tamamını dini alana adamadıkları doğrudur. Açıktır ki, Amerikan misyonerler dışında²¹ Ortadoğu'yla

rak Hasbeya ve komşu bölgelerdeki Rum inancından dönen Protestan mühtedilerini desteklemeyi doğru bulmuştunuz, sizi bilgilendirmek zorundayım ki Haşmetmeabın hükümeti sarayın Müslüman yetkililerinin baskısına karşı size başvurabilen Türkiye'deki tüm Hristiyanlara yönelik genel ve etkili himayeyi desteklemenizi kusursuz bir biçimde onaylamaktadır. Ancak bu genel ilkeyle hareket etmenin uygunluğunu kabul ederken Haşmetmeabın ajanları İslam inancına gereken ilişkinin ötesinde müdahale etmek ve hâlihazırda Amerikalı ve diğer misyonerlerin Osmanlı hudutlarında diğer Hristiyan mezheplerini Protestanlığa çekme çabalarına resmi destek verir görünmemek bakımlarından olabilecek en fazla sağduyuyu göstermelidirler. Zihni meşgul edecek şekilde Haşmetmeabın Hükümeti doğal olarak Anglikan Kilisesi'nin öğretilerinin Müslüman, Rum ya da diğer tüm insanlarca kabul edildiğini görmeyi arzular. Ancak Haşmetmeabın Hükümeti bu ilkeyle kendi eylemlerini yönetecek ya da İngiliz resmi kurumlarının kendilerinininkini yönetmelerine müsaade edecek olsaydı bu bir hayli tedbirsiz ve uygunsuz olurdu ve dünya barışı için de az tehlikeli olmazdı. Bu tarz bir ilerlemenin diğer tüm dinler ve mezheplerin aktif düşmanlığını uyandırmaktan başka hemen hemen hiç başarisı olmazdı. Doğudaki Protestan misyonerlerin etkilemek için aktif biçimde çabaladığı ve etkilemeyi başardığı Rum Kilisesi'nden ihtidalar Rum Kilisesinin en güçlü üyelerinden biri olan Rusya İmparatoru'nun dikkatini çekti ve size şunu göstermek gereksizdir ki Rusya'nın Doğudaki dini düşmanlığı ve aktif müdahalesi arzu edilmemektedir. Şu halde, şimdi Türkiye'de yabancı misyonerlerin tedbirsiz bir gayretle etkilemek için uğraştıkları Rum inancından Protestanlığa ihtidalara destek ya da onay vermek olarak yorumlanabilecek herhangi bir eylemden dikkatlice kaçınacaksınız; fakat aynı zamanda Hristiyanları İslam'ın zulmünden korumada gayretlerinizi gevşetmeyeceksiniz." Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 78/575, Turkey (Diplomatik), Ocak-Aralık 1844, Aberdeen Kontundan Rose Konsolosuna (Beyrut), Rapor No. 10, 19 Eylül 1844.

21. Fransız temsilcinin bizatihi kendisinin tanıklığına göre: "Uzun zamandır Amerikalıların buraları Hristiyanlaştırmaya çalışmalarının ardında ne yatığını araştırıyordum. Şimdi kesin kanaatim şu ki, onların tek amacı dinlerini yaymak. Bunun arkasında bir siyasi amaç görünmü-

ilgilenen büyük güçlerin bazı misyonerleri ülkelerinin siyasi itibarını artırmak ve beslemeyi vazifelerinin bir parçası olarak düşünüyor ve bu amaç için hükümetlerince tam bir destek görüyorlardı.²² Bir hayli gayret ve arzuyla öğrencilerinin kalbinde ülkelerinin sevgisini aşlamak için her türlü çabayı gösteriyorlardı.²³

yor.” Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Beyrut*, 1888, Viconte de Petiteville, Fransız Beyrut konsolosu, Dışişleri Bakanlığına, Paris, Rapor No. 13, 25 Mart 1888 tarihli mektup.

22. Reşid Rıza 28 Aralık 1913 tarihli *El-Menar*’daki başmakalesinde, Müslüman topraklarında medeniyet adı altında Batılı eğitimin, genç Araplara atalarını hor görmeyi ve yabancı olan her şeyi yüceltmeyi öğreten bir eğitimin, yol açtığı fena etkilere karşı şiddetli bir saldırı başlatmıştır. Bu genç adamlar El-Menar’a göre Batılılar tarafından “Müslüman topraklarının barışçıl bir biçimde kuşatılması ve fethi” için kullanılan orduydü. *El-Menar* (Kahire), cilt 17, 28 Aralık 1913, s. 8-9.

23. Kardinal Lavigerie ve misyonerleri (Suriye’deki) Fransa’ya bir ordunun, bir donanmanın yapacağı hizmetten fazlasını yaptılar.” Ve dini delegenin kendisi şöyle yazmıştır: “Bize Suriye gerek. Gaza’dan Adana’ya, Lübnan’dan Musul’a tamamı. Mgr. Charmetant, l’Œuvre des Écoles d’Orient’in genel müdürü, İstanbul, Suriye ve Filistin, *Lettre ouverte à nos hommes d’État*, s. 13, 35. 14 Ekim 1887’de Fransız Dışişleri Bakanı, Fransa’nın Beyrut Konsolosu M. Petiteville’e, Fransa’nın Suriye’deki Cizvit okullarında okuyan öğrencilere önerdiği seksen iki bursla bağlantılı olarak şöyle yazmıştır: “Suriye’de bursları verirken iki temel amaç tespit ettik.”

Birincisi aralarından burs alacakların seçileceği aileler içinde koruyucular sağlamak, ikincisi kurumların tepesindekilerde ve öğrencilerde Fransız diline karşı bir arzuyu uyandırmak. Bu iki amaca kısmen ulaşıldı. Çünkü önemli sayıda güçlü ailenin genç kuşaklarına ulaşıldı ve onlara Fransa sevgisi veya en azından dili ve tarihinin bilgisi verildi.” Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Türkiye*, cilt 30, Rapor No. 51. “İngiltere’nin Suriye konsolosları İngiltere’nin emperyal çıkarlarının, örgütleri Suriye’de kurulmuş olan birkaç İncil derneğinin misyonerlik çıkarlarıyla birbirine bağlı olduğuna inanıyor. Misyonerlerin polemiklerini özüksüyor ve siyasetlerini bunlara uyarlıyorlar.” Madden, *The Turkish Empire in its Relation with Christianity and Civilization*, s. 370.

Ancak belli misyonerlerin kendi ülkeleri için vatanseverce çalışmalarından başka, misyoner okullarının müfredatına bir bakış, o dönemde okutulan derslerin ne siyaset ne de ulusçulukla bir ilgisi olmadığını ortaya koyacaktır. Ana vurgu dil, edebiyat ve matematik konularınaydı ve buna ek olarak, doğal bir biçimde dini eğitim üzerineydi. Örneğin, mevcudiyetinin ilk yılında, 1866-67, Suriye Protestan Koleji'nde (şimdiki Beyrut Amerikan Üniversitesi) okutulan derslerin listesi şunları içeriyordu: Diller, Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Latince; aritmetik, cebir ve geometri, Arapların antik tarihi, dinler tarihi ve İncil araştırmaları.²⁴ On üç öğretmen ve 16 öğrenciden oluşan bir "fakülte" vardı ve bunlardan yalnızca üçü Beyrut'taydı. On iki yıl sonra, 1878-79, Collegiate Department'taki çalışma programı şu dersleri önerdi: Birinci yıl; Arapça gramer, İngilizce gramer ve edebiyat, cebir, geometri, kutsal metinler, müzik, kompozisyon ve hitabet; dördüncü yıl; astronomi, akıl felsefesi, ahlakîyat, tarih, jeoloji, botanik veya zooloji, müzik, kompozisyon, hitabet ve kutsal metinler. (İkinci ve üçüncü yılları bu tartışmayı boş yere uzat-

-
24. 1871'de dördüncü sınıfların İngilizce sınav soruları on beş satır basit İngilizce ifadelerin Arapçaya çevrilmesi ve şu soruları içeriyordu: "Bir kuşak nedir ve sıcak kuşak nerededir? Principal ve principle arasındaki fark nedir? Compare ve contrast arasındaki farkı ifade ediniz." 1873 yılı dördüncü sınıf tarih soruları (Arapça) şunları içeriyordu: "Hyksoslar kimlerdi ve Mısır'ı ne zaman işgal ettiler? Babil'in dünya üzerinde yerleşilen ilk ülkelerden biri olduğuna hangi kanıt gösterebilirsiniz? Asur Krallığı'nın kökeni nedir ve Krallık ne kadar sürmüştür?" (Bkz. Beyrut Amerikan Üniversitesi Kayıt İşlerindeki Suriye Protestan Koleji katalogları, Beyrut, Lübnan.) Şam'daki Presbiteryen Lisesi'nin programı şu dersleri kapsıyordu: okuma, Arapça gramer, kutsal metinler, tarih, coğrafya, aritmetik ve İngiliz Dili. "Okul vazifeleri kutsal metinlerden bir bölüm ve duayla başlar ve benzer tarzda kapanır. Bu aslında Protestan okullarının üzerine bina olduğu plandır. Okul müdürleri genellikle daha yüksek dalları okuturken bir Abaih semineri mezunu tarafından yardım alan misyonerlerdir. Wor-tabet, *Syria and the Syrians*, I: 209-10.

mamak için es geçtim.) Bu dönemde kolejde son sınıftaki yalnızca beş öğrenciyle birlikte 48 düzenli ve 45 özel öğrenci vardı.

Bu okulların çoğunun en büyük katkısı yetişen neslin küçük bir bölümüne okuma yazma öğretmeleri idi. Hristiyan misyonerlerinin, özellikle Cizvitler ve Lazaristler, ortaya çıkışından bahsettikten sonra 18. yüzyılın sonlarına doğru yazan Volney şöyle söyler: “Bu apostolik gayretlerden vücuda gelen en önemli avantaj yazma sanatının Marunîler arasında yaygınlaşması ve onları bu ülkede Mısır’daki Kıptiler gibi kılmasıdır. Marunîlerin Türkler arasında yazar, idare memuru ve kâhya görevlerini ellerinde bulundurduklarını kastediyorum.”²⁵ Ancak maalesef Arap Ortadoğu’da o günlerde okuyacak pek yabancı literatür yoktu²⁶ ve hükümet yurt dışından getirilen tüm yabancı kitap ve makaleler üzerinde sıkı bir sansür uyguluyordu.²⁷ Gerçek şu ki, yabancı okul ve kurumların çoğu “kendi mallarını satıyordu” ve ken-

25. Volney, *Travels in Syria and Egypt*, I: 273.

26. “Genel öğretiminin isteği boyutları hakkında şu veri fikir verici olabilir: Suriye’de kitaplara talep öylesine az ki Şam ya da Halep’te bir kitapçı dahi bulamadım. Bulaq Press’te Mısır Hükümeti tarafından basılan kitapların bir kısmı Suriye’ye gönderiliyor ve burada satılıyor, ancak talep çok az; bazı okullar ve pek az özel aileler.” Büyük Britanya, John Bowring, *Parliamentary Papers*, 1840, Report on Commercial Statistics of Syria, aktaran Antonius, *The Arab Awakening*, s. 38, n.2.

27. Şu hikâyeler uydurma olabilir, ancak bazı sansürlerin ardındaki zihniyeti ve gülünç cehaletlerini göstermektedirler. Beyrut’ta başlangıçta reddedilen Türk sansürlerinden birinin Suriye Protestan Koleji’nin aldığı bir fizik ders kitabı olduğu söylenir çünkü bu kitabın ünitelelerinden birinde birkaç defa “devrim” sözcüğünün geçtiği dikkat çekmişti! Aynı kolejın başına gelen bir başka sansür, bir kimya ders kitabına yapılan itirazdır -daha fazla açıklama yapmaksızın- buna göre, suyun formülü H₂O, “II. Hamid (Abdül) sıfırdır” anlamına geliyordu. Ayrıca Bkz. Ernest E. Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (Princeton: Princeton University Press, 1957), s. 104-5.

di ulusal çıkarları doğrultusunda en fazla sayıda öğrencinin sevgisini kazanmak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Tek istisna herhangi bir “Amerikanlaştırma” ve benzeri girişimin bulunmadığı Suriye Protestan Kolejiydi.²⁸

Bununla birlikte, Arap topraklarında Türk karşıtı hassasiyetin ivme kazanması ve nihai olarak açık bir isyana dönüşmesi için Sultan II. Abdülhamid’in hükümdarlığını beklemek zorundayız. Ancak, o dönemde bile, Müslüman Arapların büyük çoğunluğu Arap dünyasını Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayırmak için herhangi bir girişimin içinde yer almadı. Yalnızca küçük, aydın, hırslı ve çoğu durumda gayrimüslim azınlık Osmanlı egemenliğini yıkmak istiyordu. Bir taraftan bu azınlığa hakları verilmelidir. Ancak, fikirlerinin hiçbir biçimde Osmanlı İmparatorluğu’nun öncelikli olarak bir Müslüman imparatorluğu olduğunu düşünen Müslüman Arapların büyük çoğunluğunun fikrinin temsilcisi olmadığı vurgulanmalıdır.

-
28. Suriye Protestan Koleji müdürü Papaz Daniel Bliss’in tutumu nadir görülen bir istisnaydı. Kendileri için beslediği derin sempati ve büyük anlayıştan ötürü Arap topraklarındaki halklar tarafından büyük saygı ve hayranlık görüyordu. 7 Aralık 1871’de Kolej toplantı salonunun temelleri saygıdeğer William Earl Dodge tarafından atıldığında, Sr. Dr. Bliss şöyle söyledi: “Bu kolej renk, milliyet, ırk ya da dine bakılmaksızın tüm koşullar ve sınıflardan insanlar içindir. Bir kişi, beyaz, siyah veya sarı, Hristiyan, Yahudi, Müslüman veya putperest olarak bu kuruma girebilir ve tüm avantajlarından üç, dört veya sekiz yıl boyunca yararlanabilir ve tek bir Tanrıya inanarak, pek çok Tanrıya inanarak veya hiçbir Tanrı’ya inanmayarak çıkabilir. Ancak, herhangi biri bizim hakikat diye inandığımızı ve bu inanç için nedenlerimizi bilmeksizin bizimle uzun süre devam edemez.” Daniel Bliss, *The Reminiscences of Daniel Bliss*, ed. Frederick J. Bliss (New York, 1920), s. 198.

IV

ARAP İHTİLAL HAREKETLERİ VE JÖN TÜRKLER, 1865-1909

Abdülhamid, 22 Eylül 1842’de, Boğaz’ın Avrupa kıyısında-ki Dolmabahçe Sarayı’nda dünyaya gelmiştir. “31 Ağustos 1876 perşembe günü harbiye nazırı ve 150 kişilik süvari birliğinin eşliğinde, Abdülhamid onu evlat edinen Perestu Hanım’ın evinden ayrıldı. Sabah saat 8,5, nazırların ve yüksek rütbeli askerlerin toplantı hâlinde olduğu İstanbul’daki imparatorluk sarayına ulaştı. Saat 10’da, yüzlerce silahın patlamasıyla Sultan Murat’ın tahttan indirildiği ve yerine kardeşi Abdülhamid’in getirildiği ilan edildi. Bundan sonra, yeni sultan, padişah olarak selamlandı ve Topkapı Sarayı’ndan gemiye bindirilerek saraya ait çok sayıda kayığın eşliğinde Sultan Murat ve ailesinin birkaç saat önce terk etmiş olduğu Dolmabahçe Sarayı’na götürüldü. Abdülhamid sonunda arzusuna ulaşmış, artık Türkiye’nin tartışmasız sultanı olmuştu.”¹

1. Sir Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid* (New York: Henry Holt, 1917), s. 43, 44. Abdülhamid’i ve onun dış politikasını ölçülü bir şekilde de-

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı doğu sorununun en feci dönemine rastlar. Osmanlı İmparatorluğu o zamana kadar yaşananlardan daha büyük bir parçalanmayla burun burunadır. Büyük güçler tarafından uygulanan dış baskının parçalamaya yönelik etkilerinden ve iç isyanlardan duyulan korku Hamid dönemi yönetimini zor kullanmaya teşvik etmiştir. Abdülhamid sürekli suikast korkusuyla yaşıyordu ve etrafındaki insanlardan neredeyse patolojik denecek kadar kuşkulanıyordu. Nadir durumlardan birinde, 30 Kasım 1878'de, duygularını Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Fransız askeri ataşesi olarak görev yapan M. de Torey'e şu şekilde açığa vurmuştu: "Bu entrikalar ülkesinde nasıl her an ve herkesle mücadele edilir?"²

Abdülhamid zamanında, Araplar ve Türkler arasında süregiden güvensizlik arttı. Mithad Paşa'nın Suriye valisi olduğu günlerde, Abdülhamid, Lübnan'daki Türk karşıtı çalkalanmalardan ve Beyrut'ta devrimci afiş ve bildirilerin ortaya çıkmasından oldukça rahatsızdı. Asya topraklarında gittikçe büyüyen memnuniyetsizlik hissinden yeterince haberdardı. Devrimci hareketlerden dehşete düşmüştü. Vilayetlerindeki yönetimin gittikçe merkezden uzaklaştığını fark ederek, İstanbul'un bu vilayetler üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdı ve gittikçe bu vilayetlerin yönetimi üzerinde demir pençesini hâkim kıldı. Telgrafın icadıyla birlikte, artık başkent, imparatorluğunun belli başlı vilayetleriyle yakın ilişki içinde olabiliyordu. Arap çoğunluğun, yönetici Türk

ğerlendirebilmek için, Bkz. Armin Vambéry, "Personal Recollection of Abdulhamid II and His Court," *The Nineteenth century and After*, June-July 1909, s. 69-88. Sultan Abdülhamid'in annesi, o henüz çok küçük bir çocukken ölen Tirimüjgan (Kadın Efendi) idi.

Ayrıca Bkz. seçkin bir Türk tarihçisi olan Enver Ziya Karal'ın çalışması, *Osmanlı Tarihi*, 18 cilt (Ankara, 1962), cilt 8, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907 (Ankara, 1956).

2. France, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *Türkiye*, cilt 423 (Aralık 1878).

unsurlarını zayıflatacağından duyduğu korku, Arapların bir Arap hilafetinin kurulmasına yönelik çalışıyor olmalarından duyduğu şüpheyle daha da artıyordu.³ Fakat Arapları kazanmak için,⁴ ilk başlarda İstanbul'u ziyaret eden Arap liderlerine pahalı hediyeler sunmak, onları aşırı cömertçe ağırlamak, Arapları devlette yüksek idari ve askeri görevlere atamak ya da son olarak da, Panislamizm İslamizmin savunuculuğunu yapmak suretiyle çok çaba gösterdi.⁵

İslam dünyasını birleştirmek ve İslam İmparatorluğu'nu yeniden kurmak rüyası, dünyanın her yerinde pek çok Müslüman liderin kalbinde her zaman yer etmiştir. "Fakat İslam'ın dini liderliğinin siyasi olarak kullanılabilmesi fikri II. Abdülhamid'le birlikte kabul görmüştür. Onu bu fikirle etkilemiş olduğu zanne-

-
3. "Abdülhamid'in ilk yıllarında, İstanbul'daki başlıca camiler halifede olması gereken niteliklere dair kutsal kitaplardan alınmış parçalar içerirdi. 1890'da, Abdülhamid'in emriyle bunlar kaldırılmıştır ve bu durum ulema arasında hatırı sayılır bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur." Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 149.
 4. "Arapları ve Çerkezleri, Türklerden daha sadık ve alçakgönüllü bulduğu için her zaman tercih etmiştir; İzzet Ebu'l Hüda ve Emin Efendi'yi tercihi bu yüzdendir." Vámbéry, *Personal Recollections of Abdul Hamid II and His Court*, s. 989.
 5. Birkaçından bahsedecek olursak: "Türkler tarafından hakir görülerek, 'Arap İzzet' diye çağırılan" İzzet Abid Paşa, Abdülhamid'in ikinci kâtibiydi; "Suriyeli" Naum Paşa, dışişleri müsteşarıydı; Lübnanlı bir Marunî olan Salim Melhamah Paşa Maden, orman ve tarım nazırıydı; Necib Melhamah Paşa'ya (erkek kardeşi) sultanın güvenliği emanet edilmişti (resmi görevi Bayındırlık nazırlığında müsteşarlıktı, fakat aslında gizli polis teşkilatının gayri resmi başkanı ve sultanın özel siyasi elçisiydi); Mahmut Şevket Paşa (Irak'ın tanınmış ailelerinden birine mensuptu) Selanik'teki Üçüncü Ordunun başkomutanıydı. Ayrıca Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War*, 5:7-20 ve Ahmet İzzet Azami, *Al-Kadiyyah al-Arabiyyah* [Arap Sorunu] (Bağdat, 1931), s. 80-82. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, Handbooks No. 96 a&b, *The Rise of Islam and the Caliphate; the Pan-Islamic Movement*, s. 54-55.

dilen kişiler Abdülhamid'in tahta çıkışını önceden bildiren Trablusgarplı derviş Muhammed Zâfir, bu dervişin kuzeni olan Şeyh Esad ve şüphesiz Abdülhüda Efendi'dir. Onlar Abdülhamid'i, seleflerinin Hristiyan Avrupa devletleriyle dostluğu geliştirmekle hata ettiklerine ve esas görevinin İslam dünyasını Hristiyanlığa karşı yeniden birleştirmeye çabalamak olduğu konusunda ikna ettiler.”⁶

Abdülhamid, eğer İslam'ın müdafî ve Hristiyan devletlerin egemenliğinde yaşayan Müslümanların hamisi olarak çıkarsa Sünnî Müslümanların, Arapların ve Arap olmayanların Osmanlı halifeliği etrafında toplanacağına, onu tümüyle ve koşulsuz olarak destekleyeceğine inandırıldı. Müslümanların parasal yardımlarıyla inşa edilen Şam'dan Medine'ye uzanan demiryolu hattının, Hicaz demiryolunun başlıca saiklerinden birinin dünyanın her yerindeki Müslümanların dostluk ve desteğini kazanmak olduğuna inanılır. Demiryolunun Medine'deki açılış töreninin hemen ardından (Eylül 1908), *The Times*'da Abdülhamid'in saiklerini tartışan bir lider şöyle söylüyordu: “Başlangıçtan beri, hattı inşa etmenin, kendine biçtiği İslam'ın manevi lideri olma rolünü

-
6. “Sarayında, çoğunlukla tarikatlardan biri veya diğeriyle ilişkisi olan, birbirleriyle onun tezlerini yüceltmek konusunda yarışan ve böylelikle onun lütfunu kazanmak için çabalayan bir takım Arap din adamları vardı. Örneğin, Şazeli tarikatının üyelerinden biri olan Mekkeli Şeyh Muhammed Zafir; Hadramut'tan Alevi ailesine mensup Şeyh Fadl ve en etkilileri olan Rufai tarikatından Şeyh Ebu'l Hüda Seyyidi bulunuyordu. Halep vilayetinden bir Arap olup, en az iki nesil boyunca tarikatlarda yerel bir üne sahip olan bir aileye mensuptur. Güçlü kişiliği sayesinde çok daha yaygın bir şöhret elde etti; önce Bağdat'a, ardından İstanbul'a gitti. Kısmen kerametlerine dair şöhreti, kısmen de feraseti ve siyasi anlayışı nedeniyle Abdülhamid üzerinde kişisel bir nüfuz kazandı.” Bkz. Albert H. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Londra: Oxford University Press, 1962), s. 107. Aktaran *The Illustrated Londra News*, cilt 133, No. 3625 (10 Ekim 1908): 498.

güçlendireceğini biliyor, hatta belki daha keskin olarak, Anadolu ağıyla bağlandığında demiryolunun ne kadar büyük bir stratejik değere sahip olacağını kestiriyordu. Mısır'ın çok yakınından geçiyor ve Türkiye tarafından hiçbir zaman tam olarak boyunduruk altına alınamamış Arabistan vilayetlerine gönderilecek birliklerin ulaşımı için hızlı bir vasıta sağlıyordu.”⁷

Söz konusu halifelik olduğunda, Abdülhamid'in, Arap tebaasından endişe etmesine hiç gerek yoktu. Onun zamanında, Müslüman Arapların büyük çoğunluğu için halifeliği desteklememek anlaşılabilir bir şeydi, çünkü halifeliği desteklemek demek İslam'ı desteklemek demektir. Üstelik aralarında az çok düşünenler Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tasarılarına, büyük güçlerin er ya da geç bu imparatorluğu böleceği korkusuyla büyük bir endişe içinde bakıyorlardı ki bu durum, hilafetin ve Müslüman bir imparatorlukta Arap varlığının da sonu anlamına geliyordu. Müslümanlar olarak Abdülhamid rejiminin aşırılıklarına katlanıyorlarsa da onun çok katı önlemleri yüzünden yönetimden soğuyor ve imparatorluğun Arap vilayetlerinde reform yapması taleplerinde bulunuyorlardı. Abdülhamid kendisinin çokuluslu ve teokratik imparatorluk politikalarını ulusçu ilkeler ve anayasal yönetim biçimleriyle uyum içinde uygulamanın mümkün olmadığını hiç şüphesiz anlamış, hükümdarlığının başlarında Mithad Paşa'nın anayasasını kabul etmek zorunda kalmış ve bir süre için meşruti bir hükümdar gibi davranmıştı. İlk Türk Parlamentosu 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nın büyük kabul salonunda toplandı ve sultanın tahtından yaptığı konuşmayı

-
7. “Dışarıda, Abdülhamid diğer ülkelerin Müslümanları arasında çok seviliyordu. İngiltere ve Fransa'nın, Müslüman nüfusu en fazla olan iki ülke olarak pan-İslamizden doğal olarak etkileneceğini kurnazca anladı. Hicaz demiryolunun inşası onun pan-İslamizminin ustalık bir kanıtıdır.” Halide Edip Adivar, *Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and Their Origin* (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 93.

dinledi. Parlamentoda yapılan ve bir süre önce derlenip yayınlanan tartışmalar, bu Parlamento'nun Abdülhamid'e itaat düzeyinin fazlasıyla abartılmış olduğunu gösteriyor gibidir.⁸ 14 Şubat 1878'de, sultanın emriyle Osmanlı Parlamentosu gün tayin etmeden feshedilmiş⁹ ve Anayasa askıya alınmıştır. Milletvekillerine gelince, içlerinden daha aydın ve eleştirilerinde daha açık sözlü olanların İstanbul'u terk etmeleri buyrulmuştu. Bunların arasında önde gelen birkaç Arap temsilcisi de vardı. Ulus temsilcilerinin bu şekilde küçük düşürülmesi, ne Türk halkında ne de Türk basınında protesto duyguları uyandırmıştır.

Bununla birlikte, Araplar reform taleplerini 1876 Anayasası'nın askıya alınmasından sonra da açıkça dile getirmeye devam ettiler. Beyrut'ta Halil Sarkıs tarafından yayınlanan ve en eski Arap gazetelerinden biri olan *Lisanül-Hal*'in 1878'deki sayfalarında, Lübnan ve Ortadoğu'da yapılması gerekli reformlar üzerine pek çok makale bulunuyordu.¹⁰ Abdülhamid, Mithad Paşa'yı "reformun babası" olarak Suriye Valiliği'ne atadığı zaman (1878-1880) bu, ülkede büyük bir sevinçle karşılanmış ve reformların hayata geçirileceğine dair ümitler doruğa çıkmıştı.¹¹

-
8. Rûhî Hâlidî Makdisî, *Al-İnkılâb al-Osmânî ve Türkiyye al-Fatât* [Osmanlı Devrimi ve Jön Türkler], aktaran Al-Hilâl (Kahire), cilt 17, bölüm 3 (1 Aralık 1908): 139 ve Hakkı Tarık Us, *Meclis-i-Meb'usan*, A. H. 1293 [The Ottoman parliament, Hicri 1293 (M.S. 1877)], 2 cilt (İstanbul, 1954).
 9. The Times'ın İstanbul muhabiri Gallenga 21 Haziran 1876'da bildirdiğine göre, Türkiye'de anayasal bir yönetim kurmak "kumdan iplik dokumak gibi bir şey"dir. Aktaran R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra): Macmillan, 1935), s. 38.
 10. Bkz. *Lisanül-Hal*'in sayıları (Beyrut), No. 92 (14 Eylül 1878) ve No. 117 (11 Aralık 1878). Beyrut'ta bu gazete hâlen günlük olarak çıkarılmaktadır.
 11. Bkz. *Lisanül-Hal* (Beyrut), No. 109 (25 Kasım 1878) ve No. 112 (5 Aralık 1878).

Fakat Abdülhamid'in baskıcı siyasetinin sonuçlarından biri olarak; reform hareketleri ve bütün Hamid karşıtı muhalefet ya yer altına ya da imparatorluk sınırları dışına, özellikle Paris, Londra, Cenevre ve Kahire'ye taşınmıştır.¹² Dolayısıyla, Arap ülkelerine reformları tanıtmak amacıyla çalışan aşırı uçlardan bir-

12. Mısır'ın 1882'de İngiltere tarafından işgal edilmesinin ardından, Arap ve Türk Ulusçuları siyasal faaliyetleri açısından geniş bir özgürlük alanı sunan Kahire ve İskenderiye'de toplandılar. 1897'den sonraki bir zamanda, Arap liderleri tarafından kurulan ilk siyasi cemiyet Mısır'da *Cem'iyetü'l-Şevreti'l Osmanî* [Osmanlı İstişare Cemiyeti] adı altında ortaya çıktı. Kurucularından ikisi Muhammed Reşid Rıza ve Refik Azim idi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler, Ermeniler ve Çerkezler gibi diğer uyruklardan insanlar, örgüt ve faaliyetlerinde yer aldılar. Örgütün amacı Abdülhamid'in zorbalığına ve adaletsiz yönetime karşı çıkmak ve hükümet biçimini temsili parlamenter sisteme çevirmeye çalışmaktı. Doğal olarak bu Abdülhamid'i çok rahatsız ediyordu. Maiyetindekilerden birine cemiyeti ilk duyduğunda, Mısır'daki casusları sayesinde kurucularının kimler olduğunu öğreninceye kadar üç gece üst üste uyuyamadığını itiraf etmişti. Buna "çürüyen cemiyet" adını vermişti.

Cem'iyetü'l-Şevreti'l Osmanî'nin İmparatorluk boyunca birtakım kolları mevcuttu. Propaganda malzemeleri Arapça ve Türkçe olarak basılıyordu. Bir kısmı Rus gemilerinin yolcuları ve mürettebatıyla Karadeniz'deki Türk limanlarına gönderiliyordu. Buradan gizli kuryeler malzemeleri alıp Anadolu boyunca dağıtıyordu.

Cemiyet 1908'de Jön Türkler iktidara geldikten hemen sonra kendini feshetti. Bkz. Osman Azim, ed. *Majmu'ah Athâr Refik Bey al-Azim* [Refik Azim Beyin yazılarından bir seçki] (Kahire, Hicri 1344 [M.S. 1925]), bölüm I.

Birkaç yıl sonra René Pinon şöyle yazıyordu: Mısır, hayatın ve Arap kültürünün; dil, edebiyat, din yönlerinden gerçek bir rönesans merkezine dönüşüyor. Bu durumda, Arap milliyetçiliği propagandası ile Arap yarımadasında görülen büyük bağımsızlık hareketi arasında dar bir bağlantı olduğunu varsaymak doğaldır. Bizzat bu propaganda ile Batı Avrupa'nın bunu desteklemesi aykırı olaylar değildirler. Arap yarımadasında görülen bu hareketin başarılı olması için İngiltere açıkça destek vermektedir." René Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman* (Paris, 1908), s. 382.

takım kişilerin Arapların Türk veya herhangi bir yabancı hâkimiyetinden tümüyle kurtuluşu amacıyla çalıştığı gizli cemiyetler ortaya çıktı.¹³

Önceki bölümde de gördüğümüz gibi, 19. yüzyılda, Arabistan'dan sonra Türk karşıtı ajitasyonun geliştiği ve güçlendiği yerler (Lübnan sancağı da dâhil olmak üzere) Mısır ve Suriye vilayeti idi. Bu yüzyılın ikinci yarısında, Abdülhamid'in sert yönetimine ve Türklerin yanlış idaresine karşı en güçlü tepki, imparatorluğun Suriye vilayetinden geldi. Fakat şu iki iddia hiçbir ciddi tarihi kanıt tarafından desteklenmemektedir: (a) Küçük bir "aydın seçkinler" grubu, Beyrut'taki gizli cemiyetleri vasıtasıyla, *Arap ulusçuluğunun* tohumlarını atmıştır ve (b) "Arap ulusçu hareketinde ilk örgütlü çabanın" izleri bu grubun faaliyetlerine kadar götürülebilir.¹⁴ Maalesef, bütün bu hikâye "ulusçuluk" kavramı dikkate alındığında oldukça abartılmıştır. Burada, yazarın bizzat o küçük "aydın seçkinler" grubunun hayatta kalan son üyesi, eski Dr. Faris Nimr Paşanın ağzından duyduğu hikâyeyi açıkça aktarmakta yarar var.¹⁵ İlk olarak, Faris Nimr Paşa, o zamanlar "ulusçuluk" fikrinin Ortadoğu halklarının zihninde var olmadığını belirtmiştir. Bütün bağlar, ilişkiler ve bağlılıklar, başlıca Müslüman veya Hristiyan olmak üzere mezhepsel ve di-

-
13. Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarında bulunan yabancı postaneler sayesinde, liberaller ve Türk karşıtları birbirleriyle haberleşebiliyorlardı. Bu postanelerden iletilen haberler, genellikle, Abdülhamid'in casuslarının ve sansür memurlarının gözetiminden uzakta –görevlilerin büyük paralar karşılığında bazı önemli mektupları Osmanlı otoritelerine "satmak" için ayartıldığı bazı durumlar dışında– güvendedi.
 14. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 79.
 15. Faris Nimr Paşa, muhtemelen 1854'te Lübnan'ın Hasbaya köyünde dünyaya gelmiştir. Şubat 1885'te Kahire'ye gitmek üzere Beyrut'tan ayrıldı. 1886'da, Yakup Sarruf ve Şahin Makarius ile birlikte, Arapça bir günlük gazete olan Al- Mukattam'ı ki Arap dünyasının en tanınmış gazetelerinden biri olmuştur, çıkarmaya başladı. 1951'de vefat etti.

ni idi. Müslümanlar çoğunlukla ya Sünni ya da Şii, Hristiyanlar-
sa en çok Marunî, Rum Ortodoks, Katolik veya Protestanlardı.
Bu şartlar altında ulusal birlik imkânsızdı. Çoğunluğu Hristiyan
olan ve bir kısmı da Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nde öğ-
renim görmüş bu genç "aydın seçkinler" grubu¹⁶ öncelikle Lüb-

16. Önde gelen üyelerden bazılarının isimleri şöyleydi: İbrahim Hourâ-
ni, Yakûb Sarrûf, İbrahim Yâzici, Faris Nimr Paşa ve Şahin Makarius.
Faris Nimr Paşa'ya göre, grup başlangıçta on iki üyeden oluşurken,
daha sonra neredeyse yetmiş üyeye ulaşmıştı. Yazara, 1871-74 yılları
arasında Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nde Fransızca öğretmeni
olan Elias Habbalin'ın büyük etkisinden bahsetmiştir. Bu kişi öncele-
ri Marunîymiş, fakat daha sonra farmasonlara katılmış. Voltaire'den
etkilenmiş olan bu zat fikirlerinde çok ilerici ve devrimci biriymiş. Sı-
nıfta Fransızca dersinin üzerinden kısaca geçtikten sonra, siyasete dö-
ner ve Türklerden bütün adaletsizlikleri ve kötü yönetimleriyle bir-
likte kurtulmak gerektiğinden bahsedermiş. Hepsi Hristiyan olan öğ-
renciler, kısa zamanda onun hevesli taraftarları hâline gelmişler. Hep-
si birer Habbalin, hatta "Habbalin'den daha üstün" olmak istiyorlar-
mış. Fikirlerini diğer insanlara öğretmeye başlamışlar. Bir diğer genç
taraftar Deyrul-Kamar'dan Salim Ammun imiş. Amcası, İbrahim Pa-
şa zamanında Lübnan valisiymiş. Dumas'nın silahşörlerini okumuş
ve diğer iki arkadaşı ile birlikte üç silahşörler gibi olmaya çalışmış ve
Lübnan'ı Türklerden kurtarmak için gizli bir cemiyet kurmuş. Faris
Nimr Paşa'ya göre, Suriye Protestan Kolejinde okurken bir grup ar-
kadaşıyla benimsedikleri ilk devrimsel fikirler Fransa kaynaklıydı ve
kendilerine Elias Habbalin kanalıyla gizlice ulaşıyordu.

Elias Habbalin 1 Kasım 1839'da Lübnan'ın Zuk köyünde dünyaya
gelmiş ve 8 Ekim 1889'da Mısır'da ölmüştür. Aintura'daki Lazarist
Papazlarının kolejinde okumuş ve Fransız dili ve edebiyatında çok
bilgili hâle gelmiştir. Bir süre boyunca Beyrut'un en tanınmış koleji
ve okullarında öğretmenlik yapmıştır. 1866'da resmi Lübnan gazete-
si "Lübnan"ın editörü olmuştur. Fransız Hükümeti tarafından Bey-
rut'taki Fransız Konsolosluğu'nun ilk tercümanı olarak görevlendi-
rilmiştir. 1875'de, Mısır'a gitmek üzere Beyrut'tan ayrılana değin bu
görevi sürdürmüştür. Habbalin hakkında kısa bir biyografik yazı için
Bkz. Vicomte Philip de Tarrazi, *Tarih al-Sahafah al-Arabiyya* [Arap
basınının tarihi] (Beyrut, 1913) s. 115-16.

nan'ı Türk boyunduruğundan kurtarmayı istiyordu. 1876 yılında “gizli bir devrimci cemiyet” kurdular. Belli akşamlar, Beyrut'un güneyinde Güvercin Kayalıkları yakınındaki kayalık sahilde toplanıyor, amaçlarına ulaşmak için kullanacakları yöntem ve araçları tartışıyor, fikir alışverişinde bulunuyorlardı. Bu genç insanların zihinlerini en çok meşgul eden şey; Türkler tarafından küçük düşürülmüş ve “ikinci sınıf” insan olarak hissettirilmiş olmalarıydı. Zamanın değişlerinden biri, “Türkler Müslümanların önünde, Müslümanlar da Hristiyanların önünde gidiyor!” şeklindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahseden Arap bir Müslüman, “Burası *benim* de imparatorluğum.” diyebilirdi. Çünkü bu bir Müslüman imparatorluğuymuş ve Müslümanlar burada kendilerini evlerinde hissediyorlardı. Fakat Hristiyanlar sadece *rea-ya*'nın bir bölümü olduklarının çoğu zaman bilincindeydiler. Türk Hükümeti *onların* hükümeti olamazdı.

Zamanla bu genç adamlar amaçlarında başarıya ulaşmak için Müslümanların iş birliğinin ve desteğinin gerekli olduğunun farkına vardılar. Türklere karşı ortak ve birleşmiş bir cephenin oluşturulması bir zorunluluktur. Müslüman Araplarla Hristiyan Arapların tek ortak paydası *Arapçılık* yahut *Urûbe* idi. *Urûbe* şeklindeki savaş narası Arapların ulusçu duygularını uyandıracak ve Türk yönetiminden son derece hoşnutsuz olan Müslüman ve Hristiyan Arapları etrafında toplayacaktı. Böylelikle, bu gizli devrimci cemiyetin genç Hristiyanlardan oluşan seçkin üyeleri, Lübnan'daki Türk hâkimiyetine son vermenin ve Arap Müslümanlarla eşit konumda muamele görmelerinin tek yolunun Türklere karşı Arapçılığa dayanan başarılı bir Arap hareketi olduğu sonucuna vardılar ve ayrıca bu yolda yeni bir taktiğe başvurdular: Önde gelen Müslümanları Beyrut mason locasına kaydetmeye çalışmak.¹⁷

17. Pek çok mason locası Beyrut ve Şam'da çoktan kurulmuştu. Fransa'nın Grand Orient'i 1868'de Beyrut'ta “Liban” adında bir locanın kurulması için ruhsat vermişti. Bu loca 4 Ocak 1869'da kurulmuştur. Ay-

Gizli cemiyetin önde gelen üyeleri bu locaya zaten katılmışlardı. Müslüman “kardeşlerini” de Masonlar olarak bu gizli cemiyete üye olmaları için ikna edebileceklerini umuyorlardı. Az sayıda Müslüman locaya katıldı ve böylelikle gizli cemiyetin varlığını öğrenmiş oldu. Müslümanlar Hristiyanlarla, Arapçılık ortak paydasında ve Araplara da Türklerle eşit hakların tanınması amacıyla Türk adaletsizliğine ve despotizmine karşı mücadele etmek konusunda anlaştılar fakat cemiyetin nihai amacını kabul etmediler. Hâlihazırda özerk bir sancak olan Lübnan’ı da içeren Suriye vilayetinden Türkleri çıkarmak konusunda herhangi bir anlaşma sağlanamadı ve böylelikle Faris Nimr Paşa’ya göre “harika bir fırsat kaçırılmış oldu”. 1882-1883 yılları arasında bu gizli devrimci cemiyet ki varlığı zamanın en iyi saklanan sırlarından biri olmuştu. Faaliyetlerine ara verdi ve kayıtlarını yakıp kendi kendini feshetti. Birkaç yıl sonra başka gizli cemiyetler kuruldu.

*Sutür mine’r-Risâle*¹⁸ isimli kitabında Âdil Sulh babası Mu-nah Sulh’un ona naklettiği şekliyle Suriye vilayetinde Arap siyasi uyanışının ortaya çıkış hikâyesini anlatmaktadır. 1877-78 Rus-Türk Savaşı sırasındaydı. Balkanlar’daki ayaklanmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nun kaotik iç durumu ve Rus ordularının İstanbul’a ilerleyişi, Şam vilayetindeki bir grup Arap liderini, imparatorluğun yıkılması durumunda Suriye’nin geleceği sorunu üzerinde düşünmeye sevk etti. Bu grubun kışkırtıcı ve sivri lideri Âdil Sulh’un büyükbabası Ahmed Sulh’dü.

Konu üzerinde dikkatle çalıştıktan ve konuyu Beyrut, Sayda ve Şam’ın ileri gelenleriyle tartıştıktan sonra Ahmed Sulh, kendisine çok saygı duyulan ünlü Cezayirli lider Emir Abdülkadir

rica İskoçya Grand Locası’nın ruhsatı altında bir başka loca daha düzenlenmişti. Bkz. Robert Morris, *Freemasonry in the Holy Land*, 5. baskı (New York, 1873), s. 470-73, 557.

18. Âdil Sulh, *Sutür mine’r-Risâle* [Kısa bir haber] (Beyrut, 1966), s. 91-127.

Cezâiri'yi, onunla Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinin yazgılarını ve onları imparatorluğu tehdit eden yıkımdan kurtarma yollarını görüşmek üzere Şam'da ziyaret etmeye karar verdi.

Kuzey Suriye'de Hama, Humus, Halep ve Lazkiye şehirlerinin bazı ileri gelenleri ve liderleriyle ayrıca yaptığı istişarelerin sonucunda bir kısmı Ahmed Sulh'un Beyrut'ta ona eşlik etme davetini kabul ettiler ve burada pek çok gizli toplantı yaptıktan sonra Şam'a gitmeye karar verdiler. Orada, Şam vilayetinin bağımsızlığı için çalışmaya ve Emir Abdülkadir'i Suriye'nin hükümdarı olarak ilan etmeye karar verdikleri gizli bir kongre düzenlediler.¹⁹ Bu arada, Rus-Türk Savaşı Rusların zaferiyle sona ermiş ve bir Rus ordusu neredeyse İstanbul kapılarına kadar ilerlemişti.

Suriye ve Osmanlı hilafeti arasındaki manevi bağların koparılmasında ısrar eden Emir ile uzun süren görüşme ve istişareler yapıldı. Osmanlı halifesi bütün (Sünni) Müslümanların halifesi olarak kalmalıydı. Kongre üyelerinin büyük çoğunluğu halifelik konusunda Emir'in fikrini kabul etti.

Bağımsızlık sorununa gelince, hepsi Suriye'nin bağımsızlığını elde etmek için çalışma ilkesinde anlaştılar, fakat bu bağımsızlığın şekli ve boyutları konusundaki düşünceleri Rus-Türk Savaşı'nın kesin sonuçları bilinene kadar ertelemeye karar verdiler. Aynı zamanda, Berlin Kongresi'ndeki gelişmeleri de dikkatle izleyeceklerdi. Eğer yabancı bir gücün, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal ettiği biçimde, Suriye'yi işgal etmeyi talep etmesi söz konusu olursa, o zaman Suriye'nin tam bağımsızlığını talep edeceklerdi. Fakat yabancı bir işgal amacının olmadığı ortaya çıkarsa, bu durumda talepleri Mısır'ın ve bazı Balkan ülkelerinkine benzer bir özerklik olacaktı.

19. Ayrıca Bkz. Muhammed Câbir Safa, *Tarih-i Cebel Âmil* [Cebel Âmil'in tarihi] (Beyrut, 1963), s. 208.

Fakat Arap Kongresi'nin çalışmalarının sona ermesinden kısa bir zaman sonra üyeleri, aşağı yukarı 30 ileri gelen ve lider dağıldı. Otoriteler faaliyetlerinden haberdar oldu ve bu durum; bazı üyelerin Suriye'nin uzak bölgelerinde ikamete zorlanmalarıyla bazılarının bu vilayet dışına sürgün edilmeleriyle ve Ahmed Sulh ve Emir Abdülkadir arasında herhangi bir görüşmenin yasaklanmasıyla sonuçlandı. Bu arada, Berlin Kongresi Osmanlı İmparatorluğu'nu çok yakın olmasından korkulan parçalanma ve yıkımdan kurtardı. Böylece, bu koşullar altında Şam Kongresi'nde alınan kararları uygulamak imkânsız hâle geldi.

Öte yandan, 1880'de ortaya çıkan ve Türk idaresinin kötülüklerini ifşa edip halkı bu yönetimi yıkmaya teşvik eden isimsiz Arapça afişlerden de bahsetmek gerekir. Bunlar Araplara, onların vatanseverliklerine ve “muhteşem mazileri”ne hitap ediyor; onları ayaklanıp Türkleri Arap topraklarından atmaya ve böylelikle de kendilerini Türk despotizminin kötülüklerinden kurtarmaya teşvik ediyordu. Bu afişler gece yarısından sonra, Suriye vilayetinin çeşitli şehirlerinde, özellikle Beyrut, Şam, Trablusgarp ve Sayda'daki yabancı güçlere ait konsoloslukların yakınlarındaki duvarlara asılıyordu. Faris Nimr Paşa'nın yazara anlattığına göre bu afişlerden bir kısmının dağıtılmasından kendi gizli cemiyetleri sorumluydu ve pek çoğunu da özellikle kendisi el yazısıyla yazmıştı (Bu “devrimci afişler” bir palto cebinde saklanacak kadar küçüktüler.). Bunlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Arap ulusçu fikirlerinin ilk aleni dışavurumlarıdır.

28 Haziran 1880'de, Beyrut'taki İngiltere'nin başkonsolos vekili John Dickson İngiliz İstanbul Büyükelçisi G. T. Goschen'e, Beyrut'ta “devrimci afişler”in asıldığı bilgisini telgrafla iletmeyi gerekli görecektir kadar önemli buldu.²⁰ Bu telgrafı 3 Temmuz

20. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1308. *Türkiye*, 1880, cilt 2.

1880 tarihli raporu²¹ takip etti. Bu raporda, söz konusu afişlerin Beyrut'ta son zamanlarda sıklıkla görüldüğünü, "halkı Türklere karşı isyana çağırdığını" belirtmiş ve "Bağdat ve İstanbul'da da uzantıları olan bir gizli cemiyetin Suriye'de, son beş yıl boyunca varlığını sürdürmekte olduğundan hiç şüpheleri olamadığını... Bu afişlerin bu cemiyetten kaynaklanıyor olabileceğini..." de eklemiştir. Rapora orijinal, elle yazılmış Arapça bir afişi, bir ikincisinin de kopyasını eklemiştir.²² Dickson'a göre, Beyrut'ta "bu devrimci yazılar sokaklara üçüncü keredir asılıyordu". Fransa Konsolosu Sienkiwicz de, Beyrut'tan dışişleri bakanı Charles de Freycinet'e gönderdiği 2 Haziran 1880 tarihli mektupta, Beyrut ve Şam'da son zamanlarda Suriye vilayeti için özerklik talep eden afişlerin ortaya çıktığından bahsetmektedir.²³ Konsolos, 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kısmi parçalanmasının, Suriye halkının bağımsızlık için beslediği ümitlerini ve bu yoldaki gayretlerini yeniden canlandırıldığını düşünmektedir. Sonraki raporlarda, Başkonsolos Dickson yukarıda sözü edilen raporunda bildirilen afişlerin ortaya çıktığından bahsetmek-

21. A.g.e., Rapor No. 47.

22. Bu afişlerin fotostatik kopyaları içi, Bkz. Şekil 1 ve 2, Ek G ve H.

23. Fransa, Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye*, cilt 23, 1880. O tarihten bir yıldan daha az bir zaman önce, 9 Ekim 1879'da, Fransız Beyrut konsolosu Delaporte, orada varlığını sürdüren gizli bir cemiyetten haberdar olunca, dışişleri bakanı Waddington'a, bir Arap krallığı ("un royaume Arabe") kurma niyetiyle uzantıları Halep, Musul, Bağdat, Mekke ve Medine'ye kadar varan bir Arap komplosunun varlığı olasılığını bildirdi. Ayrıca, Şam'da yaşayan ünlü Cezayirli lider Abdülkadir'den bu Arap krallığının gelecekteki "sultanı" olarak bahsediliyordu. Konsolosun belirttiğine göre, bütün bunlar sadece söylentiden ibaretti ve kendisi bunları doğrulayacak durumda değildi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu öyle bir anarşi ve düzensizlik içindeydi ki, böyle bir tablonun gerçekleşmesinin ne ihtimal dışı ne de imkânsız olduğunu eklemeyen de duramıyordu. Fransa, Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye*, cilt 22, 1879, Rapor No. 19.

tedir. 1880'in sonlarına doğru, "muhtemelen gizli bir cemiyetle ilişkileri olan bir grup kişi arasında belli oranda bir hoşnutsuzluğun kendini göstermeye başladığı"²⁴ Suriye'de, "devrimci nitelikte" pek çok afiş boy göstermeye devam etti. Dickson majestelerinin İstanbul'daki maslahatgüzarı F. R. St. John'a bu afişlerden birinin Sayda'da görüldüğünü, "diğer ikisinin ise geçen ayın 31'inde gece vakti Beyrut sokaklarına asılmış" olduğunu yazmıştır.²⁵

Birkaç gün sonra, Dickson, "geçen ayın 31'inin gecesinde Beyrut sokaklarına asılan devrimci afişlerin bir kopyasını ve tercümesini" de eklediği yeni bir rapor kaleme almıştır.²⁶ Fakat şimdi, eskiden olduğundan daha emindir:

"Çoğu kimsenin farz ettiğinin aksine, iki veya üç kişinin değil, fakat ülkenin değişik bölgelerinde uzantıları olan gizli bir cemiyetin eseridir."

Dickson'un raporu şöyle devam ediyor:

"Bununla birlikte, bu afişlerin bazılarında kullanılan ifade dili bunları eğitilmiş kişilerin hazırladığını göstermektedir. Arapçanın ehil bilirkişileri üslubun yalnızca Kur'an ve Arap şiiriyle tanışıklığı olanların kullanacağı bir saflıkta olduğunu ifade etmektedirler. Otoriteler bu afişlerin yazarlarını ortaya çıkarmaya çabalyorlar, fakat öğrenebildiğim kadarıyla, çabaları henüz bir sonuca ulaşamadı. Hâlihazırda Sayda'da gözaltına alınanların dışında, iki kişi de Şam'da gizli polis tarafından yakalandı. Biri Protestan olmak üzere ikisinin de Hristiyan olduğu ve aleyhlerindeki delillerin onları suçlamak için güçbela yeterli olduğu konusunda bilgilendirildim. Fakat her ikisi de sürgüne mahkûm edildi. İki veya üç gün önce Saydalı bir Hristiyan'ın valiye yaz-

24. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1368, *Turkey*, 1881, cilt 2, Rapor No. 1, Beyrut, 3 Ocak 1881.

25. A.g.e.

26. Bkz. Şekil 3, Ek I.

dığı ve geçtiğimiz 17 Kasım tarihli 61 No.lu raporumda bahsedilen İyi Niyet Cemiyeti’ni devrimci afişlerin kaynağı olmakla suçladığı bildirilmektedir. Fakat otoritelerin bu cemiyete karşı herhangi bir adım atmaya karar verip vermedikleri konusunda henüz bilgim yok. Beyrut’un çoğu zengin ve etkili sakini tarafından imzalanmış ve onların sultana sadakatlerini ve devrimci herhangi bir harekete yandaş olmama niyetlerini bildiren bir yazı valiye gönderilmiştir.”

“Söz konusu afişlerin bir örneğini göndererek sizi meşgul etmek zorunda kaldım. Fakat ilişikteki kopyalardan birinde öyle ifadeler var ki sizin dikkatinizi saygıyla bunlara çekmeye cüret edeceğim. Göreceksiniz ki, Lübnan’dan bahsedilmektedir ve ileri sürülen amaç Suriyelilerin durumunun fiilen özerk bir yönetime sahip olan dağ halklarının durumuna benzetilmesidir. Arzu edilen şeyin, baskı ve adaletsizlikten kurtulmak ve halkın sesini duyurabildiği, kişi ve ifade hürriyetinin yaşandığı bir yönetimin kurulmasını sağlamak olduğu görülmektedir.”²⁷

Her ne kadar John Dickson’un raporlarında bunların kaynağıyla ilgili diğer ihtimaller dışarıda bırakılmamışsa da, bu afişlerden çoğunun, Beyrut’ta kurulan gizli cemiyet tarafından hazırlandığı şüphe götürmemektedir.²⁸ 3 Temmuz 1880’de, Dickson

27. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1368, Turkey, 1881, cilt 2, Rapor No. 2, Beyrut, 14 Ocak 1881.

28. Londra’da basıldığı aşikâr olan devrimci bir Arapça risale, o günlerin Bağdat’ının en uzak köşelerine kadar ulaşmıştı. Araplara ve “Suriye’nin Hristiyanları”na birleşip “Arap Ümmeti”ni Türk saldırganlardan kurtarmaları için yalvarıyordu. Bu risale “Arap Ümmetinin Bildirisi” adını taşıyordu “17 Rabi’ al-Tani, Hicri 1298” [19 Mart 1881] tarihinde, Arap Ulusunun Haklarını Koruma Cemiyeti’nden (Cemiyeh Hifz Hukuk al-Milletül-Arabiyyah). Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1370; *Türkiye*, (Bağdat), 1881, cilt 1, Rapor No. 21, 20 Mayıs 1881, Siyasal Temsilci ve Başkonsolos Chichele Plowden’den Granville Kontuna.

şöyle bildiriyordu: “Ekselansları Mithad Paşa’nın bu afişlerin yazarı olduğu yönündeki fikrin Müslüman ve Hristiyanlardan birtakım kişiler arasında yaygın olduğu görünmektedir.” Fakat bu fikri, “Ekselanslarının bir devrimci tasarıda başlıca fail olması...” çok az bir ihtimalle mümkün olması nedeniyle reddediyordu. Aşağı yukarı altı ay sonra, 17 Ocak 1881’de, ihtimal dâhilindeki üç kaynağı birleştirerek tek bir kaynak göstermek suretiyle, afişler için yeni bir açıklama getirmiştir. İyi Niyet Cemiyeti:

“Şu anda çoğu kişinin paylaştığı yaygın görüş, Suriye’nin değişik yerlerinde son zamanlarda ortaya çıkan devrimci afişlerin İyi Niyet Cemiyeti’nin işi olduğu yönündedir. Bu cemiyet, şu andaki adıyla aşağı yukarı bir buçuk yıl önce Mithad Paşa tarafından kurulmuş olmasına rağmen, ülkenin yönetiminde bir değişikliği arzulayan hoşnutsuz bir cemiyetin hatırı sayılır bir zamandan beri var olduğu konusunda kesin olarak bilgilendirildim. Bu cemiyet, kendisini yeni kurulan İyi Niyet Cemiyeti’ne ilhak etmiş görünmektedir. Böylesi uyumlu bir isim altında, fark edilme korkusu olmadan, tasarılarını yürütmek için daha geniş bir alana sahip olacaktı. Diğer taraftan, devrimci cemiyetin İyi Niyet Cemiyeti’nin nedeni olduğu; Ekselansları Mithad Paşa’nın gizlice onun üyesi olduğu ve önceki cemiyeti geliştirmek amacıyla kasıtlı olarak sonrakini kurduğu konusunda bilgilendirildim. Bununla birlikte, şimdi İzmir’de bulunmasına rağmen, hâlâ cemiyetle ilişki hâlinde olduğu ve söz konusu afişlerin Suriye’de ortaya çıkmasının nedeninin kısmen gizli ajanları vasıtasıyla onun kışkırtması sonucu olduğu belirtilmektedir. Fakat ona karşı yapılan bu suçlamaları doğrulamaya muktedir değilim.”

“Suriyelilerin Türklere karşı birleşik bir isyancı hareketi dış yardımlar olmaksızın yapmaya muktedir olduklarına pek ihtimal vermiyorum. Suriye’de varlığını sürdüren çok sayıda mezhep ve ırk buna engel teşkil edecektir. Ayrıca, görece daha özgür ve hoşnut yaşayan Lübnanlı sakinler, Suriyelilerin bir isyanına ka-

tılmaya isteksiz olacaklardır. Böylelikle, son zamanlarda ortaya çıkan afişler daha tehlikeli amaçları düşündürmeksizin yalnızca hoşnutsuzluğun ifadesi olarak ele alınabilir.”²⁹

Bu afişlerin önemi abartılmamalıdır. Dickson’ın İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi G. T. Goschen’a Beyrut’tan yazdığı yukarıda bahsedilen 3 Temmuz 1980 tarihli raporu tekrar alıntılanmak gerekirse: “Ekselanslarına bildirmekten memnuniyet duyarım ki, söz konusu afişlerin yayınlanmasıyla Beyrut halkının zihninde o çok küçük etki oluşturulmuş oldu. Gösterilen tepki her şeyden çok onların kaynağına ilişkin bir meraktır. Fakat bunlar konjonktürün bir göstergesi olarak ele alınabilir ve Hristiyanların olduğu kadar Müslümanların da sonunda kötü Türk yönetimine karşı haykırışlarını yükseltmeye başladıklarının bir kanıtı olarak kabul edilebilir.”³⁰ 1882 ve 1885 yılları arasında Suriye vilayetindeki

-
29. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1368, Rapor No. 3, Gizli, Beyrut, 17 Ocak 1881.
30. Suriye vilayetinde “Türklerin kötü yönetimine karşı” daha erken tarihli, belki de kayıtlara geçen ilk, “haykırış”ın 1858’de yükseltilmiş olduğunu belirtmek ilginç olacaktır. Halep’teki İngiliz Konsolosu J. H. Skene’in 31 Temmuz 1858’de İstanbul’daki İngiltere Büyükelçiliği’ne gönderdiği bir raporda bundan bahsedilmektedir. “Ayrıca, Kuzey Suriye limanlarındaki Müslüman nüfusun Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmayı ve Mekke Şerifleri’nin hükümdarlığında yeni bir Arap devletinin kurulmasını ümit etmekte oldukları ortaya çıkmaktadır.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 78/1389, 31 Temmuz 1858 tarihli No. 20, ilişkide 7 Ağustos 1858 tarihli No. 33. Bu satırlar ilk bakışta çok şaşırtıcı görünebilir. Ancak, Skene’nin raporu dikkatlice okunduğunda, Halep’te bir süreden beri “belli bir heyecana” ve birkaç “olaya” neden olan “atanmış otoritelere karşı isyana kıskırtan bir ruhun” varlığı açıkça ortaya çıkıyor. Skene’e göre; böylece oluşan Türk karşıtı fikirlerin ortaya çıkmasına kısmen “yerel hükümet tarafından şahsi menfaatleri konusunda mağdur edildiklerini düşünen bazı ileri gelen sakinler; kısmen de Arap asilerin “1826’da kurum lağvedildiğinde sayıları 25.000’den az olmayan Halep’e bağlı yenicilerin geriye kalanların”dan aldıkları cesaret ve destek neden

olaylardan tamamen bağımsız iki yeni gelişme, beklenmedik bir biçimde bu vilayetdeki Türk karşıtı fikirleri uyandırmıştır: Urabi Paşanın Mısır'daki ayaklanması ve Sudan'daki Mehdi isyanı. Şam ve Kudüs'teki İngiliz konsoloslarının raporları "Müslüman nüfus"un hem Urabi Paşa'ya hem de Sudan Mehdisine duyduğu derin sempatiye birtakım atıflar içermektedir. Bu kişilerden ilki "Arap Müslüman ırkının müdafidir ki onun başarısına, yalnızca Mısır'ın işgaline karşı koymaktan öte, ırklarının geleceğini etkileyecek ihtimalleri de dayandırmışlardır."³¹ İkincisi ise "yalnızca İslam'ın müdafisi değil, fakat aynı zamanda Türk Hükümeti'nin muhalifidir."³²

Aşağı yukarı bir yıl sonra, 7 Mart 1885'te, Fransa'nın Şam Konsolosu T. Gilbert, Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf-la, edindiği gizli bir bilgiye göre Mehdi ile Arap çölünün büyük aşiretlerinin reisleri arasında bir mutabakatın varlığını doğruladığını bildirdi. Bu "Antant"ın başlıca koşulları, ilk olarak, Türklerin Arap ülkelerinden kovulması ("expulsion des Turcs des pays Arabes") ve sonra da federasyon biçimindeki özerkliklerinin ilanındır.³³

olmuştu. Ayrıca, "Suriye'nin bu bölgesindeki Arap nüfusunun duyduğu nefret genellikle yozlaşmış Müslümanlar gözüyle baktıkları Türk askerlerine ve memurlarına karşıydı" ki, bu durum Arap-Türk ilişkilerinde dini etkenlerin önemini bir kez daha göstermektedir. Türk otoritelere karşı Arapların bu gibi "devrimci hareketler"i hiçbir şekilde Arap ulusçuluğunun varlığına delil olarak yorumlanamaz; fakat yalnızca, nüfusun bu otoritelere karşı şiddetli hoşnutsuzluğunun bir ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Dikkatimi yukarıda bahsedilen rapora çeken Bay Norman Lewis'e müteşekkirim.

31. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1412, *Turkey*, Rapor No. 7, Kudüs, 23 Eylül 1882; İngiliz konsolosu N. Moore'dan Dufferin Kontuna.
32. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1480, *Turkey*, rapor No. 16, Şam, 19 Nisan 1884; başkonsolos vekili John Dickson'dan Dufferin Kontuna.
33. Paris, Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye*, Damas, cilt 14.

Fakat bu haykırışlar, yakınmalar ve Türk kötü idaresine karşı isyanın el altından ifadeleri, Müslüman Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp bağımsız bir Arap devleti kurmak üzere yaygın ve örgütlü çabaları olarak yorumlanmamalıdır. Bununla birlikte, aydın Müslüman liderler, büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emel ve çıkarlarına karşı kör değillerdi ve imparatorluğun daha da güçsüzleşmesinin Ortadoğu'daki Arap topraklarının, bu güçlerin bir veya daha fazlası tarafından, işgal edilmesine yol açmasından korkuyorlardı. Bu bağlamda hatırlanmalıdır ki, Batı'nın Afrika ve Asya'daki kolonyal yayılması 1844 ve 1900 yılları arasında en yoğun dönemini yaşamıştır. Sonuç olarak, Türkler gibi Müslüman Araplar da ne Müslüman bir hükümdarlık olan Osmanlı hükümdarlığını yıkmayı ne de “varlığını sürdüren tek güçlü İslam İmparatorluğu” olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı düşünüyorlardı. Bütün istedikleri siyasal, ekonomik ve toplumsal *reformlar*dı. Araplar arasındaki “aşırı uçlar,” yani “devrimciler,” Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik veya bağımsızlık istiyorlardı.

Ortadoğu'nun Arap sakinlerinin büyük çoğunluğunun yanı sıra ileri gelen Müslümanlar da Osmanlı Hükümeti'ne sadık kaldılar. Böylelikle, üzerinde çok durulan tabir “Arap uyanışı” esasen Türk rejiminin istismar, yozlaşma ve despotizmine karşı bir uyanış ve onu ıslah etme yönünde bir arzuydu, yani kötü yönetime bir son vermek, Araplar için Türklerle eşit haklar talep etmek ve daha çok siyasal özgürlük ve sivil hürriyet elde etmek anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olması hâlinde veya ondan ayrılma sonucu bağımsız, egemen bir Arap devletinin kurulması alternatifi Müslümanların çoğuna ne arzu edilir ne de muhtemel görünmüştür. Böylelikle, Lübnan Hristiyanları siyasal özgürlük ve reformlar isterken Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanındaki Müslüman Arap entelektüelleri idari reformları savunarak ve İslam'ın ve İslam kurumlarının saflığına geri dönerek imparatorluğu temizlemek ve güçlendirmeyi hedef-

lemişlerdir. Onlar Panislamizm İslamizm havarileriydiler. Aralarından en iyi bilinenleri Şeyh Muhammed Abduh (1849-1905), Abdurrahman Kavâkibi (1849-1902) ve *El-Menar* süreli yayınının kurucusu olan Muhammed Raşid Rıza idi (1865-1935).³⁴

H.A.R. Gibb tarafından “İslam’ın gerçek reformcularının en büyüğü” olarak adlandırılan Muhammed Abduh zihni, geleneğin bukağlarından özgürleştirmeye çalışmıştır. Müslümanların ilk planda “hastalığının” kendi dinlerinin cahili olmaları, ikinci olarak da, Müslüman idarecilerin despotizmi olduğuna inanmaktadır.³⁵ Programı, “İslam’ı onu yozlaştıran etki ve uygulama-

-
34. Hemen her zaman Cemaleddin Afgani’nin adı yukarıda bahsedilen Arap reformcularıyla bağlantılı olarak anılır. Fakat Cemaleddin bir Arap değildi ve kuvvetle muhtemeldir ki, Afganlı da değil, fakat bir İranlıydı. Dini lider ve siyasal iktidar sahibi olmaya karşı büyük bir şahsi tutkusu vardı. Bütün Müslümanlar için siyasal özgürlüğü ve bağımsızlığı savunup, Batı emperyalizmini şiddetle suçlamak suretiyle Müslüman dünyasındaki İranlılar, Hintler, Araplar ve Türkler arasında, özellikle dini ve siyasal çevrelerde, büyük bir ün elde etti. Müslümanlar arasındaki birliğin, onların güvenliklerinin ve aslında varlıklarının doğal ve mantıksal bir gerekliliği olduğunu iddia ediyordu. 1884’de dostu ve öğrencisi Muhammad Abduh’un da katılımıyla “Müslüman halklarının, Batı’nın saldırganlığına ve sömürüsüne karşı güçlerini birleştirmeleri gerektiğinin farkına varmalarını sağlamak amacıyla” *el-Urvetü’l Vüskâ* [Çözülmez Bağ] (Paris’te) yayınlamaya başladı.

Bkz. Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh* (Londra: Oxford University Press, 1933), s. 1-13; *El-Menar* (Kahire), cilt 8 (17 Ağustos 1905): 55. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 108-29. Cemaleddin Afgani’nin hayatı ve yaptıklarıyla ilgili, daha önce yayınlanmamış Farsça ve Arapça belgeler içeren çok aydınlatıcı bir kaynak olarak Bkz. Irac Afşar ve Asgar Mehdevi, ed., *Documents Inédits Concernant Seyyed Jamal al-Din Afghani* (Tahran: Tahran University Press, 1963).

35. *El-Menar* (Kahire), cilt 8, bölüm 12 (17 Ağustos 1905): 465 ve cilt 8, 23 (26 Ocak 1906): 893.

lardan arındırmayı” ve “İslam’ın Avrupa etkilerine ve Hristiyan saldırılarına karşı korunmasını” içeriyordu.³⁶ Hem Afgani hem de Muhammed Abduh Müslüman topraklarının Avrupalılar tarafından kontrol edilmesine ve “Avrupa kültürünün ve maddi medeniyetinin yaygın etkisine” karşı çıkıyorlardı.

Kavâkibi, genelde Müslümanların, özelde ise Arap dünyasının yeniden uyanışına dair fikir ve ideallerini anlattığı iki çarpıcı kitap bırakmıştır bizlere, *Ümmü’l Kurâ* ve *Tabâiu’l-İstibdâd*. İslam’ın yeniden doğuşu ve İslam dünyasının birleşmesine dair öğretileri temelde bütün Panislamizm taraftarlarınıninkinden farklı olmamasına rağmen, Abduh “Arap ve Arap olmayan Müslüman halklar arasında keskin bir ayrım yapar” ve “Arapların dilleri ve ataları vasıtasıyla İslam’ın kaderinde edindikleri ayrıcalıklı yeri” özellikle vurgular.³⁷

Kavâkibi’ye göre, yalnızca Arabistan Arapları İslam’ın zaferlerini yenilemeye hazırlıklıydı çünkü Allah’ın inayetiyle Türkler gibi ahlaken yozlaşmaktan kurtulmuşlardı.³⁸ Fakat Türklere karşı bu şiddetli saldırıları onu bir Arap ulusçusu yapmıyordu. Osmanlı sultanları ona göre iyi Müslümanlar değillerdi, zira kendi siyasal ve emperyalist çıkarlarını İslam’ın çıkarlarının üstünde tutuyorlardı.³⁹ Eğer Arapları övüyor ve Arapların Türklerden üstünlüğünü yüceltiyor ise bu, Arapların daha iyi Müslümanlar olmaları ve İslam’ı nasıl koruyup savunacaklarını bilmelerinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁰

Raşid Rıza’nın etkili *El-Menar*’ın sayfalarında vazettiği reformların temel karakteri iki selefinin genel çizgisini takip etmektedir ve dini içeriklidir. “Bir dini sistem olarak İslam’ın uygunlu-

36. Hamilton A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago, 1947), s. 33.

37. Bkz. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 95-98.

38. Abdurrahman Kawakibi, *Umm al-Kura* [Mekke], s. 238-40.

39. A.g.e., s. 228-31.

40. A.g.e., s. 217-22.

ğunu ve ilahi hukukun bir yönetim aracı olarak uygulanabilirliğini ispatlamaya” çalışmıştır. Fakat öncelikle “İslam dininin esaslı bir reform” a ihtiyacı vardı. Mısır ve Türkiye’deki ulusçular ve siyasal reformcuların “ateist ve kâfir olduklarını çünkü onların ulusçuluk fikirlerinde dinin esas teşkil etmediğine” inanıyordu.⁴¹ “19. yüzyılın sonlarına doğru iç durum hızla bozulmaya başladı; hoşnutsuzluk, yozlaşma ve anarşi alarm veren bir hızla yayıldı.”⁴² Aşağıdaki iki belge anlamlıdır. 24 Ağustos 1888’de Fransız Dışişleri Bakanı, Fransız Şam Konsolosu M. Guillois’ya şöyle bir mektup yazıyordu:

-
41. Bkz. Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, s. 181-87. Son yıllarda, Şeyh Rifâa Râfi At-Tahtâvî (1801-1873) de yukarıda bahsedilen Arap reformcuları arasına dâhil edilmektedir. Şeyh Rifâ’a beş yıl Paris’te kaldıktan sonra (1826-1831) Fransız fikirlerinin ve Aydınlanmasının büyük bir hayranı hâline gelen genç bir Mısırlı idi. Bu hayranlığını Mısır’a döndüğünde kaleme aldığı *Tahlîsü’l-İbriz fi Telhisi Bariz* adlı kitabında dile getirdi. Fakat Tahtevi ne bir reformcu ne de “liberal bir devrimci” idi. Aslında sadece Mısır’ı ve Mısır toplumunu modernleştirmekle ilgileniyordu. Fakat Fransız Aydınlanması Müslüman akidesinin yerini tutamazdı ve Tahtevi iyi bir Müslüman’dı. İslam ile ilgili olarak davranışlarında veya dış görünüşünde herhangi bir değişimin olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Fransa’da görüp öğrendiği garip ve gizemli şeylere şaşmaktadır; fakat yine de, Fransa onun için dalalet ve inatçılığın hüküm sürdüğü bir ülke (“diyarı mufr ve ‘inâd”) idi. Aslında, Batı ülkelerinde yaşayan çoğu insanın, hatta aynı şekilde, Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan insanların da çoğunun heretik olduğuna inanıyordu. Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü’l-İbriz fi Telhisi Bariz* [Paris Cevheri] (Kahire, A.H. 1250 [A.D. 1872]), s. 5, 7, 15-16. Ayrıca Bkz. Cemal Muhammed Ahmed, *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism* (Londra: Oxford University Press, 1960), s. 11.
42. “Mahkemelerin durumu hiç olmadığı kadar kötü ve adalet yokluğundan devamlı şikâyet ediliyor.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1365, “State of Affairs of Syria,” Rapor No. 46, Beyrut, 5 Ekim 1881. Ayrıca Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/1306, Şam, 10 Şubat 1880 tarihli rapor ve Dış İlişkiler Dairesi, 195/1369, rapor No. 60, Beyrut, 19 Aralık 1881.

“21 No.lu raporunuzla, Suriye’de Osmanlı ordusunun su-
bayları arasında bir süredir baş gösterdiği bilinen memnuniyet-
sizlik bulguları konusunda bana ilettiğiniz belirtiler için size te-
şekkür ederim. Mesajınızın vilayetdeki Arap halklarının da katı-
lacağı daha ciddi bir hareket ihtimalini ima ettiğiniz bölümleri-
ne kayıtsız kalmadım. Size Osmanlı İmparatorluğu’nun bu ke-
siminde asayişin sağlanmasının tarafımızdan her açıdan zorun-
lu sayıldığını hatırlatmama mahal yoktur. Siz durumu fazlasıyla iyi anlamışsınız.”⁴³

İkinci belge Beyrut ve Şam’daki duruma “L’anarchie la plus
complète,” tanımlamasını atfetmekte ve sözler Fransa’nın Bey-
rut Başkonsolosu M. de Petiteville’in Fransız Dışişleri Bakanı
M. Flourens’e yazdığı 11 Ocak 1888 tarihli bir mektupta geç-
mektedir.

“...Eski vilayetin küçük memurları arasında birçok küçük
suikasta rastlanmaktadır. Beyrut’un mutasarrıfı işinden çıkarıl-
dı. Diğerleri benzer şekilde tehdit ediliyor ve artık vatandaşla-
rın pahasına birikmiş kazançlarını güvence altına almaktan baş-
ka şey düşünemiyorlar. Tek bir kelimeyle, burada ve Şam’da tam
bir anarşi hükmediyor.”

Ve yine 9 Şubat tarihli mektubunda şöyle söylüyordu:

“Daha önce hazretlerine yazmakla şereflendiğim gibi, bu-
rada anarşi hükmediyor. Sarayda güç, bunu kendi aralarında da
tartışan üç kişi arasında paylaşılmış. Bir yandan Bâbî âli tarafın-
dan görevinden muaf tutulduğu için yarınından emin olamayan
mutasarrıf, diğer yandan, kendinde sağduyulu bir güç addeden
kadı ve son olarak da, sivil yetkilerle alay etmenin fırsatını ara-
yan ve Hristiyan unsurları acımasızca eleştirmenin tam fırsatını
bulan Saray’ın askeri yöneticisi Osman Paşa.”⁴⁴

43. Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Türkiye*, cilt 14, Damas, 1855-1888.

44. Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Türkiye*, Beyrut, 1888.

Şubat 1894'ün başında Fransız İstanbul Büyükelçisi M. Paul Cambon, dışişleri bakanı M. Casimir Perrier'e Ermeni sorunuyla ilgili olarak yazdığı mektubunda durumun yalnızca Ermenistan'a has olmadığını, imparatorluğun bir ucundan diğerine, Rumların, Arnavutların, Arapların adaletsizlikten, hükümet görevlilerinin yozlaşmalarından ve hayat güvencesinin olmamasından yakındıklarını bildiriyordu.⁴⁵

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu duruma dair bir çalışmada sıklıkla ihmal edilen ve görmezden gelinen şey, bu imparatorluğa en sert ve şiddetli saldırıları Türklerin kendileri ve onların ileri gelen reformcuları tarafından yapılmakta olduğu gerçeğidir. Jön Türkler'in Sultan Abdülhamid'in ve onun hükümetinin sertliğine ve adaletsizliklerine karşı yaptıklarını tartışmak bu makalenin kapsamı dışındadır. Birazdan görüleceği gibi, sonunda 1908-09'da Abdülhamid'i tahttan indirip 1876 Anayasası'nı geri getirenler de yine onlar olmuştur. İngiliz Büyükelçi Sir G. Lowther'in 17 Şubat 1909'da Sir Edward Grey'e gönderdiği rapora göre,⁴⁶ bu Anayasa, Araplar arasında çok az etkili olmuştur. Çünkü "Araplar, Türk yönetimini Müslüman bir idare olduğu için hoş görüyor ve Sultan Abdülhamid'e karşı da, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini lideri olarak saygı besliyorlardı ve bu nedenle reforma karşı şüphe içindeydiler. 1890'dan sonra Jön Türkler Abdülhamid'e karşı saldırılarını şiddetlendirdiler. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir P. Currie'nin özel evrakları arasında iki Fransızca rapor mevcuttur.⁴⁷ 27 Ocak 1894 tarihli ilk rapor; iki gün evvel iki büyük cami olan Süleymaniye ve Fatih camilerine isyana teşvik eden yeni afişlerin asıldığından bahsetmektedir. 9 Kasım 1894 tarihli ikin-

45. Bkz. Contenson, *Les réformes en Turquie d'Asie*, s. 3.

46. Bkz. Ek E.

47. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 800/113, Reports, 1893-96 (Fransızca).

cisi ise; Sultan Abdülhamid ve hükümetine sert bir dille saldıran büyük afişlerin Yıldız Sarayı'nın tören salonunun kapısı yanı sıra İstanbul'un başlıca camilerinin kapılarına 7 Kasım günü yapıştırıldığını bildirmektedir.⁴⁸ Öyle görünüyor ki bu afişlerin asılmasından bir gün önce, sultan, çalışma odasında (cabinet de travail), eğer kendisine ve başkent nüfusuna sunulacak halk bildirisine (bir gün sonra ortaya çıkacak afişlere bir atıf) hiç oyalanmadan uymazsa, sonunun yakın olacağı konusunda onu uyaran imzasız bir mektup bulmuştur. Rapor, genel hoşnutsuzluğun gittikçe arttığını da eklemektedir. Kahvehanelerde, tramvaylarda, gemilerde ve diğer kamu alanlarında insanlar yüksek sesle sultanı ve hükümetini kötülemekten korkmuyorlardı. Yüzyılın başında, Abdülhamid 31 Ağustos 1900'de, tahta çıkışının 25. yıldönümünü büyük, görkemli bir merasimle kutlarken, Türkiye'nin adaletsizliğe karşı sabrı taşmaya başlamıştı bile. Ok yaydan çıkmıştı ve hesap günü yaklaşıyordu.

20. yüzyılın ilk yıllarında, "Arap sorununun" varlığı Batı dünyasında yavaş yavaş fark edilmeye başlandı. Necib Azuri tarafından, 1905'te Paris'te Fransızca yayınlanan *Le réveil de la nation arabe*, "Arap Ulusal Komitesi"nin büyük güçlere karşı sert bir dille kaleme aldığı manifestonun metnini içermekteydi. Bu manifesto abartılı ve büyük bir hayal mahsulü olarak şunu belirtiyordu: "Türkiye büyük uzlaştırıcı bir değişimin arifesindedir. Türklerin yalnızca önemsiz âdet ve din sorularıyla bölünmüş tu-

48. "Bu pankartlar temel olarak şunun üzerinde yoğunlaşır: "Ey sen, Abdülhamid, yönetmeye layık değilsin; senin alçakça davranışların, diktatörlüğün, şahsi siyasetin bardağı taşırdı. Hükümetinin artık ne saygınlığı, ne etkinliği, ne de gücü kaldı. Millet uygar dünyanın oyuncağı oldu ve imparatorluk günden güne çöküyor. Halkların sana lanet okuyorlar; katliamların şehirlerimizi ve köylerimizi çok üzüyor ve her yere ıstırap, ümitsizlik ve açlık götürdü. Hâlâ zamanırken ve hâlâ biraz aklın varken, tahttan inmekte acele et, yoksa çok yakında parçalara bölüneceksin." A.g.e.

tarak zulmettiği Araplar kendi ulusal, tarihi ve ırksal homojenliklerinin farkına vardılar ve kendilerini bağımsız bir devlet kurmak amacıyla kurtların yemeye başladığı Osmanlı gövdesinden ayırmak istediler. Bu yeni Arap imparatorluğu Fırat ve Dicle vadilerinden Süveyş Kanalı'na ve Akdeniz'den Umman Denizi'ne kadar genişleyerek kendi doğal sınırlarına ulaşacaktı. Bir Arap sultanının meşruti ve liberal monarşisi ile yönetilecekti. Medine bölgesiyle beraber şimdiki Hicaz vilayeti, hükümdarı aynı zamanda Müslümanların dini halifesi olan bir bağımsız imparatorluk oluşturacaktı. Böylelikle, bir büyük zorluk, yani İslam'da sivil ve dini güçlerin birbirinden ayrılması, herkesin hayrına çözülmüş olacaktı.”⁴⁹

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nu mutlak dağılma ve yıkımdan kurtarmak için harekete geçenler “Yeni Osmanlılar”ın halefi olan “Jön Türkler”di. Jön Türk hareketinin doğuşuna dair çok şey yazılmıştır.⁵⁰ Amaçları, Mithad Paşa'nın 1876 Anayasası'nı

49. İngilizce çevirisi, Lothrop Stoddard, *The New World of Islam* (Londra, 1921), s. 143-44. Orijinal Fransızca metin için Bkz. Necib Azuri, *Yabancı güçlerin, Romen Papalık Konseyi'nin (Roman Curia) ve Evrensel Hristiyan Kilisesi Patriği'nin (ecumenical Patriarch) çıkar ve rekabetleri karşısında, Türk Asya'sında Arap milletinin uyanışı* (Paris: Plon, 1905), s. i-iv. Necib Azuri Fransız eğitimi almış ve güçlü bir Fransız yanlısı olan Marunî bir Hristiyan'dı. Müslüman Arapların adına ne konuşabilir ne de yazabilirdi. Elbette Türkleri eleştirip Arapları yüceltmıştır. Fakat yazıları belli Arap entelektüelleri arasında siyasal bir bilincin uyanışını göstermekten öte bir anlam ifade etmez. “1904'te bir Ligue de la Partie Arabe kurmuştur. Cemiyetin (ligue) faaliyetleri eğer gerçekten var ise manifestolar yayınlamakla sınırlıydı. Sonraları Paris'te kısa ömürlü aylık bir süreli yayın olan L'Indépendance Arabe'ı (1907-8) yayınlamıştır.” Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 277-78.

50. Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War*, 5: 248-62, 272-307; Wade Dewood David, *European Diplomacy in the Near Eastern Question* (Urbana: University of Illinois Press, 1940), s. 60-61; Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*:

tekrar yürürlüğe koyarak imparatorlukta parlamenter bir yönetim kurmak ve Avrupalı güçlerin bu imparatorluğa müdahalesine bir son vermektir. Aşağıdaki kısa anlatı, dikkate alınmaya değer:⁵¹

“Yetmişlerde Abdülhamid yüzünden yer altına çekilen hareket yüzyılın sonunda Avrupa’da yaşayan Türkler arasında yeniden gün yüzüne çıktı. 1902’de ilk Jön Türk kongresi Paris’te toplandı.⁵² Orada ve ondan sonra eski hareketin temelde ulusçu olan ruhu, şimdi kendilerini İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde şekillendiren Türk delegeleri arasında iki misline çıkan bir enerjiyle kendini yeniden ifade etmiştir.⁵³ Avrupalı güçlerin anavatan-

A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923 (New York, 1924), s. 476-90; E. F. Knight, *The Awakening of Turkey: A History of the Turkish Revolution* (Londra, 1909), s. 70-94 ve Cürci Zeydan, *Al-Hilâl* (Kahire), cilt 17 (1908): 3-31. Ayrıca Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945) ve *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul, 1948); Tarık Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul, 1952), s. 91 ve Ramsaur, *The Young Turks*.

51. Bkz. David, *European Diplomacy and the Near Eastern Question*,
52. “Takip edilecek metot üzerine farklılıkların sonucu olarak kongredeki delegeler iki hizbe ayrıldılar. Türk delegeler ayrıldılar ve ‘İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni örgütlediler, etkilenmeyen azınlıkların temsilcilerinden oluşan diğerleriye kendilerini Abdülhamid’in sürgündeki yeğeni Prens Sebahaddin’in liderliğinde ‘Hür Teşebbüs ve Âdemi-merkeziyet Cemiyeti’ diye örgütlediler. Birincisi (İ.T.C.) imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için bütün devlet sisteminin yoğun bir birime dönüştürülmesini savunuyordu; ikincisi (union liberale) aynı sonuca âdemi-merkeziyet, yani toplumsal ve dinsel yerellik sistemiyle ulaşmayı öneriyordu. Bkz. Ahmed Niyazi, *Havâtıru Niyazi* s. 29; *El-Menar*, s. 852 ve sonrası; İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 306-8; G. Hanotaux, *La Politique de l’Equilibre, 1907-1911*, s. 135-6, 319; A. Hamilton, *Problems of the Middle East* (Londra, 1909), s. 11-13, D. von Mikusch, *Gasi Mustafa Kemal*, s. 43-45.” A.g.e., s. 60, n. 4.
53. “Jön Türkler adı Osmanlı İmparatorluğu içindeki bir grup reformcu-ya atıf iken, ‘İttihat ve Terakki Cemiyeti’ genellikle devrimin ardın-

larının bağımsızlığı üzerinde sürekli siyasal ve ekonomik tacizlerde bulunmaları ve imparatorlukta azınlıkların arasında ayrılıkçı eğilimlerin artması karşısında⁵⁴ İ.T.C. tedrici ve kaçınılmaz olarak hareketin liderliğini üstlenmiştir. 1907’de bütün Jön Türk saflarını harekete geçirmeyi başarmıştır. Bu devrimci hareket 1905-08 olaylı yıllarına muazzam bir ivme kazandırmıştır. Amansız Makedon savaşçıları, donanma gösterileri, Ortadoğu’da Rus faaliyetlerinin yeniden baş göstermesi, Anglo-Rus uzlaşması ve tekrar ortaya çıkan dağılma söylentileri artık Haliç’teki despotu “entrikacı güçler”in gerçek mahpusu olarak kabul eden Türk vatanseverlerini dehşete düşürüyordu.”

Sonuç olarak, Ocak 1907’de, Jön Türkler’in ılımlı kanadı, “Union Libérale,” “Osmanlılar için Osmanlı İmparatorluğu” ilkesini halka ilan etti ve Avrupa’nın Türk iç işlerine daha fazla müdahale etmekten tamamen geri durmasını talep etti. Aralıkta ikinci Jön Türk kongresi İ.T.C. liderliğinde Paris’te toplandı ve açık bir biçimde ulusçu, Avrupa karşıtı ve devrimci olan “İlkeler Deklarasyonu”nu benimsedi. İmparatorluğu “açgözlü güçlerin zehirli pençelerinden” kurtarmak için açıkça sultana karşı isyanı savunuyor ve 1909 baharında askeri bir ayaklanma planlıyordu.⁵⁵

daki itici güç hâline gelen Türk liberallerinin örgütlenmesini göstermektedir. 1908 sonbaharına kadar birkaç ayrı İ.T.C. ya da ‘komite’ bulunmaktaydı.” A.g.e., s. 60, n. 5.

54. “İ.T.C.’nin Paris’te devrimci fikirleri yaydığı Meşveret adında bir resmi yayın organı vardı. Apaçık ulusçu ve Avrupa karşıtı olan tonu Abdülhamid’in hayranlığını uyandırmıştı. Tahsin Paşa, Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları (İstanbul, 1921), s. 295. Karş. Driault et l’Héritier, *Histoire diplomatique de la Grèce*, V, 2-3.” A.g.e., s. 60-61, n.6. Ayrıca Bkz. Ramsaur, *The Young Turks*, s. 23-37.

55. Jön Türkler Komitesine ilave olarak Türk olmayan ve gayrimüslim diğer devrimci komiteler de vardı: “1907’de, Ermeni, Makedonyalı, Bulgar, Sırp, Yunan, Boşnak ve Hırvat gruplar Cenevre’de yeniden toplandılar ve hep birlikte, Türkler de dâhil olmak üzere hepsi için

Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde kolları vardı.⁵⁶ İstanbul'dan uzak olması ve İngiliz idaresi altında olması ülkeyi Abdülhamid'in demir pençesinden korkan, aydın siyasal fikirleri olan kişilerin sığınağı yapmıştı. 1899'da Kahire'de Jön Türkler'in iki üyesi tarafından propagandaları için *Kanun-u Esasi* adında bir gazete çıkarmak amacıyla bir matbaa açıldı.⁵⁷ Hareketin kalbi Makedonya'da Selanik'teki Jön Türk gizli cemiyetiydi. Burada, Makedonya'daki Hristiyanların iyi bildiği gibi, iş birliği olmaksızın devrimin hiçbir başarısı şansının bulunmadığı Türk ordusunun hatırı sayılır bir oranının bağlılığını kazanmıştı.⁵⁸

ortak bir anayasası olan bir Balkan Konfederasyonu'nu oluşturacak Makedonya, Arnavutluk, Bosna ve Hırvatistan'ın özerkliklerinin ilânını görme isteklerini ifade ettiler. Bu havada uçuşan düşünceler, tüm Doğu Hristiyanlarının kanını ısıtıyordu." Traudafil G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie (Türkiye'yi paylaşmanın yüz projesi)* (1281-1913) (Paris: Alcan, 1914), s. 503, aktaran *Le Journal de Genève (Cenevre Gazetesi)*, 15 Şubat 1905, "Prens Sabahaddin konsoloslara şu vatansever haykırışla sona eren bir hatırayla hitap etti: Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlılarındır. Bu 'evrensel barış'ı sağlaması gereken *Liberal Türkiye'nin* parolasıydı. Gerçekten çok hoştu; altı yıl sonra, biz, karmakarışık Balkanlar olduk."

56. Türkiye dışındaki merkezlerden Paris ve Cenevre en önemlileriydi. Cenevre'de Jön Türkler, diğer gazetelerin yanı sıra, Osmanlı'yı yayınlıyorlardı. 15 Temmuz 1898 tarihli İngilizce baskısının ilk sayısında şöyle yazıyorlardı: "Bu yayının, mümkün olabildiğince ırk ve dinden bağımsız bir biçimde tüm Osmanlı tebaasının meşru haklarının organı olmasını arzu ediyoruz." Bu sayının bitiminde Abdülhamid'e sert bir dille hücum eden bir makale bulunuyor: "Türkiye'ye hükmetmiş olan tüm sultanların arasında Abdülhamid özünde alçak olan yegâne figürdür."
57. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt*, 1902, bölüm 60, Belge 44, s. 114 ve Belge 50, s. 116-19: Cromer Kontundan Lansdowne Markizine, Kahire, 11 ve 14 Nisan 1902.
58. Knight, *The Awakening of Turkey*, s. 93.

1908 Temmuz devrimi Hamid rejimine geçici bir son vermişti.⁵⁹ Abdülhamid boyun eğdi ve 24 Temmuzda 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koydu. Araplar ve Türkler arasında partiler, resepsiyonlar ve günlük ziyafetlerle kendini gösteren büyük bir coşku yaşanıyordu. "Hürriyet, müsavat ve uhuvvet" sözcükleri manşetlere çekiliyordu. Suriye, Lübnan, Irak ve Mısır'da dönemin Arapça yazını, en iyi şairlerin, ulusun hayrına anayasayı yeniden yürürlüğe soktuğu ve bir hürriyet, adalet ve eşitlik çağı başlattığı için, Sultan Abdülhamid hakkında yazdıkları övgülerle doludur.

Suriye'deki tepkinin görgü tanığının betimlemesi burada kaydetmeye değerdir:

"26 Temmuz (1908) Pazar günü, öğleden sonra, İngilizce ayinin ardından Küçük Aleyh Şapeli'nden ayrılırken, Konsolos Ravendal, II. Abdülhamid tarafından 32 yıl boyunca durdurulan Midhat Paşa'nın 1876 Anayasası'nın şimdi, 23 Temmuzda, Genç Türk Partisi'nin başlattığı kansız bir devrimle yeniden yürürlüğe konduğu haberi yazılı olan bir telgrafı okuyarak başladı bizimle sohbete."

"Bütün imparatorluk âlemşümül bir coşkuya kapıldı. Basın ne düşündüğünü açık açık yazıyordu. Genel toplantılar düzenleniyor, şehir ve kasabalar süsleniyor, Müslümanlar, Hristiyan ve Yahudileri kucaklarken ve birbirlerini kabullere ve ziyafetlere davet ederken görülüyordu. Müslümanların âlemşümül sesleri, 'Şimdi bizler kardeşiz ve barış işinde yaşayabiliriz. Bundan sonra

59. Şunu belirtmek ilgi çekici olabilir: Modern iletişim araçlarından biri olan telgraf ki Türkiye'ye yakınlarda gelmişti, devrimin başarısında önemli bir rol oynamıştır. Sultanın Yıldız'dan İ.T.C.'ye karşı telgraf yoluyla gönderdiği emirler komite tarafından anında öğreniliyordu zira "telgraf ve demiryolu çalışanlarının çoğu" üyeler arasında bulunuyordu. Devrimin başlıca liderlerinden biri olan Talat, Manastır'daki Telgraf Bürosu'nun genel sekreteriydi. Abdülhamid'in bizatihi kendisi telgraf vasıtasıyla, 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe sokmazsa Selanik ordusunun İstanbul'a yürüyeceği yolunda tehdit ediliyordu.

birbirimizi yalnızca Osmanlılar olarak bileceğiz. Çok yaşa hürriyet! Ordumuz çok yaşa! Sultanımız çok yaşa!” idi.

“Her yerde halkın bastırılmış duyguları sokaklarda yüksek sesli ‘yaşa’ haykırışlarını patlak veriyordu. Suriye böyle bir coşku görmemiştir. Bu doğru olabilir mi? Sona erecek mi? soruları tüm ağızlardaydı. Temmuz’un başında eski rejim altında Suriye’yi terk edenler için New York limanında Türkiye’deki özgür kurumların haberleriyle selamlanmak çok şaşırtıcıydı. Doğru olmayacak kadar güzel görünüyordu ve burada haftalarca yabancılar ve Suriyeliler olarak bizler bir rüyada gibiydik. Öyle görünüyordu ki asrısaaadet aydınlanıyordu.”⁶⁰

Abdülhamid’in popülaritesi birdenbire çok yükseldi.⁶¹ 22 Ağustos tarihli *The Illustrated Londra News*, Meşrutiyet’in ka-

-
60. Henry Harris Jessup, *Fifty-three Years in Syria*, 2 cilt (New York: Fleming H. Revell, 1910), 2: 785-87. 1908 Türkiye Yıllık Raporunda şöyle söyleniyor: “Temmuz ayının sonuna kadar bu büyükelçiliğe ulaşan Suriye’ye ilişkin raporlar ile yılın geri kalan kısmında gönderilenler arasında va rolan zıtlıktan daha keskinini bulmak güçlikle mümkündür. İlk yedi ay boyunca, her türlü mevcut olan adaletsizlik, rüşvet ve yozlaşma yüzünden (bütün bunların baş suçlusu olan) Validen yakınmalar ve şikâyetler dışında bir şey bulunmaz. Kamu güvenliği hemen hemen hiç yoktu. Kaçakçılık, sanki iyi organize edilmiş bir sistem içinde yürütülüyormuş gibi alıp başını yürümüştü. Nazım Paşa, vazife başında olduğu sadece dört ay içinde çeşitli idari bölümlerde etkili bir kontrol sağlamayı, polis ve jandarmanın verimliliğini artırmayı başardı. Sonuçta vilayetin yönetimi tatmin edici düzeylere geldi, düzen sağlandı, silah, tütün ve bakır kaçaklığı meselesinde ilerleme sağlandı ve bu askeri otoritelere başvurulmadan yapıldı.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of War*, 5: 303.
61. “Bir ara, Sultan o kadar gözden düşmüştü ki, sıradan Cuma namazlarına, Hamidiye Camisi’nde yapılan Selamlık adındaki tören, katılmayı bırakmıştı. Meşrutiyetin kabul edilmesi ardından bu durum tamamıyla değişti ve Sultanın muhafızları artık onu halkın ilgisinden korumak zorunda kalıyorlardı.” *The Illustrated Londra News*, 22 Ağustos 1908, s. 264.

bulünden sonra, Abdülhamid'in birinci "selamlık" önünde arabasındayken çekilmiş fotoğrafını "bir zamanların lanetli Abdülhamid'i, şimdinin kutsanmış Abdülhamid'i: Sultanın yeni popülaritesi" manşeti altında yayınladı.⁶²

Yeni parlamentonun ilk toplantısı 17 Aralık 1908 Perşembe günü sultanın ve Osmanlı prenslerinin huzurunda gerçekleşti.⁶³ 119'u Türk ve 72'si Arap olmak üzere toplam 260 üye vardı. Mensup oldukları dinlere göre üyelerin dağılımı şöyledi: 214 Müslüman, 42 Hristiyan, 4 Musevi. Âdemimerkeziyet Partisi büyük çoğunluğu Türk olmayan 35 üye tarafından temsil edilmekteydi. Ahmed Rıza Bey başkan seçilmişti. İkinci başkanlar; Rum Aristidi Paşa, Arnavut Nedchia Draga ve Arap Rûhi Abdülhâdi idi. Fakat Abdülhamid, daha ilk günden Jön Türkler'den, meşrutiyetten ve yeni parlamentodan kurtulmanın yollarını aramaya başladı. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da bir karşı devrim girişimi oldu.

Fakat Şevket Paşa komutasında Makedonya'da bulunan ordu müdahaleye hazırdı. Ordu başkente yürüdü ve sultanın sa-

62. A.g.e.

63. 1908 Devrimi, yeni parlamentonun toplanması ve parlamentonun açılışında Abdülhamid'in yaptığı konuşmanın bir anlatısı için Bkz. George Stitt, *A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haidar* (Londra, 1948), s. 95-101. "Kamburu çıkmış ve bitkin vaziyette Sultan Abdülhamid locaya doğru ağır ağır ayaklarını sürüdü ve donuk ve sinirli bir biçimde mecliste göz gezdirdi. İçerideki herkes kalktı ve onu selamladı. Abdülhamid karşılık verdi ve başkâtibine tahttan verdiği söylevi okumasını söyledi." Diğer şeylerin yanı sıra, Abdülhamid şunları da söylüyordu: "Halkın entelektüel gelişimi arzu edilen standarda ulaştığından, parlamentonun bir kez daha ülkemizin şimdiki ve gelecekteki gönencini güvence altına alması gerektiği kanısına vardık. Ülkeyi anayasayla uyum içinde yönetmek konusundaki kararlılığımızın geri dönüşü yoktur (tezahüratlar). Kâdir-i Mutlak çabalarınızı başarıyla taçlandırın ve vatanımız her nimetten istifade etsin. Allah vazifemizde bizlere yardım etsin." A.g.e., s. 99-101.

rayını, yani Yıldız'ı kuşattı. Parlamento ve Senato toplandı. Abdülhamid'in, kardeşi Mehmed Reşad (V. Mehmed) lehine, tahttan indirilmesini oy birliğiyle kabul etti.⁶⁴ Hemen ardından 27 Nisan 1909'da Abdülhamid hareminden birkaç kişinin ve küçük bir maiyetinin eşliğinde Selanik'e sürgüne gönderildi ve şehrin dış mahallelerinde bulunan Villa Alatini'de gözetim altında tutulmaya başlandı.⁶⁵ Böylece, tarihe Osmanlı İmparatorluğu'nun son mutlak yetçi sultanı; efsanevi ve Ortaçağlı Doğu'ya yansıyan “tanrının son gölgesi” olarak geçti ve onunla beraber, Türklerin yaklaşık 600 yıldır Asya ve İslam halklarına bağlanmış olan yazgıları sona erdi.

64. Şeyhülislam şeriatı dayanan bir fetva ile kararı desteklemiştir.

65. Geriye kalan hayatını Boğazın Avrupa kıyısında yer alan Çırağan Sarayı'nda geçirmek üzere müsaade istedi. Lakin bu istek reddedildi. 1912'de İstanbul'a, Boğaz'daki Beylerbeyi Sarayı'na, geri nakledildi. Burada 10 Şubat 1918'de vefat etti.

Abdülhamid ve Yıldız'daki son saatlerinin şahsi bir hikâyesi için Bkz. Ayşe Osmanoğlu (Abdülhamid'in kızı), *Babam Abdülhamid* (İstanbul, 1960).

V

ARAP ULUSÇULUĞUNUN DOĞUŞU Birinci Kısım-Jön Türkler Dönemi, 1909-1914

Önceki iki bölümde Arapların Türk Hükümeti'ne karşı pek çok yakınmaları olmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak gibi bir fikre hiç kapılmadıklarını görmüştük. Ana vurguları reformlaraydı ve hatta saltanatı sert bir biçimde eleştirdiklerinde bile halifelığe bağlı kalmışlardır. Bununla birlikte, 20. yüzyılın başında 1908 ve 1918 arasında Jön Türkler iktidardayken Arap-Türk ilişkileri büyük sıkıntı çekti ve belirgin bir değişim geçirdi. Araplar reform taleplerini sürdürdüler, ancak fakat bu reformların ana konusu kendi vilayetleri ve Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde Arap özerkliği idi. Tam Arap bağımsızlığı ve Arap ulusal egemenliği sonradan ortaya çıkan bir düşünceydi.

“1908 Jön Türk devrimi” diye yazar Uriel Heyd, “Tüm Osmanlı tebaasına din ve ırk ayrımı olmaksızın eşitlik vaat etmiş-

ti. Ancak, bu sözler asla tutulmadı.”¹ Bu başarısızlık Araplar ve Türkler arasındaki kopuşu kaçınılmaz kıldı.² Bu yüzden 1908 ve özellikle 1909 yılları Osmanlı İmparatorluğu’nun kaderinde belirleyici yıllar oldu.³

1. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londra: Luzac and Harvill Press, 1950), s. 130. Amerikan büyükelçisi Henry Morgenthau Jön Türkler’den şöyle bahseder: “Bir hükümet değillerdi; gerçekten sorumsuz bir partiydiler, entrika, yıldırma ve suikast ile devletin çoğu dairesini ele geçirmiş olan bir tür gizli servistiler.” Jön Türkler üzerine görüşlerinin bir değerlendirmesi için Bkz. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story* (New York, 1918), s. 11-19.
2. “Jön Türkler imparatorluğun en kalabalık Müslüman grubunu oluşturan Arapların güvenini kazanmaya dahi çalışmıyorlar. Tüm bu süre boyunca, Suriye ve Mezopotamya kabileleri sürekli bir kargaşa içindeydi ve bağımsızlık hareketi entelektüel Arap gençliği arasında büyüyordu.” André Mandelstam, *Le sort de l’Empire Ottoman* (Lausanne: Payot, 1917), s. 30.
3. 24 Temmuz 1908’de ortaya çıkan Türkiye ile Halep’te tanıştım. Görüşleri yeni düzen adına derinden birleşmiş olanlar arasında bile Haziran 1909’da İstanbul ve Selanik dışındaki kamuoyuna ilişkin ipuçlarına sahip olan çok Avrupalı bulunmuyordu. Geçen heyecan verici altı ayın olayları henüz duyulmuş ve kavranmıştı ve Beyrut’a gelmeden az evvel Avrupalı formüller bulmaya ve devrimin büyük laflarının Asyalı değerini aramaya başlamıştım. Halep’te en üst düzey görevliden en mütevazı ücretli işçiye kadar tüm toplumsal tabakalardan çoğu üstadın dizinin dibinde oturarak Asya’nın ümitleri ve korkuları, memnuniyeti, şaşkınlığı ve aldırmazlığından bir şeyler öğrendim. Halk Anayasanın kabulünü karşılayan bir şevkin zuhuruyla dizginlenemeyen bir umut anını paylaşıyordu, âlemşümül cömertliğin kısa bir nakliyle sanki Türk İmparatorluğu’nun kadim sorunları bir kalem vuruşuyla çözülmüş gibi görünüyordu; öncekinden daha ziyade bir biçimde insan doğasını bulmak üzere bu ütopyadan geriye doğru seyahat etmişlerdi. Halk kararsızlık içindeydi; insanlar bir değişim duygusuna takılmışlardı, şaşkıncılar zira değişim ağır ağır geliyordu ve gafil avlanmak için alarına geçmişlerdi. Korkunun hükümlerinin dinmesi anında belli şeylerde etkisini gösterdi, ancak güvenliğin artmasında değil. Doğrudur, kati bir şahsi özgürlük kazancı söz konusuydu. Resmi yer-

Bununla birlikte, Jön Türkler'in İslam'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan unsurları göz ardı etmek ve bir Türkleştirme politikasına başlamak gibi açık bir niyetle iktidara geldiklerine dair bir kanıt yoktur. Resmî ve güvenilir bir yayın duruma ilişkin şu özeti verir:

“İlkin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ulusçu değildi zira aslı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyet sorunlarını göz ar-

lerdeki casuslar ortadan kalkmıştı ve onlarla beraber sürgünler, Abdülhamid tarafından bilinen veya bilinmeyen bahanelerle eyaletlerin başşehirlerinde çaresiz bir biçimde zayıf düşürmek için mahkûm edilen sürgünler de. Her yerde günlük bir gazete ortaya çıkıyor, yabancı kitap ve makaleler posta yoluyla engellenmeksizin her yere ulaşıyordu. Sultanın çocuksu ve çileden çıkarıcı kısıtlamalarıyla elleri ve ayaklarını bağladığı Hristiyan tebaası desteğini belirtiyordu. Ermeniler artık ikamet edegeldikleri yere bağlı kalmayacaktı; istedikleri yere seyahat edebileceklerdi ve ediyorlardı da. Namusiye, kimlik belgesi, yıllık hükümet pulu gecikme olmaksızın ve rüşvete gerek kalmaksızın alınıyordu. Hristiyan ve Müslüman her şirkette resmi ilişkilerin söz sakınmayan eleştirisinde ses tonları özgür bırakılıyordu, ancak o özgür ortamdan çıkan fikirlerde yapıcı olan bir şey bulmak olağanüstü güçtü. Hükümet hâlâ nüfusun çoğu için daha üst bir güçtü ve iradesini uyguladığı insanlardan kopuktu. Hükümetin anlayışsızlığından yakınlarsınız tıpkı ekinlerinizi mahveden dolu fırtınasına lanet okuduğunuz gibi, ancak bundan siz sorumlu değildiniz, ne onu denetleme ne de ona nasihat etme girişiminde bulunabilirdiniz, dolu bulutlarına nasihat teklif edemeyeceğiniz gibi. Çoğu zaman, devleti kuşatan sorunların ortak sorumluluğunun Anglo-Saksonca bir kabulünün izlerini aradım, tohumlarının Türk köy toplumunda ve Arap ve Kürt aşiret sisteminde var olduğu ve hiçbir zaman küçük yerel meselelere embriyonik bir müdahale olmaktan öteye gidememiş bir his ve aldığım cevaplar, mutatis mutandis (gerekli değişiklikler yapılmış olarak), Fattuh'u son genel seçimlerde oynadığı role ilişkin sorguladığım zamandakilere benzedi. 'Ekselansları bilirler ki ben bir at arabacısıyım, hükümetle ne işim olabilir ki? Fakat size söyleyebilirim ki yeni hükümet eskisinden daha iyi değil. Mesela şimdi Halep'e bir bakın, hukukumuz daha mı adil sanki? Vallahi değil!' Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath* (Londra: Heinemann, 1911), s. 3-5.

di etmişlerdi. Öncelikli amaçları imparatorluğun özellikle Avrupa'daki birliğini sürdürmekti ve bu doğrultuda Abdülhamid ve Türkiye'nin tüm diğer hükümdarlarıyla uzlaşıyorlardı. Yalnızca vasıtalarda farklılaşıyorlardı, Abdülhamid yurttan despotizm ve Avrupalı güçler arasında bir kıskançlık dengesine inanırken, İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkiye'nin en sağlam güvencesinin iç güç ve en iyi güç kaynağının da siyasal özgürlük olduğunu savunuyordu. Özgürlük fikirleri Fransız Devrimi'nden alınmıştı. Hürriyet, müsavat, uhuvvet ilan edilecekti. İmparatorluğun bütün sakinleri özgür Osmanlı vatandaşları olarak tıpkı Picardlılar, Marsilyalılar ve Alzaslıların 1789'un ardından Fransız Cumhuriyeti etrafında toplandıkları gibi devletin etrafında birleşecekler ve milliyet sorunu kendiliğinden çözülmüş olacaktı."

"Bu, 1908'de Anayasa'nın ilanından sonraki ilk altı hafta süresince gerçekleşti. Bütün din ve ırklardan insanlar sokaklarda birbirlerini kucakladılar. Fakat sonra yine ayrı düştüler ve yeni rejimi kendi lehlerine nasıl çevirebileceklerini düşünür oldular. Balkan milliyetlerinin tümü birden özgür bir Türkiye teklini reddettiler ve Türkiye pahasına kendi birlik ve bağımsızlıklarını oluşturmak için ilk fırsatı değerlendirmeye karar verdiler. Araplar, Ermeniler ve İstanbul ve Anadolu Rumları gibi diğerleri kopuşun imkânsız olduğunu kabul ettiler, ancak Osmanlı Devleti içerisinde kendi ulusal kimliklerini müdafaa etmek için önlemler aldılar. Araplar yeni Meclis'te ana muhalefeti oluşturdular. İttihat ve Terakki Cemiyeti Türklerin imparatorluk içinde merkezileşmeye karşı çıkmayan ve Osmanlı devlet fikriyle siyasi ideal uyumsuzluğu bulunmayan yegâne unsur olduğunu görmüşlerdi. Sonuç olarak, kendi Türk milliyetlerine geri çekildiler ve Türkleştirmenin amaçlarını başarmının doğal yolu olduğunu düşünmeye başladılar."⁴

4. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, Handbooks, No. 96 c&d, s. 21-22.

İmparatorluktaki tüm ırklar için eşit muamele yönündeki temel politikalarını sürdürmekteki başarısızlıkları yalnızca Araplara dönük değildi. Jön Türkler Balkanlar'daki Hristiyan tebaalarına da daha fazla olmasa bile eşit uzlaşmazlık göstermişlerdir. 28 Ağustos 1910'da Manastır'daki İngiliz Konsolos Vekili Bay A. Geary, İstanbul İngiliz Büyükelçisi olan Sir G. Lowther'e şöyle yazıyordu: "Ekselanslarına şunu bildirmenin onurunu taşıyorum ki, gizli bir kaynaktan Talat Bey'in Selanik'te yakın bir tarihte İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine yaptığı konuşmanın içeriğini elde ettim. Bu özel toplantı gizli bir şekilde yapılmıştı ve bilgilendirildiğime göre Cavit Bey'in Manastır'da benzeri koşullar altında yaptığı konuşması da aynı düşünce silsilesini takip ediyordu."

Bu konuşmada Talat Bey'in şunları söylediği bildirilir:

Anayasa maddeleriyle Müslüman ve gâvurların eşitliğinin onaylandığının farkındasınızdır ancak siz, biriniz ve hepiniz, bunun gerçekleşemez bir ideal olduğunu bilir ve hissedersiniz. Şeriat, bütün bir mazimiz ve yüzlerce binlerce Müslüman'ın hassasiyetleri ve hatta kendilerini Osmanlılaştırma yönündeki her girişime inatla direnen gâvurların kendi hassasiyetleri hakiki eşitliğin tesisi önünde aşılmaz bir engel oluşturmaktadır. Gâvurları sadık Osmanlılara dönüştürmek için başarısız girişimlerde bulunduk ve tüm bu çabalar Balkan Yarımadası'ndaki bağımsız devletler, Makedonya sakinleri arasında ayrılıkçı fikirlerin propagandasını yapmakta olduğu sürece kaçınılmaz bir biçimde başarısızlığa mahkûmdur. O zaman, imparatorluğu Osmanlılaştırma görevimizde başarılı oluncaya dek bir eşitlik sorunu, mevzubahis olamaz ki bu Balkan devletlerinin tahrik ve propagandalarına bir son verdikten sonra en nihayet başaracağımızı kestirmeye cüret ettiğim uzun ve emek isteyen bir vazifedir."

Dokuz gün sonra, 6 Eylül, Sir G. Lowther Sir Edward Grey'e şunları yazıyordu: "Cemiyetin bütün Türk olmayan unsurları

sempatik ve anayasal yollarla Osmanlılaştırması fikrinden vazgeçtiği uzun zamandır aşikâr. Onlara göre Osmanlı açıkça Türk anlamına gelir ve hâlihazırdaki Osmanlılaştırma politikaları Türk olmayan unsurları Türk kalıbına sokmaktır. Belki de yerlerine daha sağlam yerleştikçe ve etkili muhalefet bir kuşatma hâlinin baskısı altında ortadan kalktıkça cemiyetin dâhili idare bakımından politikalarını daraltmaktansa genişleteceği umulmuştu, ama Talat Bey'in ifadeleri bu umutların gerçekleşmesini uzak kılar görünmektedir.”⁵

Öyle görünüyor ki 1909 ve 1912 arasında Jön Türk liderleri anayasalarının Panislamizmi öldüreceği sonucuna varmışlardı. Fakat Panislamizmin bağlayıcı gücünün tahmin ettiklerinden daha kuvvetli olduğunu fark ettiler ve şu kesin görünüyor ki “1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti dış politikalarına her aşamada Panislamizm İslamcı programı kesinlikle uyarlamıştı.”⁶ 27 Aralık 1911 *The Times* (Londra) şu kararların İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik kongresinde (1911) vardığı kararlar arasında olduğunu bildirmiştir.

“Dünyanın tüm Müslüman ülkelerinden gelen delegelerden müteşekkil olan bir kongre Müslüman dünyayı ilgilendiren sorunları tartışmak üzere İstanbul'da yıllık olarak toplanmalıdır. Cemiyetin şubeleri özellikle Rusya ve İran'da olmak üzere bütün Müslüman ülkelerinde oluşturulmalıdır. Rusya'nın Müslümanları Rus askerleri arasında devrimsel propaganda yapmak konusunda ikna edilmelidirler.”⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yana duran, son toplantısına “beş Hindistanlının iştirak ettiği”⁸ “*Cemiyet Hayriye Hamiye*” adındaki büyük bir Panislamizm İslamcı birlik bulunduğu bile ifade edilmiştir.

5. A.g.e., 371/1014 (No. 635) Gizli, s. 207.

6. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks*, No. 96 a&b, s. 68.

7. A.g.e., s. 56-66.

8. A.g.e., s. 68 aktaran Mechroutiette (Paris), Aralık 1913, s. 58.

“İslam’ın diğer dinlere gerçek hoşgörüsü ve Müslüman dünyanın Avrupa medeniyeti doğrultusunda ilerlemesinin imkânsız olduğu yönündeki bildiriler. Tüm bu organların bir üyesi olan Bağdatlı Şeyh Abdülhakk’ın yazılarından Şerif Paşa’nın yanından çalışan biri tarafından alıntılanmıştır ve açıkça Osmanlı Millet Meclisi’nin ilk Başkanı Ahmed Rıza Müslümanlığın Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı unsurlarını birleştirmeye muktedir olan yegâne kuvvet olduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğünü devam ettirmek için çalışmak tüm Müslümanların vazifesiydi.”⁹ Kendine İslam’ın Terakkisi (“*Encümen-i Terakki-İslam*”) adını veren bir cemiyet Cenevre’de kuruldu. İlk bültenini Şubat 1913’te (Fransızca olarak) yayınladı. Burada amacını çeşitli Müslüman ulusları arasındaki bağları kuvvetlendirmek ve onlara entelektüel ve ekonomik terakkilerinde yardım etmek olarak belirtiyordu. Şunu açıkça ifade ediyordu ki, İslam davasını savunuyordu, Türkiye’deki rejimi müdafaa ediyordu ve aynı zamanda şiddetli biçimde İngiliz ve Fransız karşıtıydı. Bu bültende ki Arapça bir kâğıt parlak ifadelerle İslam’ın eski zaferlerinden bahsetmekte ve her Müslüman’ın vazifesinin İslam’ın son sığınağı olan hilafet ülkesine (Türkiye) yardım için ayağa kalmak olduğu sonucuna varmaktadır.”¹⁰

Ancak Arap Müslüman liderleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin samimiyetinden iki nedenden ötürü şüphe ediyordu. “İlkin, bu cemiyetin liderleri istisnasız farmasondu ve bu tür bir dini fanatizm mason, ilkeleriyle çelişir”¹¹ ve ikinci olarak, Selanik dönemleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden ayrı değillerdi.”¹² Seton-Watson yazıyor: “İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne iliş-

9. A.g.e., s. 68-69.

10. Paris, Bibliothèque Nationale, Kütüphane index No. 80_g/779.

11. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks*, No. 96 a&b, s. 67.

12. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks*, No. 96 c&d, s. 18.

kin başlıca gerçek onun esasen Türk ve Müslüman olmayan karakteridir. Ta en baştan, hakiki liderleri arasından safkan Türk zor bulunur. Enver mülhit bir Polonyalının oğludur. Cavit Dönmedir ve Musevilere bağlıdır. Talat Müslüman olmuş bir Bulgar çingenedir. Grubun geçici lider figürlerinden biri olan Ahmed Rıza yarı Çerkez yarı Macar'dır ve Comte ekolünden bir pozitivisttir.”¹³

Çok geçmeden Arap şüpheleri kanıtlanmış oldu ve yeni doğan şovenist Türk ulusçuluğu kendini gösterdi ve Arapların ırk, din ve dillerindeki gururlarıyla çatıştı. Arap ayrılıkçı hareketinin tohumlarının 1909 ve sonrasındaki Türk ulusçuluğunun toprağından filizlenmeye başladığı çok doğru bir biçimde söylenebilir. Türk ulusçuluğunun bu ifadesine “Panturanizm” dendi yani Panslavizm ile aynı hatlardaki tüm Türkçe konuşan halklar arasında bir uzlaşma sağlamak için bir propaganda.¹⁴ Belki de

-
13. R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans* (Londra, 1917), s. 135-36.

Seton-Watson ilave ediyor: “Hareketin gerçek beyinleri Musevi ya da Sabetaycı-Müslüman idi. Mali yardımları, zengin Dönmelerden, Selanik Musevilerinden ve Viyana, Budapeşte, Berlin ve belki de Paris ve Londra’nın da kapitalistlerinden -uluslararası ya da yarı uluslararası- geliyordu.” A.g.e., s. 134-35.

“Genellikle dönme (Sabatayist) diye bilinen Selanik Müslüman-Musevileri Türk devriminin gerçek atalarıydı. Belirli bir halktılar, İbranidiler, ancak din bakımından tanımlanamıyorlardı. Genel hüküm onların yalnızca adlarının Müslüman olduğu ve Kitab-ı Mukaddes’in ilk beş kitabının hakiki inananları olduğu yönündeydi... O dönemde yalnızca Ortadoğu’nun çok çalışkan araştırmacıları mevcudiyetlerinden haberdardı. Dönmelerin sonuçları dünyayı sallayacak olan bir devrimin başyazarları olacağını önceden bilecek kimse yoktu.” Aubrey Herbert, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel* (Londra, 1924) s. 15-16.

14. Fikrin bir Fransız bilgini olan Léon Cahun’dan alındığına inanılmaktadır, *Introduction à l’histoire de l’Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405* (Paris: Colin, 1896), burada Cahun’un ana fikri

bu öğretinin en iyi sergilendiği yerler Tekin Alp'in 1915'te Weimar'da basılan *Turkismus und Pantukismus* kitabı¹⁵, Yusuf Akçuraoglu Bey'in yazıları¹⁶, Ziya Gökalp Bey¹⁷ ve iki Türkçe kitaptır: Ayasofya Camii'nde Afgan asıllı bir şeyh olan Ubeydullah'ın verdiği vaazları içeren *Kavm-i Cedit*¹⁸ ve ünlü Türk yazar Celal Nuri Bey'in *Tarihû'l-Müstakbel*. Tüm bu eserler Türkleri, tüm Türkçe konuşan halkların benzerliğine dayanan "saf Türk" çizgisinde bir doğal yeniden diriliş için harekete geçirmiştir. "Jön Türkler'i cezbeden inanışa göre İslam öncesi kurumlara geri dönüş ulusal uyanışı getirecek ve aynı zamanda Osmanlı sınırlarının dışındaki Türkçe konuşan halkların iş birliği için temel teşkil edecekti."¹⁹

"Turanların" esasen bozkır hukukunu bırakıp Müslüman kültürüne uyumla yozlaşan parlak bir ırk oldukları yönündeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşhur üyelerinden biri olan Dr. Nazım'ın kendisine Selanik Fransız konsolosu tarafından ödünç verilen bu kitabın bir kopyasıyla pan-Turanizme geçtiği söylenir. Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, Handbooks, No. 96 c&d, s. 23, n.I. Ayrıca Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven, 1930), s. 187-99.

15. "Bir Selanik Yahudi'si olan Albert Cohen'in isminin müstear olduğuna inanılır." Bkz. Dışişleri Dairesi, *Handbooks*, No. 96 c&d, s. 18.
16. Türk basınındaki pek çok makaleye ek olarak Yusuf Akçuraoglu'nun diğer yayını, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Kahire, 1903; İstanbul, Hicri 1327 [M.S. 1909]).
17. Bkz. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*. Ayrıca, Charles W. Hostler, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and their Political Objectives* (Londra, 1957), s. 155-46.
18. *Kavm-i Cedit*'ten alıntılar için Bkz. *El Menâr* (Kahire), cilt 17, bölüm 7, Haziran 1914, s. 539-44.
19. Toynbee ve Kirkwood ekliyorlar: "Bu propagandanın uygulamadaki görünümü dünyadaki Türkçe konuşan halkların üçte ikisinin Türkiye'nin değil Rusya'nın sınırları içerisinde bulunduğu gerçeğinin altında yatıyordu, bundan dolayı pan-Turanizm Rus İmparatorluğu'ndan kopuş için bir manivela öneriyordu." Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*, s. 57.

Başlangıçta, İttihat ve Terakki Cemiyeti öyle görünüyordu ki hem Panislamizmi hem de Panturanizmi sömürmeye karar vermişti; ilki öncelikli olarak Anadolu'nun dışındaki Müslüman bölgelere uygundu, diğeri ise Anadolu'ya. Ancak, cemiyetin Panturanizmi yüreklerinde ana hedefleri yaptığına şüphe yoktur.

Jön Türkler'in İslam karşıtı siyasetlerinin şu kusursuz özeti, bu siyasetin Araplar arasında oluşturduğu Türk karşıtı tepkiyi, Osmanlı İmparatorluğu için feci bir sonucu olan tepkiyi, açık bir biçimde anlamak için burada eksiksiz bir biçimde kaydedilecektir:

- a) Ziya Bey'in grubu İslam'la önce dil sorunu yüzünden ihtilafa düştü. Muhtemelen Protestan Reformu'nda İncil ve Hristiyan ayinlerinin tercüme edilmesinin, modern İngiliz ve Alman ulusal edebiyatının temelini oluşturduğunu bildiklerinden, Kuran'ı Türkçeye tercüme etmeyi tasarlıyorlardı. Fikir özünde İslam inancına ters değil, ancak açıkça İslami kabullere ters ve bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tutulmadı.
- b) Müslüman âlimlerin Kuran'ın Türkçeye tercümesine karşı çıkmaları Türk ulusçularının İslam'a kilise tarzı bir kurummuş gibi saldırmalarına yol açtı. Bu sekülerist hareket de, Tekin Alp'in "clerical" sözcüğünü kullanımının gösterdiği gibi, kısmen Avrupa'nın taklidiydi, ancak eğitim ve hukukun laikleşmesi gibi sağlam ve zorunlu reformları da kapsamaktaydı. Bu doğrultudaki adımlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bizatihi kendisi tarafından atıldı. Bu meselede, cemiyetin yönetici kadrosu ve diyalogları arasındaki farklılık, ikincilerin dini kurumlara olan karşıtlıklarını açıkça ifade etmelerine rağmen, yönetici kadronun tavrının sekülerleşmenin mümkün olduğunca sürtüşmeden uzak ve kendilerine İslam karşıtı damgası vurulmasına izin verilmeyecek şekilde sürmesini istemesinden kaynaklanıyordu.

c) Ulusçular, Avrupa’da yalnızca Hindenburg’un tahta idol-
 lrinde “Ur-Deutschum’una rastlanabilecek bir ‘İslam ön-
 cesi” hareketini de başlattılar. Cengiz Han ve Hülagu gibi
 (Bu arada ikisi de Türk değil Moğol’du.) putperest Turan-
 cı fatihleri duygusal bir biçimde kültleştiriyorlar. “Türk
 Gücü” Cemiyeti üyeleri, muhtemelen Slavonya “Sokol”-
 larını model alan fiziksel kültürün tahkimini amaçlayan
 bir cemiyet, Müslüman isimlerinin yerine “Turancı” cemi-
 yet isimleri almalıdırlar (Örneğin, “Muhammed” yerine
 “Oğuz”). Bir Türk erkek izciler sınıfı tayin edildi, bunlar
 da keza “Turancı” izci isimleri taşıyor ve “padişah” yeri-
 ne “Türklerin hakanı” diye tezahüratta bulunuyorlar ve
 Müslümanlar için sanatta canlı yaratıkların temsili bir ta-
 bu olsa da üzerinde Türk kurdu bulunan bayraklar taşı-
 yorlar.

Enver’in bu erkek izcilerin hamisi olduğu söyleniyordu. İn-
 giliz Savaş Dairesine, birliklere dualarına “Boz Kurt”u dâhil et-
 melerini isteyen bir Türk ordu emri ulaşmıştır. Turancılık fikrinin
 bu fantastik biçimiyle bile tek tek rütbeli Türkler arasında bel-
 li bir ilerleme kaydetmiş olduğu anlaşılıyor. Örneğin, Kral Hü-
 seyin’in birlikleri Medine’de bir Türk kumandanının kardeşinin
 cesedini ele geçirmişlerdi. Üstünde, Türkiye’deki başlıca Pantu-
 rancı cemiyet olan “Türk Ocağı” tarafından içinde şu pasajın bu-
 lunduğu bir emirname bulundu.

“İslam cemaati diye bilinen ve uzun zaman boyunca terakki-
 nin ve özellikle Turancı vahdetin ilkelerinin önünde duran bu bü-
 yük hayal mahsulü, şimdilerde bir düşüş ve çöküş safhasına gir-
 miştir. Artık ondan ümitlerimiz ve ilkelerimizin gerçekleşmesi-
 ne karşı bir tehlike olması hasebiyle endişe etmeye gerek kalma-
 mıştır. Bu, Hindistan’daki Müslümanların ahvali ile iyiden iyiye
 görülmektedir. Bu emirname kaynak ve mülkiyeti itibarıyla bel-
 li bir önem kazanmaktadır, ancak Paganizme Geri Dönüş hare-

ketinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyaseti üzerinde herhangi bir etkisi olduğuna dair kanıt yoktur.”²⁰

Jön Türkler'in Türkleştirme programının sonucunda Arap liderlerinin tam ulusal bağımsızlık kazanma hedefi kendini tahkim ve takviye eden büyük bir destek kazanmış oldu. Arap siyasal ulusçuluğu düşünüldüğünde kıvılcımı çakanın Jön Türkler'in ulusal ve ırksal politikaları olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çok ırklı ve çok uluslu bir imparatorlukta ulusçu duygularla oynamak tehlikelidir. Ulusçu bir uyanış kaçınılmaz olarak böyle bir imparatorluğun dağılmasına yol açar ve çok fazla rekabet ve husumet oluşturur. Bundan dolayı, Jön Türkler ulusçu ideal ve kendi ırksal üstünlüklerini yeni Türkiye'nin temeli yapınca, kültürel ve siyasal anlamda birleşmiş ve güçlü olan Arap liderlerinin tepkisi Arap topraklarının istikbali hakkında da tamı tamını aynı koşullarla düşünmek oldu. Sonuç olarak, aydın ve eğitimli genç Araplar, Arap davasını müdafaa etmek ve Arap haklarını korumak için birtakım Arap cemiyetleri ve siyasal partiler kurdular.²¹ 1908'den sonra kurulan bazıları şunlardır:

İstanbul'da kurulanlar:

1. *Cemiyetü'l-ihâî'l-Arabiyye ve'l-Osmâniyye* [Arap Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti],
2. *el-Müntede'l-Edebî* [Edebiyat Kulübü],
3. *el-Cemiyetü'l-Kahtâniyye* [Kahtani Cemiyeti],²²

20. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks*, No. 96 c&d, s. 45-47. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap ve Müslüman karşıtı siyasetinin Arapça ve Türkçe anlatısı için Bkz. *Thawrah al-Arab* [Arap devrimi] (Kahire, 1916), s. 138-61.

21. Bkz. *Al-Hilâl* (Kahire), cilt 17, bölüm 7, Nisan 1909, s. 415.

22. Geniş olarak söylemek gerekirse Arabistan'ın Arap aşiretleri iki kısma ayrılmıştır: Kuzeyliler ve güneyliler. Kuzeyli aşiretlere Adnaniler ve güneylilere de Yemenliler denilmektedir. Arap soy bilimcilere göre Kahtan tüm Yemenlilerin atasıdır.

4. *el-Alemü'l-Ahdar* [Yeşil Bayrak],
5. *el-Ahd* [Akit] ve Bağdat'ta kurulanlar,
6. *Cemiyyet Beyrut el-İslahiyye* [Beyrut Reform Cemiyeti],
7. *Cemiyyet Basra el-İslahiyyah* [Basra Reform Cemiyeti],
8. *el-Nâdî el-Vatanî al-İlmi* [Ulusal Edebiyat Kulübü] ve son olarak en önemli iki örgüt,
9. Basitçe *al-Fatât* diye daha iyi bilinen *Cemiyyet-ül-Arabîyyet-ül Fatât* [Genç Araplar Cemiyeti] ve
10. *Hizbu'l-Lâmerkeziyye al-İdariyye al-Osmani* [Osmanlı İdari Âdemimerkeziyet Partisi].²³ Ancak tüm bu cemiyetlerin bir anlatısını vermek bu bölümün sınırları içinde mümkün değil. Yalnızca bunlardan ikisi kısaca ele alınacak: *al-Fatât* ve *Hizbu'l-Lâmerkeziyye*.

Fatât, hakkında şunlar yazılan aşırı gizli bir Arap cemiyetiydi: “Başka hiçbir cemiyet ulusal hareket tarihinde bu denli belirleyici bir rol oynamamıştır.”²⁴ Diğer taraftan Âdemimerkeziyet Partisi “en iyi örgütlenmiş ve Arap ulu amaçlarının en otoriter sözcüsü”²⁵ hâline gelen bir halk partisiydi.

Fatât Cemiyeti 14 Kasım 1909'da yüksek tahsillerini yaptıkları Paris'te bir grup Arap öğrenci tarafından kuruldu; bunlardan en aktif olanı Tefik Nâtûr'du.²⁶ Şu çok önemlidir ki bu

23. Bu cemiyetlerin, kurucularının, amaçlarının ve faaliyetlerinin ayrıntılı bir anlatısı için Bkz. Emin Said, *es-Sevratü'l-Arabîyyeti'l-Kübra* [Büyük Arap İsyanının Gizleri] 3 cilt (Kahire, 1934), I: 6-50 ve Antonius, *The Arab Awakening*, s. 107-21. Ayrıca Bkz. Arif Arif, “Nushu'l Harakah al-Kavmiyyah bayn al-Şabab al-Arab fi İstanbul,” *Afkar* (Amman), No. 6 (Kasım 1966): 4-12.

24. Antonius, *The Arab Awakening*, s. 111.

25. A.g.e., s. 109.

26. George Antonius Tefik al-Nâtûr'un “savaş sırasında Türkler tarafından asıldığını” yazar (*The Arab Awakening*, s. 111, n. 2). Hakikat ise onun Türk askeri tarafından Aley'de idama mahkûm edildiğiydi. Fa-

cemiyet tamamen bir Müslüman Arap örgütüydü. Önceki adı *Cemiyet-ül Nâtikin bi'l-Dâd*²⁷ idi, sonra 1911'de *al-Cemiyeh al-Arabiyyah al-Fatât* oldu. Cemiyetin amacı siyasal olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'yla benzer çizgide bir iki ırklı Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde Arap bağımsızlığını elde etmektir. Buna ek olarak, cemiyetin amacı Arap ümmetini Batı uluslarının gerçekleştirdiği toplumsal ve eğitimsel ilerleme seviyesine yükseltmektir. Ancak, tüm bunlar birliği bozmadan ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını parçalamadan yapılacaktır.²⁸ Halide Edib'in bizatihi kendisi Jön Türkler'in siyasetine dair eleştirisinde "küçülmüş imparatorluğun" "kendisine karşı birleşmiş olan kuvvetlere direnmesinin" "Türkler ve Araplar arasında yakın bir anlayış" olmaksızın yeteri kadar güçlü olmayacağını kabul eder. Buna ek olarak şunları söyler: "Arapların daha evvelden ulusçu bir heyecana kapıldığı doğrudur, ancak kendisi Arap kökenli olan Mahmud Şevket Paşa'ya atfedilen denemeye değer bir fikir vardı. Hükümet merkezi Halep olan bir Arap-Türk ikili monarşinin oluşturulması. Müslüman çözülmesini önleyebilir ya da önleyemezdi, kimse emin olamaz, ancak bir deneme yapılmalıydı."²⁹ "Çoğunun Türk ulusçuluğunun manevi babası ve modern zamanların seçkin Türk düşünürlerinden biri diye kabul ettiği" Ziya Gökalp günün bi-

kat hapisshanedeyken gardiyanlardan biri tarafından vuruldu ve ağır bir biçimde yaralandı. Asılma vakti geldiğinde Beyrut'ta hâlâ askeri hastanedeydi. Sonuçta, savaşın sonuna dek Anadolu'da ücra bir köye sürgün edildi. Yazar Fatat cemiyetine ilişkin kıymetli bilgilerin çoğunu Tefvik Nâtûr'un bizatihi kendisine borçludur.

27. Mana olarak, "Dâd harfini kullananların Cemiyeti". Dâd Arap alfabesinin on beşinci harfidir. Araplar bu harfin yalnızca kendi alfabelerinde bulunduğunu ve doğru telaffuzunun gerçek bir Arap'ın sınaması olduğunun iddia ederler.
28. Bkz. Azim, *Majmu'ah Athâr Refik Bey al-Azim*, s. 136-44.
29. Halide Edib Adıvar, *Conflict of East and West in Turkey* (Lahor: M. Eşraf, [1935?]), s. 98.

rinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan unsurların Türklerle yan yana iş birliği ve uzlaşma içinde yaşayabileceklerini umuyordu. "Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden kısa süre önce Osmanlı hilafeti altında bir iki uluslu devletin (Türk-Arap Devleti denilecek) kurulmasını önermişti. 1918'de Türk Anadolu ve Arabistan adında iki bağımsız devletin bir federasyonu ya da konfederasyonunu önerdi. Bu birliğin dini ve coğrafi nedenlerle doğal ve iki ulusun da müdafaası için hayati olduğunu söylüyordu. Bu, özellikle kendilerini Türk kardeşlerinden ayırır ayırmaz Avrupalı güçler tarafından mağlubiye uğratılacak olan sivil ve askeri örgütten yoksun Araplar için yararlı olurdu."³⁰ Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlubiyeti ve tüm Arap vilayetlerinin kaybı tüm bu ihtimallere bir son verdi.

Merhum Tefvik Nâtûr yazara, "Arap ulusçuluğu ya da Arabizm fikri bizde henüz güçlü değildi." demişti. "Biz Arapların tüm istediği Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerle aynı hak ve sorumluluklara sahip olmak ve imparatorluğun iki büyük ulustan müteşekkil olmasıydı, Türk ve Arap."³¹ Bu çoklukta birlik arzusu Türk Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin siyasal programına taşındı. Bu parti 1908'deki yeni var olan iki düşünce akımından birine dayanıyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir hayli merkezi siyasetine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun idari anlamda âdemimerkeziyetçi olması. Açıktır ki âdemimerkeziyet fikrini ilk destekleyen ve geliştiren Damat Mahmud Paşa'nın oğlu ve Sultan Abdülhamid'in yeğeni olan Prens Sabahattin'di. 1899'da Hamid'in baskısı zirveye çıktığında kardeşi Lütfullah ve babasıyla birlikte Fransa'ya kaçtı. Cesaretlendirdiği ve yönettiği Türk liberalleri, *Ahrâr*, imparatorluktaki tüm Türk ol-

30. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 131.

31. Ayrıca Bkz. *El-Menar* (Kahire), cilt 16, bölüm 7, 4 Temmuz 1913, s. 547.

mayan unsurlar arasında epey popülerdi. Araplar da dâhil olmak üzere tüm ırklar ve dinlerden kırk yedi Osmanlı liberali-ni Paris'te topladı ve onları Osmanlı adı altında birleşmiş vaziyette kalmaya teşvik etti.³² İstanbul'a dönerek, 1908 Jön Türk devriminin hemen ardından bir taraftan imparatorluğun genel siyaset ve güvenliğini etkileyen meselelerde Osmanlı ordusu ve Osmanlı bayrağının himayesi altında birleşik vaziyette kalırken, diğer taraftan vilayetlerin içsel özerklikleri olan temel platformu, "La ligue de l'initiative privée et de la décentralisation" (Teşebbüs-ü Hürriyet ve âdemimerkeziyet)'i kurdu. Ancak, Jön Türkler'in şovenist siyaseti 1908 Kasım'ında Sabahattin'in Âdemimerkeziyet Cemiyeti'ni feshetmelerini sonuç verdi.³³ Daha sonra, 1912'de Kahire'deki bir grup Filistinli göçmen Türk Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde *Hizb al-Lâmarkaziyyah al-İdâriyyah al-Osmani* adını verdikleri bir siyasi parti kurdu. Bu siyasi parti amaçları ve programını destekleyen Arap ya da Arap olmayan tüm Osmanlılara açıktı.³⁴

Osmanlı İdari Âdemimerkeziyet Partisi, Osmanlı gibi çok uluslu ve çok ırklı bir imparatorlukta âdemimerkeziyetin avantajlarını açıklayan bir beyanat verdi ve kurulma amacı olarak imparatorluğu harici baskılar ve dâhili ihtilaflardan korumak ve halklarını imparatorluk birliğinin, "Osmanlı tahtı", odak noktası etrafında birleştirmek olarak gösterdi. Bu açıklamayı on altı maddeden oluşan parti programı takip etti. Şu dört madde amacına yönelik açık bir fikir vermektedir:

-
32. Bkz. *Al-Hilâl* (Kahire), cilt 17, s. 17-26. Ayrıca Bkz. Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952) İstanbul, 1952), s. 315-44.
33. Mandelstam, *Le sort de l'empire ottoman*, s. 14-16.
34. Başkanı Şam'daki meşhur bir ailenin üyesi olan Refik el-Azim Bey idi. 1925'te vefat etti. Partinin tarihçesi, tüzüğü ve programı için Bkz. *El-Menar* (Kahire), cilt 16 (1913) ve 17 (1914), Muhammed Reşid Rıza ve diğerlerinin makaleleri; ayrıca Sa'id, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, I: 14-18 ve Antonius, *The Arab Awakening*, s. 109-10.

Madde 1 – “Osmanlı Devleti temsili bir parlamenter hükümetiyle birlikte anayasal bir devlettir. Vilayetlerinden her biri biziatihi kendisi hiçbir koşul altında bölünemez olan saltanatın ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak, her vilayetin yerel yönetimi âdemi merkezîyet temeline dayanacaktır. Vali ve kazaskeri sultan atayacaktır.”

Madde 4 – “Her vilayetin başşehirinde bir Genel Meclis, bir İdare Kurulu, bir Eğitim Danışma Kurulu ve bir Evkaf Kurulu örgütlenecektir.”

Madde 14 – “Her vilayetin iki resmî dili olacaktır. Türkçe ve sakinlerinin yerel dili.”

Madde 15 – “Her vilayette eğitim o vilayetin sakinlerinin dilinde olacaktır.”³⁵

Jön Türkler’in iktidara gelmesinin ardından Anayasa’nın ilânını takiben oluşan Arap sevinci büyük hayal kırıklığıyla son buldu. Arapların liderleri farklı dil, gelenek ve görenekleriyle çeşitli ırk ve milliyetlerden müteşekkil olan Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi bir hükümet sistemi altında verimli bir biçimde yönetilemeyeceğine inanıyor ve gerçekten anayasal bir rejim ve gerçekten ulusu temsil eden hükümet istiyorlardı. Kendi hükümetlerinin yalnızca adı anayasal ve temsiliydi. İmparatorluğu oluşturan farklı unsurlar eşit hak fırsatlara sahip değillerdi. Hükümet organı yalnızca bir unsurla sınırlıydı, Türkler. Bu unsur hâkim ve imtiyazlı bir konumdaydı. Dahası, Arap unsurunu kendi Türk matrisinde eritme siyasetini sürdürüyordu. Bu siyasetin sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkçenin imparatorluğun resmî ve yegâne dili olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Bu “Türkleştirme” süreci Arapların Jön Türk memnuniyetsizliğinin bir başka büyük nedeni oldu.

35. Bkz. *El-Menar* (Kahire), cilt 16, bölüm 3 (8 Mart 1913), s. 229-31.

Sir Edwin Pears cemiyetin “Türkçeden başka bir dili hiç düşünmediğini” ve heterojen tebaalarını “dili bir olan bir ulus” yapmayı arzuladıklarını yazıyordu. Türkçe dersleri her okulda zorunlu hâle geldi. Sokak adlarını Türkçeleştirmek için emirler verildi. Ancak, şu pekâlâ söylenebilir ki çoğu şehirde nüfusun yirmide biri bile Türkçe okuyamıyordu.”³⁶ Dr. Abdurrahman Şahbandar 1910’da yaşadığı iki deneyimi birbiriyle ilişkilendirmiştir.³⁷ Birincisi, Kamil Bey Dr. Şehbender’e şöyle söylemişti: “Temyiz Mahkemesindeki bir işim için Manastır’dan Şam’a doğru giderken adalet bakanı Necmettin Munla Bey’in ricasıyla İstanbul’a uğradım. Bakan beni mahkememin dilinin bundan sonra Türkçe olacağı konusunda uyardı. Nedeniyse şuydu: ‘Araplardan vazgeçeceğiz.’” İkincisi, “İttihat ve Terakki’nin merkez komitesindeyken.” diye yazmıştı Dr. Şahbandar. “Dr. Muharrem Bey vasıtasıyla, sözü geçen komiteyle tüm haberleşmenin Türkçe yapılmasını bildiren bir sözlü talimat aldık.” Dr. Şehbender Türk dilinin Arap topraklarında Arapçanın yerini alması için açık bir çaba olduğunu ekler.

Arap dilinin yerine Türkçeyi ikame etme siyaseti en başından başarısızlığa mahkûmdur. Türk dilini Araplara empoze etmek imkânsızdır. Aslına bakılırsa, Türk dilinin bizatihi kendisi muhtemelen kültürel ve dini zorunluluk icabı büyük oranda Farsça ve Arapça sözcüklerle zenginleşmişti. Arapçanın Kuran’ın vahyolunduğu dil olduğu hatırlanmalıdır. Müslümanlar Peygamber döneminde ilahi vahyin bir aracı olarak Allah’ın Arapçanın en saf formu olan Hz. Muhammed’in (s.a.v.) bağlı bulunduğu Kureyş kabilisinin diyalektini seçtiğine inanırlar. Sonuç olarak, Müslümanlar Kuran’ın dilini kutsal ve bundan dolayı kutsal kitabın kendi-

36. Sir Edwin Pears, *Forty Years in İstanbul, 1873-1915* (New York, 1916), s. 271.

37. Bkz. Dr. Şahbandar’ın hatıratı, *es-Sevratü’l-Vataniyye* [Ulusal Devrim] (Şam, 1933), s. 2-3.

si gibi ebedi ve değişmez kabul ederler. Kuran'ın şu pasajları Allah'ın vahyinin Peygambere özellikle Arapça gönderildiği gerçeğini vurgulamaktadır: “Anlayabilesiniz diye size Arapça bir Kuran gönderdik.”³⁸ “Doğrusu, bu kitap âlemlerin Rabbinden anlaşılır bir Arapça ile gelmiştir.”³⁹ “Eğer biz Kuran'ı yabancı bir dille gönderseydik derlerdi ki: ‘Neden, onun ayetleri açıkça beyan edilmedi. Dil yabancı, muhatap Arap! Olur mu böyle şey?’”⁴⁰ Hâlâ muazzam ve gürleyen ifadesini, uysal ve yatıştıran şiirsel büyüsunü koruyan Arap dilinin çağlayan güzelliğine aşina olmayan kimse onun dünya boyunca Arap Müslümanlarının üzerindeki hemen hemen hipnotik etkisini kavramaya başlayamaz. Aslında Müslümanlar Kuran'ın dilini İslam'ın büyük bir mucizesi olarak kabul ederler. Kuran'ın icazına, yani “biçim ve dilin en iyi örneği” olduğu için onu taklit etmenin imkânsızlığına inanırlar.⁴¹

Türkler Müslümanlar olarak Arap diline karşı büyük bir saygı besliyorlardı ve Türk dilini sıra dışı boyutlarda Arapçalaştırmışlardı. Fakat fetheden taraf olarak yönettikleri ırk ve milliyetler mozaîği içinde efendi ulus olduklarının bilincindeydiler. Jön Türkler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapların sayısının Türklerinkinden muhtemelen daha fazla olduğu bir zamanda, İslam yararına kendi milliyet ve ırklarını feda etmeyeceklerdi. İmparatorluğun Türk kimliğini ve kendi imtiyazlı ve hâkim konumlarını korumak konusunda her zamankinden daha endişeliydiler ki bundan dolayı şüphesiz o günler için boş bir çaba

38. Sure 12, ayet 2.

39. Sure 26, ayet 194.

40. Sure 41, ayet 44.

41. Peygamberin kendisi Kuran'a benzer bir şey üretme konusunda yalnızca insanlara değil aynı zamanda cinlere de meydan okumuştur: “De ki: ‘Bütün insanlar ve cinler bu Kuran'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelselerdi ve birbirlerine (bu konuda) destek olmak için ellerinden gelen her şeyi yapsalardı, yine de onun benzerini ortaya koyamazlardı.’” Sure 17, ayet 88.

olsa bile, Türk olmayan unsurları, onlara Türk dilini dayatarak Türkleştirmeye çalışmışlardır.⁴²

Araplar bu sırada reformlar için bastırmayı sürdürüyordu.⁴³ Aslına bakılırsa, İstanbul'da ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde olsun, 1913 yılının temel düşüncesi ıslah yani reform sözcüğüydü. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7227, 4 Ocak 1913 gazetesinin açılış makalesinin başlığı "Suriye'deki Reform Hareketi" idi. Bu makale Beyrut muhabiri tarafından yazılmıştı. Muhabir Beyrut halkının reformlar istediğini ve Vali Ethem Bey'in İstanbul'daki merkezi yönetime danışmasının neticesinde Beyrutlulardan talep ettikleri reformları bir muhtıra hâlinde vermeleri konusunda kendisine talimat verildiğini bildiriyordu. Sonuç olarak, 21 Aralık 1912'de bir grup reformcu 14 maddeden oluşan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir siyasi çıkarı olmayan Avrupa ülkelerinden seçilmiş yabancı danışman ve uz-

42. Cemaleddin Afgani boşuna bir çaba olarak Sultan Abdülhamid'e birkaç yıl önce bunun tam tersini, yani tıpkı Sultan Selim'in zamanında öne sürdüğü gibi Türkler arasında Arap dilini -saf dinin yani İslam'ın dilini- yerleştirmeyi önermiştir. Böyle yapmakla, sultana Türkiye'nin Müslüman bir güç ve sultanın da İslam'ın halifesi olarak Arap ve Müslüman dünyasında çok daha fazla bir itibar ve güç elde edeceğini söylemişti. Cemaleddin Türklerin Arapları Türkleştirmeye çalışmakla çok büyük bir hata yaptıklarını düşünüyordu. Muhammed al-Mahzûmî, *Hatırat Cemaleddin el-Afhani el-Huseyni* [Cemaleddin al-Afgani al-Huseyni'nin Hatıratı] s. 236-37.

Bütün Arap reformcuları ve Arap reform cemiyetleri programlarına Arap dilinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerini resmi dili olması zorunluluğunu dâhil ediyorlardı. Bkz. Al-Hilâl (Kahire), cilt 4, bölüm 2 (1909): 109-12.

43. "1912 Aralık ayında, Beyrut valisi, hükümetine şöyle bir telgraf çekiyordu: Ülke çeşitli akımların etkisi altında kalıyor. Halk, çekilmez hâle gelen durumunu düzeltmek için, şimdiden ya İngiltere ya da Fransa'ya yöneliyor. Eğer reformların inisiyatifini üstlenmezsek, ülke elimizden gidiyor." K.T. Hayrallah, *Les régions arabes libérées* (Paris, 1919), s. 39.

manların çeşitli idari birimlere atanmalarını da içeren bir bildiri hazırladı. Her vilayetin resmî dili o vilayette konuşulan yerel dil olacaktı. Devamında muhabir şunu ekliyor: “Aydın Arap gençliği ve Arap düşünürleri ıslahı bir şekilde anlarken yönetim ise bir başka şekilde anılıyor. Birinci grup, vilayetlerin yanı sıra başkentte de hüküm süren yanlış yönetimin bütün kötülüklerin ana-sı olduğuna inanıyordu. Diğer taraftan, ikinci grup ise ıslahı batıklık arazilerin kurutulması, yolların yapımı ve nehirlerin ulaşma uygun hâle getirilmesi gibi fiziksel gelişmelerden anlıyordu.”

Beyrut reformcuları “Beyrut Reform Cemiyeti” adı altında bir cemiyet kurdular. Bu cemiyet, o şehirdeki her dini mezhebi temsil eden Millet konseylerinin tamamı tarafından seçilmiş 86 üyeden oluşuyordu.⁴⁴ İlk toplantısını 12 Ocak 1913’te yapan Cemiyet 24 üyeden oluşan bir yönetim kurulu seçti.⁴⁵ Merkezi Antun Bey Hanı’nda olan *Le Réveil* adında bir gazete çıkardılar ve halkın gündemindeki pek çok meseleyi tartışmak üzere sıklıkla toplandıkları bir reformcu kulüp kurdular. Bu kulübün 31 Ocaktaki üçüncü toplantısında bir araya gelen delegeler 15 maddeden oluşan bir reform programı hazırladılar. Bu programın önsözünde Osmanlı Hükümeti “anayasal temsili hükümet” olarak tanımlandı. Birinci madde, Beyrut vilayetinin dış ilişkilerinin, ordusunun, gümrüklerinin, posta ve telgraf haberleşmelerinin, İstanbul’daki Meclis’in ve vergilerin merkezi idarenin; diğer taraftan, iç işlerininse Vilayet Genel Meclisi’nin yetkisinde olacağını ifade ediyordu. (Bu meclis üçte iki çoğunluğun oyuyla valiyi görevden alma yetkisine sahip olacaktı.) On dördüncü

44. “Kırk iki Müslüman, on altı Rum Ortodoks, on (On iki?) Marunî, altı Yunan Katolik, iki Protestan, iki Suriye Katoliği, iki Ermeni Katoliği, iki Latin, iki İsraili” bulunuyordu. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/2451, İngiltere konsolosu Cumberbatch’ten İngiltere büyükelçisi Sir Gerard A. Lowther’e yazılmış olan 24 Ocak 1913 Beyrut tarihli 8 no’lu rapor.

45. Bkz. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7238, 18 Ocak 1913, s. 1.

maddeye göre, Arap dili vilayetin resmî dili olarak kabul edilecek ve tıpkı Türkçe gibi Meclis'te ve Senato'da da resmî bir dil olarak tanınacaktı.⁴⁶ İngiltere Konsolosu Cumberbatch 12 Mart 1913'te başlıca reformların "idari âdemimerkeziyetçiliğe yönelik" olduğunu yazıyor ve ekliyordu: "Ve en ilginç öneri yabancı danışman ve müfettişlerin atanmasına dairdir."⁴⁷

Otoritelerin cevabı, Beyrut Reform Cemiyeti'nin illegal olduğunu belirten ve cemiyetin kulübünün kapanmasını bildiren bir ferman yayınlamak oldu. Cumberbatch'e göre, "reformcular kampanyalarında ülke için olağanüstü bir faaliyet ve alışılmadık cesaret gösteriyorlardı."⁴⁸ Beyrut'ta valinin keyfi davranışına karşı büyük bir ajitasyon hasil oldu. 10 Nisan 1913'te İngiltere Konsolosu şöyle bildirmiştir: "Dün, biri dışında bütün Beyrut gazeteleri, diğer üç sayfalarını boş bırakarak siyah çerçeve içinde fermanın bir nüshasını tek içerik olarak yayınladılar."⁴⁹

46. Bkz. *El-Menar* (Kahire), cilt 16, bölüm 4, 7 Nisan 1913, s. 275-280.

47. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/2451, Rapor No. 26.

48. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/2451, 27 Mart 1913, Rapor No. 28.

Fransız gazetesi *Temps* Beyrut muhabirinin 18 Martta gazetesine bildirdiğine göre: "Vali, Meclisin eski Şam milletvekili ve bu önemli merkezde reformist hareketin teşvikçisi olan Şükrü Aslı Bey'i Beyrut'a çağırarak, kendisine Lazkiye'de vali yardımcılığı görevi önerdi. 'Bunlar, biz *Arapların* isteyeceği kârlı görevler değil,' cevabını verdi Aslı Bey, 'bunlar, uygulamaları imparatorluk güçleri tarafından garantilenmiş ciddi reformlardır.'

"Ve aslında tüm Suriyelilerin ve aynı zamanda Fırat kıyıları ve Kızıldeniz sahilleri milletlerinin tekrarlayıp durdukları, bu sözden başkası değildir." Hayrallah, *Les Régions arabes libérées (Özgür Arap Bölgeleri)*, s.40.

49. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/2451. Rapor No. 31. Ayrıca Bkz. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7308, 11 Nisan 1913 Cuma, s. 5. Yeni vali Hazım Bey buyruğunda Reform Cemiyeti'nin tesisinin bunu açık bir şekilde yasaklayan Toplantı Hakkı Kanunu'na muhalif olduğunu ve birtakım taleplerinin anayasaya aykırı olduğunu ifa-

Üç gün sonra Beyrut'taki çoğu dükkân protesto etmek üzere kepenk kapattı.⁵⁰ Âdemimerkeziyet Partisi Beyrut Reform Cemiyeti'ni destekledi ve ilki, İstanbul'daki sadrazama, ikincisiyse Beyrut valisinin bizzat kendisine olmak üzere, güçlü ifadelerle yazılmış iki protesto telgrafı gönderdi.⁵¹ Fakat hükümet, cemiyetin taleplerini Anayasa'ya aykırı olarak değerlendirdi. Beyrut'un 1300 önde gelen kişisi tarafından şehirlerinin valisine gönderilen bir telgrafa verilen cevapta Sadrazam Said Paşa, eğer sakinler herhangi bir reformun yapılmasını istiyorlarsa kendi milletvekilleri aracılığıyla bunun yerine getirilmesini Osmanlı Meclisi'nden talep etmelidirler diye yazmıştır.⁵²

de etmiştir. Ön sayfasında yalnızca valinin buyruğuyla çıkan bir Beyrut gazetesi örneği için Bkz. *Lisan ul-Hal*, No. 7207, 9 Nisan 1913. Bir kopya basımı Ek J'de mevcuttur (Şekil 10).

50. Vali Beyrut Reform Cemiyetinin kulübünü kapattığında üyelerinden bazıları önce İngiliz, daha sonra da Fransız konsolosuna otoritelerin davranışından yakınmak ve bu davranışlarını protesto etmek üzere gittiler. İngiliz konsoloslukunda, onlara toplantılarını yapmak üzere Amerikan Koleji'nin salonu (şimdiki Beyrut Amerikan Üniversitesi) teklif edildi, böylelikle, yabancı topraklarda bulunacaklar ve cemiyetlerinin toplantılarını düzenlemek için tümüyle serbest olacaklardı. Fransız konsolosu bu öneriye katıldı ve onlara bunu uygulamalarını önerdi. Sonuçta, cemiyet kolejin kampüsünde bir toplantı düzenledi ve uzun süren tartışmaların ardından greve gidilerek Beyrut'taki bütün dükkân ve mağazaların kapatılmasına karar verildi. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7312, 16 Nisan 1913, s. 2.
51. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7310, 14 Nisan 1913, s. 35.
52. "Beyrut'un ileri gelenlerinden 1.300 kişinin yazdığı telgrafa, Sadrazam Said Paşa'nın Beyrut valisine hitaben verdiği cevap şöyle: 'Elimize Beyrut'tan birçok kişi tarafından imzalı, reform komitelerinin yeniden toplanması için izin isteyen bir telgraf ulaştı. Eğer yöre sakinleri reformlar talep ediyorlarsa, bunu Meclis'ten istemeliler. Meclis çoğunluğu bu reformları kabul ettiği takdirde, hükümet onları uygulamaya koyacaktır. Ancak sakinler kanuna aykırı komiteler kurmak ve taleplerde bulunmak istediklerinden, hükümet bu talepleri göz önüne alamaz...'” Benoît Aboussouan, *Les problème politique syrien*

Arap liderleri taleplerini dile getirmekten vazgeçmediler.⁵³ Kahire Âdemimerkeziyet Partisi'nin desteğiyle Paris'te "Arap Topluluğu" ("*al-Jâliyah al-'Arabiyyah*") tarafından ilk defa bir Arap Kongresi düzenlendi.⁵⁴ Paris'te 18-23 Haziran 1913'te Boulevard St. Germain'de Coğrafya Cemiyeti salonunda düzenlenen kongrenin tartışma gündemindeki iki önemli madde Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapların hakları ve âdemimerkeziyettemelindeki reformların zorunluluğu idi.⁵⁵

Arap Kongresi'nde delegeler tarafından konuşmalar yapıldı ve altı gün süren oturumlar boyunca tüm müzakerelerde âdemimerkeziyet temelindeki reformlara olan ihtiyaç vurgulandı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya dair ne bir tartışma ne de talep vardı.⁵⁶ Partinin başkan vekili İskender Ammun âdemimerkeziyetin amaçları ve siyasal gayesini şu sözlerle özetledi:

(Paris, 1925) s. 61. Ayrıca Bkz. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7309, 12 Nisan 1913 Cumartesi ve No. 7314, 18 Nisan 1913 Cuma ve Hayrallah, *Les régions arabes libérées*, s. 40.

53. Bkz. *Lisan ul-Hal* (Beyrut), No. 7275, 28 Haziran 1913, s. 2.

54. Düzenleme komitesi Paris'teki Suriye ve Lübnan toplumundan ("*al-Jâliyah al-'Arabiyyah*") seçilmiş olan şu üyelerden oluşuyordu: Şükri Ganem, Abdülgani Areysi, Nadrah Mutran, Avni Abdülhadi, Cemil Mardam, Charles Debbas, Muhammed Mahmassani ve Cemil Maluf. Âdemimerkeziyet Partisi'nin temsilcileri Abdülhamid Zahrevi ve İskender Ammun'du. Beyrut Reform Cemiyeti'nin delegeleri ise Salim Ali Selam, Ahmed Muhtar Beyhum, Halil Zeyniyye, Şeyh Ahmed Hasan Tabbara, Dr. Eyyub Tabit ve Albert Sursock'tu. İki Baalbek ileri geleni de Kongreye davet edilmişti: Muhammed ve İbrahim Haydar. Tefvik Süveydi ve Süleyman Anbar (ikisi de Paris'te yaşıyordu) Irak'ı temsil ediyordu. Birleşik Devletler ve Meksika'da göçmen olan dört de Lübnanlı ve Suriyeli temsilci vardı. Bkz. *Al-Lujnah al-Ulya li-Hizb al-Lamarkaziyyah* [Âdemimerkeziyet Partisi yüksek kurulu], *Al-Mu'tamar al-Arabi al-Awwal* [ilk Arap Kongresi] (Kahire), 1913), s. 3-8, 14-16.

55. A.g.e., s. 10.

56. Kongreden geçen önergeler için Bkz. Ek C. Ayrıca Bkz. Hayrallah, *Les régions arabes libérées*, s. 48-54.

“Arap ümmeti (ulus) kendini Osmanlı İmparatorluğu’ndan koparmak istemiyor. Tüm arzuladığı hâlihazırdaki hükümet biçimini bu imparatorluğu oluşturan tüm unsurların ihtiyaçlarıyla daha uyumlu olan bir başkasıyla herhangi bir vilayetin sakinlerinin kendi iç işlerinin idaresinde son sözü söylemelerine imkân verecek şekilde makul bir biçimde değiştirmektir. Biz bir *Osmanlı* Hükümeti istiyoruz, ne Türk ne de Arap. Tüm Osmanlıların eşit hak ve yükümlülöklere sahip olduğu bir hükümet istiyoruz, böylelikle, hiçbir taraf ya da grup Arap, Türk, Ermeni, Kürt ya da Müslüman, Hristiyan, Musevi, Dürzi olsun ırk ya da dine dayalı nedenlerle herhangi başka bir taraf ya da grubu haklarından mahrum bırakamayacak ya da haklarını gasp edemeyecektir.”⁵⁷

Paris’teki Arap Kongresi’ni engellemeye muktedir olamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti cemiyetin sekreteri Mithad Şükrü’yü Kongre üyeleriyle görüşmek ve Arap vilayetlerinde önerilen reformlar konusunda bir anlaşmaya varmak üzere Paris’e gönderdi.⁵⁸ Temmuzun ortasına doğru Türk Hükümeti Araplarla tüm taleplerini yerine getirmek üzere bir anlaşmaya varıldığını ilan etti. 15 Temmuz 1913’te *Al-Mukattam* kendisine Kahire Âdemimerkeziyet Partisi’nin Başkanı Refik Azim Bey’in gönderdiği anlaşma metnini yayınladı. Editöre yazılmış bir mektupta Refik Bey Osmanlı Devleti’nde Arapların haklarını ve idari âdemimerkeziyet temelindeki reformlara olan ihtiyacı kabul eden anlaşma-

57. Al-Lujnah al-Ulya li-Hizb al-Lamarkaziyyah, *Al-Mu’tamar al-Arabi al-Awwal*, s. 104-4.

58. Türklerden büyük saygı gören ve onlara sadık kalan ve aynı zamanda Araplar ve onların yakınmalarını anlayan ve paylaşan Şerif Ali Haydar iki tarafı uzlaştırmaya çalıştı. İ.T.C. liderlerine Arapların lehine olan bazı reformlarda uzlaşmalarını önerdi. Bkz. El-Menar (Kahire), cilt. 16, bölüm 8, 2 Ağustos 1913, s. 636-39 ve Cemal Paşa, *Memoires of a Turkish Statesman*, 1913-1919, s. 58-59. Şerif Ali Haydar için Bkz. George Stitt, *A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haider* (Londra: Allen & Unwin, 1948).

nın İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcisi tarafından Paris'te imzalandığını yazmıştır. Anlaşmanın 13 maddesi vardı. İlk ve orta öğretim okullarında eğitim Arapça olacaktı. Arap askerleri ihtiyaç hissedildiğinde memleketlerine yakın yerlerde hizmet vereceklerdi. En az 3 kabine üyesi “Arap soyundan” seçilecekti. Çeşitli bakanlıklarda Arap danışmanlar ve yardımcılar da bulunmalıydı. En az beş Arap vali ve on mutasarrıf atanmalıydı. Her vilayette yabancı uzmanlar istihdam edilecekti. Arap vilayetlerindeki resmî yazışmalar Arapça olmalıydı.⁵⁹

Ağustos ayında İstanbul'daki Arap delegeleri ile Muhammed Reşat ve tahtının mirasçılarından başlamak üzere Türk Hükümeti'nin en üst düzey yetkilileri arasında dostluk ve kardeşlik birtakım yollarla ifade edildi. Her iki taraftan da Arap-Türk birlik ve kardeşliği üzerine etkili ve cilalı konuşmaların yapıldığı görkemli ziyafetler verildi. 5 Ağustosta Şerif Ali Haydar önderliğindeki bir Arap delegasyonu⁶⁰ sadrazam tarafından sarayda kabul edildi. Sadrazam Araplar ve Türkler arasındaki yanlış anlamaların ortadan kalkmasından duyduğu hoşnutluğu ifade etti. Kabinesinin amacı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Araplara ki tüm Osmanlılar arasında hilafete en bağlı olanlardı, refah ve saadet getirmekti. Arap gençliği adına konuşan (*al-şabibah al-arabiyyah*) Abdülkerim Halil sadrazama vaat ettiği reformlar için teşekkür etti ve bunların mümkün olan en kısa zamanda hayata geçmesi için yalvardı. Aynı akşam, Arap ileri gelenleri İstanbul'daki Tokatlı Oteli'nde Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa da dâhil olmak üzere elli kişilik seçkin bir Türk ve Arap grubuna bir ziyafet verdiler.⁶¹

59. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7388, 15 Temmuz 1913, s. 5. Ayrıca Bkz. *Al-Lujnah al-Ulya li-Hizb al-Lamarkaziyyah*, *Al-Mu'tamar al-Arabi al-Awwal*.

60. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7412, 12 Ağustos 1913, s. 1. Ayrıca Bkz. As'ad Daghir, *Müzekkerati* [Hatıralarım] (Kahire, n.d.), s. 61-62.

61. A.g.e., s. 62-63.

Bu arada, Paris Arap Kongresi üç üyesini⁶² derhâl duruma ilişkin yakından bir çalışma yapmak üzere İstanbul'a göndermişti. 23 Ağustos'ta kendisine Arapların Osmanlı tahtına bağlılıklarını ifade ettikleri Sultan Muhammed Reşat tarafından kabul edildiler.⁶³ Dört dün sonra, 27 Ağustos'ta, Arap bölgelerinin koşullarını geliştirmek için elinden geleni yapacağını vaat eden yürekten bir dinleyicileri vardı, Osmanlı tahtının varisi. Akşam, İ.T.C. (İttihat ve Terakki Cemiyeti) Arap Reform Delegasyonu ve tüm bakanların da dâhil olduğu Arap ve Türk liderlerine verilen etkileyici bir ziyafete ev sahipliği yaptı. Arap konuşmacılar Abdülkerim Halil ve Şeyh Ahmed Tabbara idi. "Osmanlı İslam âlemine" bağlılıklarını, Arap-Türk kardeşliğine olan ihtiyacı ve sözleri eyleme dönüştürmenin ve böylelikle vaat edilen reformların uygulanmasının aciliyetini bildirdiler.⁶⁴

Görünüşe göre "Suriye Arapları" İstanbul'da siyaset dışı bir balayı yaşarken o günlerin uzak Basra'sında şiddetli bir biçimde Türk ve İ.T.C. karşıtı olan bir başka reform cemiyeti kurulmuştu. Az zaman sonra, Basra ve Bağdat'taki reformcular reformların zorunluluğu üzerine aktif bir biçimde tartışmalara başlamışlardı. Özellikle Bağdat'ta onursal başkanının Talib Nakıb olduğu Ulusal Bilim Kulübü'nün sayesinde hareket, önemli boyutlara ulaştı.⁶⁵ 28 Ağustosta Basra İngiliz Konsolosu Bay Crow raporunda, "Seyyid Talib Bey'in liderliğindeki sözde Basra Reform Cemiyeti"nin⁶⁶ programını Arapça ve bir İngilizce tercümesiyle

62. Salim Ali Selam, *Al-Şeyh Ahmed Hasan Tabbara ve Ahmed Muhtar Beyhum*.

63. Daghir, *Mudhakkarati*, s. 63.

64. A.g.e., s. 63-65.

65. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7302. 5 Nisan 1913, s. 1.

66. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 424/240, XII. Kısım, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, Bay Charles M. Marling'in İstanbul'dan 25 Eylül 1913'te Sir Edward Grey'e gönderdiği 13 no'lu mektuptaki Ekler 1 ve 2.

birlikte göndermişti. Program 27 maddeyi içeriyordu. En önemlileri şunlar gibi görünmektedir:

13. Hükümet valiyi doğrudan atayabilir. Yerel aşiretlerin koşulları ve âdetlerini bilen bir yerli Iraklı olmalıdır.
18. Tüm bakanlıklar ve mahkemelerde Arapça resmî dil olacaktır.
24. Tüm sanat ve ilimler, Türkçe ve din öğretimine gelince, okullarda Arapça okutulacaktır.

İki gün sonra, Bay Crow'un mektubu "Basra'dan Seyyid Talib'in ilan ettiği" bir bildirinin Arapça metnini (İngilizce tercümesiyle birlikte) içeriyordu. "Bildiri" diye yazıyordu Crow: "Mezopotamya'daki askerler ve Arap aşiretleri arasında dağıtıldı. Orduyu ve Arapları, sultanı tahttan indirmekle tehdit ediyorlar diye suçladıkları hâlihazırdaki kabineye karşı kışkırtıyor. Arapları ve askerleri eğer talep karşılanmamışsa isyan etmeye ve hâlihazırdaki hükümeti itaat etmeye değmez ve *hors de la loi* ilan etmeye teşvik ederek bitiyor."⁶⁷ Bu manifestonun sonunda bir de bağımsızlık talebi vardı: "Araplar daha evvelden yayınlanan programa göre Arap yarımadasında (Ceziret-ül Arap) bağımsız bir hükümet talep ediyorlar."

İstanbul'dan Bay Marling 25 Eylül 1913'te Sir Edward Grey'e şöyle yazıyordu: "Bildiri Seyyid Talib'in bir dönem beraber çalıştığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik bir tür suçlamayı amaçlıyor. Şimdilerde cemiyetin en şiddetli muhaliflerin-

67. A.g.e., No. 14'teki ek. Bildiri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de Siyonist taraftarı ve Arap karşıtı olmakla suçluyordu. Şöyle söylüyordu: "Siyonist hareketi teşvik eden ve orada bağımsız bir halk oluşturmak için Filistin'i Yahudilere satmayı öneren onlardı (İTC). Bu adamlar Müslüman değiller, Allah muhafaza; İslam'ı yıkmak ve köklerinden parçalamak için hileler yapan inançsızlardır. Bunlar bizleri Türk yapmak ve dilimizi yasaklamak isteyen adamlardır."

den. Yakınlarda kendisine karşı suikast girişiminin İttihat ve Terakkinin Merkez Komitesinin işi olduğuna inanılıyor.”⁶⁸ Aynı tarihli bir başka mektubu⁶⁹ Bay Marling şöyle bitiriyor: “Aslında, Basra programının altında yatan eğilimin *Osmanlı ya da Türk Hükümeti’nden ayrılık değil*, İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminin duyulan hoşnutsuzluk olduğu fark edilebilir.”⁷⁰

Bu sırada, Arap liderleri arasında görüş farkları ortaya çıktı ve Eylül’de İstanbul’da durum kötüye gitmeye başladı. Bu görüş farkları kimi şahsi, kimi de müstakbel Arap-Türk ilişkileri ve reformların uygulamasıyla ilgili görüş farklarından kaynaklandı. Aslında, İ.T.C.nin özellikle Ağustosun sonuna doğru Suriye’den ikinci bir delegasyon İstanbul’a gelip ilk delegasyonu vatansever olmamakla, ülkeyi yabancılara teslim etmeyi ve “Hilafet, İslam ve Müslümanları yıkmayı” istemekle suçladığında bizzat kendilerinin Araplar arasındaki ihtilafı körüklediği ve planladığından kuvvetli şüphe duyulmuştur.⁷¹ Yukarıda bahsi geçen Jön Türkler

68. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 424/240, No. 14.

69. A.g.e., No. 13.

70. Vurgu bize ait. Aslında Basra Programının 1. ve 3. maddeleri bu noktayı açıklığa kavuşturmaktadır. Madde 1 şöyledir: “Sevgili vatanımız Osmanlı sancağı altında bir dar-ül İslam olacaktır.” Madde 3 ise “Osmanlı Devleti Müslümanların yüce halifesinin egemenliğinde bir İslam devletidir” der. Basra Reform Cemiyeti’nin programının Arapça metni için Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 195/2451, 28 Ağustos 1913 tarihli Rapor No. 51.

71. Ayrıntılar için Bkz. *Al-Mukattam* (Kahire), No. 7430, 4 Eylül 1913, s. 1 ve Daghir, *Mudhakkirati*, s. 67-71. Daghir’in bizatihi kendisi iki eylem arasındaki yanlış anlamaları ortadan kaldırmak ve genel bir uzlaşma sağlamak üzere 7 Ocak 1914’te İstanbul’da düzenlenen gizli bir toplantıda mevcut bulunmuştu. Arapların o dönemde asla Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopuşu düşünmedikleri yönündeki iddiasını belirtmek önemlidir. Bilakis, içindeki Arap unsurların pozisyonunu güçlendirerek ve imparatorluğu tehdit eden tehlikelerden korumak için gerekli reformları yaparak onu güçlendirmeyi istiyorlardı.

ve “Genç Araplar (Jön Araplar)” arasındaki ilişkiye dair mektup-taki⁷² şu pasajlar alıntılanmaya değer:

“Basra Arap Reformları Cemiyeti’nin programı yakınlarda Paris’te bir kongre düzenleyen Suriye Araplarının müdafaa ettiği reformlarla özde birleşmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris’e özel görevliler gönderdi ve görüşmeler neticesinde Genç Arap delegelerini kazanmayı başardı. Jön Türkler ve Genç Araplar arasında birtakım Arap taleplerinin kabulüne dayalı bir tür antlaşma yapıldı ve bu Jön Türk-Arap ittifakı yakınlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin meşhur üyeleri tarafından Genç Arap delegelerine verilen bir ziyafetle kutlandı. Araplara verilen imparatorluk iradesinin onayladığı tavizler dört başlık altında toplandı:

1. Yerel vakıfların gelirleri İstanbul Evkaf Nezareti’ne değil, bu fonları vakıf için kullanabilecek ve Müslüman okullarına Hristiyan ve Musevilerin kurumlarıyla benzer çizgide bakabilecek yerel Müslüman kurullarına devredilecektir.
2. Barış zamanında asker adayları askeri hizmetlerini kendi bölgelerinde yapacaklardır.
3. Nüfusun büyük çoğunluğunun Arapça konuştuğu bölgelerde bu dil tüm okullardaki eğitim dili olacaktır.
4. Arap vilayetlerindeki tüm görevliler Türkçe kadar iyi Arapça bilmelidirler.

“Yukarıdaki temelde Jön Türk-Arap paktı sonuçlandıktan hemen sonra Suriye ve diğer yerlerden Araplar, Jön Türkler’in kazandığı Genç Araplar’ın bu meselede Arap duygu ve dileklerinin temsilcisi olmadığını ilan etti ve Seyyid Talib’in Basra örneğinde olduğu gibi Arap temsilcileri daha geniş bir anlaşma zeminini için ısrar etmek üzere İstanbul’a vardılar. Talat Bey ve diğer

72. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 424/240, No. 13.

Jön Türkler daha önceki delegelere karşı yeni gelenlerle görüşmelere yeniden başladı ve sonra sanki Müslüman'a karşı Hristiyan temelinde ikisini ayırttırdı. Bunun üzerine, ikinci delegasyon bezginlik içinde ve daha geniş bir program için bastırma kararıyla (Basra Programı) ayrıldı.”

Arap liderleri arasında İ.T.C. ile ilişkiler ve Paris Kongresi'ne karşı tepkilerine dair ortaya çıkan farklılıklarla bağlantılı olarak İstanbul'daki Fransız maslahatgüzarı A. Bopp 10 Haziran 1913 gibi erken bir tarihte Şam Fransız Konsolosu M. Ottawı'ye Türk gazetelerinin kendilerine Halep, Şam, Beyrut ve Arap ülkelerinin başlıca şehirlerinden Paris Kongresi'ni protesto etmek üzere gönderilen telgrafları en canlı memnuniyetle yayınlamaya devam ettiklerini yazıyordu. Ancak, bu Arap sadakat manifestosunun, telgrafların hemen hemen aynı olan kompozisyonu nedeniyle İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından verilen bir “sözlü emir” yüzündenmiş gibi görüldüğünü ekler. Aynı zamanda, maslahatgüzarı Medine'den gönderilen ve o sabah Türk gazetesi Tasviri Ef-kâr'da (İstanbul) “Anavatana Sadakat ve Bağlılık” adıyla yayınlanan bir telgrafın metnini alıntılar. Medine'nin âlimleri ve ileri gelenleri bu telgrafta Âdemimerkeziyet Partisi'nden amacı Suriye ve diğer Arap ülkelerinde yabancı etkisini mümkün kılmak olan bir grup hain diye bahsetmektedir. Bu çocuklar (“ces en-fants”) Arap ulusunu temsil etmiyorlar ve edemezler ya da onun adına konuşamazlar.⁷³

73. Aşağıda telgrafın metni verilmiştir:

“Aşağıda imzası bulunan bizler, Medine'nin uleması ve ileri gelenleri, Mısır'da dinlerine ihanet eden bir grup insanın toplanıp, ‘Merkezi-ler’ adında bir dernek kurduklarını ve birkaç üniversite öğrencisiyle anlaşılan birkaç genç ve cahil kişinin Paris'te bir kongre toplanmasına giriştiklerini öğrendiğimizi söylemeye geldik. Aslında bu iki gruplaşmanın, yabancıların Suriye ve diğer Arap toprakları üzerinde nüfuz elde etmesinden başka amaçları yoktur. Bunlar dinlerine ve vatanlarına ihanet eden hainlerden başka şey değildirlir.

Araplar Osmanlı Hükümeti'ne reformlar için bastırırken Jön Türkler'in Balkanlar'da vahim bir savaşa girdiği unutulmamalıdır. Trablusgarp Savaşı'ndaki mağlubiyet ve aşağılanma ile 1912'de Libya'nın İtalya'ya kaybını çok geçmeden 18 Ekim 1912'deki Birinci Balkan Savaşı takip etti. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güç birliği yaptılar. John A.R. Marriot'un Bulgar bakan M. Gueshoff'tan yaptığı alıntı şöyledir:

“Bir mucize gerçekleşti. Bir ay gibi kısa bir süre içinde Balkan İttifakı Osmanlı İmparatorluğu'nu yerle bir etti. On milyonluk nüfusuyla dört ufacık ülke, sakinleri 25.000.000'u bulan büyük bir gücü yeniyor.”⁷⁴ İlk Balkan Savaşı 30 Mayıs 1913'teki Londra Antlaşması'yla sona erdi. Ancak, kazanan taraf savaşın ganimetinin paylaşımında kendi paylarına düşen konusunda anlaşmazlığa düştü. Sonuç, 29 Haziran 1913'te başlayan İkinci Balkan Savaşı'ydı. Yunanistan, Sırbistan ve Romanya Bulgaristan'a saldırdı ve saldırıdan galip ayrıldı. Türkler 20 Temmuz'da Edirne'yi yeniden ele geçirme fırsatını yakaladı. Bu çok kı-

Allah onların tüm girişimlerini sonuçsuz bıraksın ve onları hak ettikleri cezayla cezalandırsın. Size bu telgrafı gönderen bizler, Peygamber'in neslindeniz ve Arapların en yetkili şefleriyiz. Biz bildiriyoruz ki, bu çocukların Arap Milleti'ni temsil etmek ve onun adına konuşmak için hiçbir nitelikleri yoktur, olamaz da. Bu nedenle biz bu insanlarla ve onların yandaşlarıyla herhangi bir ilişkiye girmekten kaçınıyoruz ve bize çok ilgi gösteren hükümetimizin, bize memnuniyetle vereceğinden başkasını istemiyoruz. Devlet, vatandaşlarının ihtiyaçlarını herkesten iyi takdir edendir. Araplar saltanata ve halifelige en bağlı ırktır. Bu ırkın, şanlı Osmanlı hanedanının altı yüzyıldan fazladır muhafazasını ve savunmasını başardığı İslam dinini korumak ve savunmaktan başka ideali yoktur.”

Bkz. *La Vérité sur 'La Question Syrienne'* (1916'da Konstantiniyye'de Cemal Paşa tarafından isimsiz olarak yayınlanmıştır), s. 87-89: Tıpkıbasım No. 19.

74. Marriott, *The Eastern Question*, s. 452.

sa süren savaş 10 Ağustos'ta Bükreş'te bir barış antlaşması imzalanmasıyla son buldu. Türkler Edirne'ye geri dönmüş olsalar da Balkan savaşları Jön Türkler için tam bir felaket olmuştu. Hemen hemen Avrupa'daki Türkiye'nin tamamı kaybedilmişti. Bu savaşlar İ.T.C.nin yeni bir Türkiye oluştururken nasıl bir siyaseti temel alması gerektiğine dair hangi şüphelere yol açarsa açsın, bu felaketin şoku daha önceki yılların akademik hareketinin etkisinden daha geniş bir alanı kapladığından, tüm eğitimli Türkler arasında hakiki bir ulusal ihya arzusunu ateşlemiş görünmektedir.⁷⁵

Bu yeni Türk ulusçuluğunun Arap ve Müslüman karşıtı ruhu kendini Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde açıkça ve şiddetli bir biçimde ifade etmiştir.⁷⁶ Hükümet ilham ve desteğiyle Panturanizmi teşvik etmek üzere kurulan çoğu cemiye-tin arasında en meşhuru merkezi İstanbul ve yan kuruluşlarının çoğu Anadolu'nun köy ve kasabalarında bulunan Türk Ocağı idi. Panturancı fikirler Türk ordusunu sardı, Arap ve

75. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, Handbooks, No. 96 c&d, s. 19. 28 Ocak 1913 darbesinin ardından harp nazırı Nazım Paşa vurularak öldürüldüğünde ve Sadrazam Kamil Paşa istifaya zorlandığında Jön Türkler'in Türkiye'nin kaderini etkileyecek çok önemli bir güç elde ettikleri hatırlanmalıdır.

76. *Kavm-i Cedid* kitabının yayınlanmasının ardından meşhur Türk gazetesi İkdâm'da çok güçlü bir biçimde kaleme alınmış Arap karşıtı duygu ve eleştirileri ifade eden bir makale yayınlandı. Bu makale özellikle İstanbul'da yaşayan öğrenciler olmak üzere Arap gençliği arasında infiale yol açtı. Bir nümayiş düzenlediler ve İkdâm'ın editörler dairesine doğru yürüdüler. Taşlarla saldırıp camlarını kırdılar. Daha sonra, aralarından bir grup elçi sadrazama gitti ve bu küçük düşürücü makalenin yayınlanmasını protesto etti.

Bu makale Türkiye'nin Arap vilayetlerinde de karışıklıklara yol açtı. Suriye ve Irak gazeteleri Arapların müdafaası için seslerini yükselttiler ve Türklere karşı aşırı öfkeliydiler. Bkz. Ahmed İzzet Azami, *Al-Qadiyyah al-Arabiyyah* [Arap sorunu], s. 102-9. Ayrıca Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 375-86.

Türk subaylar arasında derin bir antipatinin oluşmasına neden oldu.⁷⁷

1914'ün başında Ludovic de Contenson bir "Arap sorunu"-nun varlığına ve Araplar arasında uyanan ulusal bilince atıfta bulunuyordu:

"Zaten, Avrupa'nın, Müslüman ve Hristiyan Arnavutlara, Türkler onların yönetimine karışma hakkını korumadan, kendilerini millet olarak yönetme hakkını tanımasından beri Arnavutların kendilerinin elde ettiklerini, Suriye'ye çok görmek kötü niyetlilik oluyor. Eğer, Avrupa siyasetinin ilkeleriyle sınırlanacak

77. Profesör Bernard Lewis Jön Türkler'i sert bir biçimde yargılamaz. 'Pek çok şeyle suçlandıklarını' ve '1908'den sonraki on yılın gerçekten ilk bakışta kapkara olduğunu' kabul etmekle beraber şöyle yazar: "Jön Türk Devrimi çoğu asker olan Müslüman Türklerin vatansever bir hareketiydi. Başlıca amaçları beceriksiz ve yetersiz bir hükümdarı uzaklaştırmak ve onun yerine İmparatorluğu onu tehdit eden tehlikelere karşı daha iyi koruyabilecek bir hükümet getirmekti. Osmanlı gayrimüslimleri, harekette ve ondan doğan rejimlerde ufak bir rol oynadı; yabancılar ise daha az. Genç subaylar ideolojiler ve toplumsal devalarla çok az ilgileniyorlardı. Onları ilgilendiren temel sorun hayatta kalmaktı, kendileri ve babalarının nesiller boyu hizmet ettiği Osmanlı Devleti'nin hayatta kamasıydı. Tüm eylem ve tartışmaları bu merkezi sorunun etrafında dolanıyordu. Bu devlet nasıl kurtarılabilir?"

"Belki de bu sorun için tasarlanan ve denenen farklı çözümler yüzünden Jön Türk devrimi, hayal kırıklıkları ve başarısızlıklarına rağmen, modern Türkiye'nin ortaya çıkışında bu denli önemli oldu. Abdülhamid'in otokrasisini takip eden hürriyet yıllarında ülkenin daha evvel hiç görmediği bir tartışma ve deney fırsatı doğmuştu. Pek çok süreli yayın ve kitapta modern devlette din ve milliyet, hürriyet ve sadakat gibi temel sorunlar tartışılıyor ve inceleniyor; devrimi takip eden yeni meclis ve idari aygıtlarda yeni hükümet metotları tasarlanıyor ve sınanıyordu. Ve tartışma sessizliğe ve deneyler de diktatörlüğe sonuç vermiş olsa da hemen reddedilemeyecek yeni umutlar ve istekler yaratılmıştı." Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 208-9.

olursa, mantık Suriyelilerden yana gözüüyor. Avrupa'yı böylece, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar için bile milletler ilkesini benimsemiş olmakla suçlamıyoruz. Ancak, artık ikna olduk ki, bu âdemimerkeziyetçilik ilkelerinin yazgısı daha geniş alanlara yayılmak ve geleceğe yeni sonuçlar taşımaktır. Suriye'nin bakış açısından önemli olan, âdemimerkeziyetçilik politikası ile Asya Türkiye'si üzerinde Osmanlı bütünlüğüne riayetini barıştırmaktır.”⁷⁸

78. Contenson, *Les réformes en Turquie d'Asie*, s. 3, 68.

VI

ARAP ULUSÇULUĞUNUN DOĞUŞU İkinci Kısım-Savaş Yılları, 1914-1918

Savaşın arifesinde “Suriye” hakkındaki mütereddit Fransız-İngiliz anlayışına ilişkin bir şeyler söylenmeli. Raymond Poincaré hatıratında, 1912’de “sakinlerinin çoğunun himaye için Fransa’nın yolunu gözlediği” Suriye’de bir İngiliz hareketi söylentilerinden bahseder. Ancak aynı yılın 5 Aralık günü Sir Edward Grey Fransız Büyükelçisi Paul Cambon’a şöyle söylemektedir: “Ne büyük bir amacımızın ne de planımızın olduğu Suriye’de ne olursa olsun, hiçbir şey yapmaya niyetimiz yok.” “Dışişleri bakanının kendi isteğiyle parlamentoya aktarmama müsaade ettiği” bir cümledir, diye ekler Poincaré. “Ama senatoya şunu söylemenin gereği yok ki,” diye devam eder senatoya verdiği söylevi alıntılarken, “Lübnan ve Suriye’de, saygı duyulduğunu görmemiz gereken özel ve uzun vadeli çıkarlarımız vardır. İngiliz Hükümeti en dostane tavırla dünyanın bu bölgesinde hiçbir

siyasi emelinin ve hiçbir şey yapma istek ya da niyetinin bulunmadığını bildirmiştir.”¹

13 Ocak 1913’te Sir Edward Grey, Roma İngiliz Büyükelçisi Sir Rennell’a Londra’daki İtalya büyükelçisiyle görüşmesi hakkında şöyle yazıyordu: “Küçük Asya’da hiçbir planımızın olmadığını söyledim. Tüm istediğimiz Basra Körfezi’ni ve körfezin sahil şeridini karışıklıklara karşı güvence altına alacak tatmin edici bir statükonun devamıdır. Ancak Rusya’nın stratejik sınırından dolayı Küçük Asya’da özel çıkarları bulunmaktadır. Almanya’nın Anadolu ve Bağdat demiryollarında kazanılmış hakları vardır ve Fransa Suriye demiryollarının sahibidir. Öyle inanıyorum ki tümü ya da herhangi biri Küçük Asya konusunda özverili bir düzenlemeye itirazda bulunabilir.”²

Bununla birlikte, Alman belgeleri farklı bir hikâyeyi içeriyor. 1912-1914 arasında İngiltere’deki Almanya Büyükelçisi olan Prens Lichnowsky şöyle yazmıştır: “1912 Kasım’ında Londra’ya geldiğimde, Sir Edward Grey bizimle bir anlaşmaya varma fikrinden vazgeçmemiştii. Kabiliyetli ve sistemli elçi Herr von Kuhlmann’ın aracılığıyla, Portekiz koloni anlaşmasının yenilenmesi ve Mezopotamya (Bağdat demiryolları) hakkında görüş alışverişinde bulunuluyordu. Bu açıkça dile getirilmemiş olan hem söz konusu kolonileri hem de Küçük Asya’yı çıkar alanlarına bölme amacıydı.”³

19. yüzyıl boyunca İngiliz Hükümeti, elbette Ortadoğu’daki Arap vilayetlerini de içeren, Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığını sürdürmesine yardım etti. Birinci Dünya Savaşı’nın arife-

-
1. *The Memoirs of Raymond Poincaré*, çeviren ve uyarlayan Sir George Arthur (Londra, 1926) I: 336, 338. Bu hatıratın Fransızca metninin başlığı *Au service de la France*, 10 cilt (Paris, 1926-32).
 2. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War*, cilt 9, The Balkan Wars, s. 404.
 3. *The Times Documentary History of War* (Londra, 1919), cilt 9, bölüm 3, s. 3-4.

sinde İngiltere hâlâ Asya'daki Türk topraklarına göz diken diğer güçlere katılmayı reddediyordu. 27 Haziran 1913'te Sir Edward Grey, Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Goschen'e şöyle yazıyordu: "Asyalı Türkiye'ye saygı duymak koşuluyla, iki mümkün yol vardı. Birincisi, geriye kalan Türk hâkimiyetindeki bölgeleri takviye etmek ve Türkiye'yi kendi ayakları üstünde durur kılmaktı. Diğer yol, Asyalı Türkiye'nin çıkar alanlarına bölmektir. Bu bölünmeye ve Türk İmparatorluğu'nun tamamen ortadan kalmasına yol açacaktı." Mektuba göre Alman Büyükelçi, Sir Edward Grey'e, "Araplar epey huzursuz görünüyorlar. Necidli bir Arap lideri Almanlara Türk hâkimiyetinin bozulduğu varsayımıyla bazı tekliflerde bulundu bile; ancak Almanlar onun tekliflerini değerlendirmeyi reddettiler." dedi. Sir Edward Grey'in cevabı şöyle oldu: "Bize de, hem de daha fazla, Basra Körfezi'nden aynı tür teklifler geldi bazı Arap liderlerinden. Ancak onları desteklemedik zira Türk otoritesinden kopuşu öngörüyorlardı. Eğer Türk Hükümeti'ni yıkma ve sınırlarını bölme siyasetinde yer alırsak, diğer şeylerin yanı sıra bu, İngiliz sınırları içinde yaşayan Müslümanların kanaatine büyük bir saldırı anlamına gelir."⁴ İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Buchanan'a 4 Temmuz 1913 tarihinde gönderdiği bir telgrafta, Sir Edward Grey şöyle yazıyordu: "Çok ciddi bir siyaset sorunuyla karşı karşıyayız ve *bir taraf olacağımız yegâne siyaset Asyalı Türkiye'nin yıkımı ve parçalanmasını önlemeye yönelik olmalıdır*. Aksi yolun Hindistan'daki bizim Müslümanlarımız üzerindeki etkisi, bırakalım Avrupalı güçler arasında çıkacak karmaşıklıkları bir kenara, tam bir felaket olur."⁵

30 Ekim 1914'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi pasaportunu talep etti ve ertesi gün Greenwich saatiyle 17.05'te şu vahim mesaj Londra'dan telsiz telgrafla gönderildi: "Deniz Kuv-

-
4. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War*, cilt 10, bölüm I, s. 456-66.
 5. A.g.e., s. 481. Vurgu bize ait.

vetleri Komutanlığı'ndan tüm gemilere. Türkiye'ye karşı derhâl çarpışmalara başlayın ve haberi aldığınızı bildirin.”⁶ Bu telgraf-taki on bir sözcük Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai çöküşünü ve Ortadoğu'da şimdiki Arap devletlerinin ortaya çıkmasına yol açan umulmadık olaylar ve hesap edilmeyen güçlükleri gözler önüne sermektedir.

5 Kasımda çarpışmalar başlamadan az evvel İngiliz basını Türkiye'yi bekleyen kaderi açıkça belirlemişti bile. 3 Kasımda *The Times* (Londra) şöyle yazmıştı: “Türkiye müttefiklerle ah-laksız bir savaşa girerek İslam'ın çıkarlarına ihanet etmiş ve böy-lelikle ölüm fermanını imzalamıştır.” Türkiye için aynı kaderi tahmin eden diğer gazetelerden biri *Daily Mail* (Londra) idi, 23 Kasımda şunları yazıyordu: “Avrupa'da kılıçla kazanan Osman-lı İmparatorluğu şimdi kılıçla yok oluyor, bundan hiç şüphemiz yok.” Aynı gazete 31 Kasım'da şöyle yazıyordu: “Eğer Almanya yenilirse, Türkiye'nin Almanya ile ortaklıktan dolayı cezası, bir güç olarak imhası olacaktır.”

İngiliz kabinesinin Ortadoğu ganimetinden kendi payına iliş-kin açık bir planı olup olmadığını gösteren hiçbir kanıt henüz aydınlanmamıştır. Çarpışmaların başlamasından hemen hemen 5 ay sonra Sir Edward Grey Fransız Büyükelçisi M. Cambon'a şöyle söylüyordu⁷: “Bakanlık burada bizim isteklerimizi düşünecek vakit bulamadı.” (Asya'daki Türk topraklarına ilişkin) Kabi-ne, bununla birlikte, bir sonuca varmış görünüyor: “Türkiye İs-tanbul ve Boğazlarda ortadan kalkınca başka bir yerde İslam'ın çıkarına bağımsız bir Müslüman siyasi birimi olması gerektiğini daha evvelden şart koştuğumuzu söyledim. Merkezi doğal ola-

-
6. Winston Churchill, *The World Crisis*, 1911-1918 (Londra, 1939), I: 495.
 7. Fallodon Vikontu Grey, *Twenty-Five Years*, 1892-1916 (New York, 1925), 2: 236: Sir Edward Grey'in Sir Francis Bertie'ye mektubu, “Dış İlişkiler Dairesi, 23 Mart, 1915.”

rak Müslümanların kutsal mekânları olacaktı ve Arabistan'ı içerecekti. *Ancak, daha başka neyin dâhil edileceğini oturtmalıyız.* Mezopotamya'nın bu bağımsız Müslüman devletine dâhil edilip edilmeyeceği ya da *bu bölgede kendimiz için bir hak iddia edip etmememiz gerektiği* konusunda henüz kesin bir fikrimiz yoktu.”⁸

Hindistan Dairesi, diğer taraftan, Hindistan'ın korunması ve Basra Körfezi'nde İngiliz güvenliği için Mezopotamya'nın doğrudan ya da dolaylı olarak İngiliz yönetimine girmesinin gerekliliği konusunda kararlıydı. 26 Eylül 1914'te, “Bir Türk savaşında Hindistan'ın rolü” üzerine yazdığı bir tutanakta Hindistan Dairesi Askeri Sekreteri Sir Edmund Barron kuvvetli bir biçimde Basra'yı işgal etmek üzere bir seferin düzenlenmesinden yanaydı ve tutanağını şu sözlerle bitiriyordu:

“Bu, öyle görünüyor ki harekete geçmek için psikolojik bir an. O zaman, bu anda beklenmedik bir darbenin çok şaşırtıcı bir etkisi olacaktır:

- 1) Türk entrikalarını alt edecek ve bizim vuruş kabiliyetimizi gösterecektir.
- 2) Arapları bizi desteklemek konusunda teşvik edecek ve Muhammara ve Kuveyt şeyhlerini ittifaklarında destekleyecektir.
- 3) Mısır'ı güvenlik altına alacak ve Arap desteği olmaksızın Türk istilası imkânsız olacaktır.
- 4) Abadan'daki petrol tesislerini etkili bir biçimde koruyacaktır.

Böyle sonuçlar önerilen eylemi tamamen doğrular görünmektedir.”⁹

8. Vurgu bize ait.

9. Bkz. Büyük Britanya, Mezopotamya Komisyonu, *Report of the Commission Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operation of War in Mesopotamia* (Londra, H.M.S.O., 1917), s. 12.

Türkiye 1914'te merkezi güçlere katıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerine karşı İngiliz siyaseti, bu vilayetlerin savaşın devamı için muazzam stratejik önemi olan bir alanı işgal ediyor olması gerçeği ile belirlendi. Bu vilayetlerde başlıca Araplar yerleştiğinden ve Araplar Osmanlı yönetimine karşı çeşitli boyutlarda memnuniyetsizliklerini gösterdiklerinden İngilizlerin "Türk İmparatorluğu'na Arap tebaası üzerinden saldırması" gerekliliği doğal ve mantıklıydı.¹⁰ Bundan dolayı, İngilizler tarafından Arapları kendi taraflarına çekmek için elden gelen tüm çaba gösterildi, vaatler ve sözler verildi. "Savaşın genel stratejisinin bir özelliği olarak," diye yazıyordu Lloyd George, "düşmanlarımızın arasından Türkiye'nin elenmesi bize, buna fena hâlde ihtiyaç hisseden ve aksi takdirde savaş dışı kalacak olan Rusya ve Romanya'ya erişim imkânı sağlayacaktı. Savaşın yönü değişecek ve savaş kısılacaktı. Türk İmparatorluğu Doğu'daki topraklarımıza karadan ve denizden ilerliyorlar. Türkler bir defa bize savaş ilan ettiğinde onları vakit kaybetmeden yenmek ve itibardan düşürmek doğudaki itibarımız için zaruri olduğu kadar haberleşmemiz için de hayatiydi. İngiliz İmparatorluğu'nun güvenliği açısından çabuk bir zaferin önemi inkâr edilemezdi."¹¹ Böylece, İngilizler Türk İmparatorluğu'nun "etkilenmemiş nüfusu" olan Araplara yöneldiler. Zemin çoktan hazırlanmıştı ve toprak verimliydi.

Osmanlı İmparatorluğu 5 Kasım'da I. Dünya Savaşı'na girdiğinde kendi ölüm fermanını imzalamış oldu. Hasta adam nihayet intihar etmişti.¹² Bu kader anında imparatorluk üç cesur ve

10. Harold W. V. Temperley, *The History of the Peace Conference of Paris* (Londra, 1924), 6: 178.

11. David Lloyd George, *War Memoirs* (Londra, 1933-36), 4: 1802-3.

12. İlginç olan bir şey var ki çarpışmalar başlamadan evvel Mekke şerifi Hüseyin Sultan Mehmed Reşat'a Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'nın yanında savaşa girmemesi için yalvardığı bir mektup

acımasız adamın üçlü yönetiminde idare ediliyordu: Enver, Talat ve Cemal. “Hünerli ve dürüst maliye bakanı Cavid” tarafından iyi bir şekilde destekleniyorlardı.¹³ Bu Türk liderleri anlaşılan Almanya’nın savaşı kazanacağına inanmışlardı.¹⁴ Londra’daki Türk Büyükelçisi Tevfik Paşa Sir Wyndham Deedes’e şöyle söylemişti: “Şuna kuvvetlice inanıyorum ki, eğer müttefikler kazanırsa Türkiye bölünür; Suriye Fransa’ya, Ermenistan Rusya’ya, Basra Körfezi hinterlandı İngiltere’ye. Diğer taraftan, Almanya, eğer kendi grubu kazanırsa, muhtemelen bize yalnızca elimizdekileri bırakacak. Apaçık vazifemiz müttefiklere karşı Almanya’yla birlikte teraziye ne kadar ağırlık koyabilirsek koymaktır.”¹⁵ İngiltere, Fransa ve hatta Rusya’nın Türkiye’yi savaş dışında tutmak için giriştikleri her türlü gayret, özellikle Türkler, 1907 Anglo-Rus Antlaşması’nda ‘Türkiye’nin en güçlü ve çıkar-sız destekleyicisi ve dostu olan güç ile eski ve amansız düşmanı

yazmıştır. Kral Abdullah, *Mudhakkarati* [Hatıralarım] (Kudüs, 1945), s. 98-99.

13. Aslında, en azından teorik olarak, bir Türk Parlamentosu ülkeyi yönetiyordu. 1908’de Anayasa’nın yeniden yürürlüğe girmesinin ardından bu üçüncü parlamentoydu ve Dünya Savaşı arifesinde seçilmişti. İlk oturumunu 14 Mayıs 1914’te sultanın huzurunda yaptı. Parlamentodaki toplam 245 üyeden 142’si Türk iken yalnızca 69’u Arap’tı. Geriye kalanlar Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerdi; ayrıca 209 Müslüman ve 36 da Hristiyan vardı. *Al-Hilal* (Kahire), cilt. 22, bölüm 9, 1 Haziran 1914, s. 708.
14. Jön Türkler iktidara geldiklerinde kapitülasyonları kaldırmaya çalıştılar, ancak dış güçlerin baskısı ve Balkan Savaşları bunu yapmalarına mani oldu. Bununla birlikte, Dünya Savaşı başladığında, saray 9 Eylül 1914’te büyük güçlerin elçilerini kapitülasyonları 1 Ekimden başlamak üzere kaldırma kararı hakkında bilgilendirdi. Büyük güçler bu kararı kabul etmeyi reddettiler, ancak ilga kararı o tarihte yürürlüğe girmiş oldu. Kapitülasyonlar resmen 24 Temmuz 1923’te Lozan Antlaşması’nın 28. maddesiyle kaldırıldı.
15. Mrs. Gladys Skelton [John Presland], *Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes*, 1883-1923 (Londra, 1942), s. 139-140.

olan güç arasındaki kesin bir ittifakı' gördüklerinden boşunaydı.¹⁶ “Hiçbir şey Türk kafasındaki Rusya korkusunun yerini alamaz. Kuzeyden gelecek tehlike hissi Türk düşüncesinde her şeyden daha ağır basar.”¹⁷

Bu arada, Araplar kendi yurtlarını istemedikleri bir savaşın içinde buldular. Küçük bir azınlık gizliden gizliye Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün yakın olduğunu ve böylece cezalandırma ve restorasyon saatinin geldiğini düşünerek bayram ediyordu. Arapların büyük çoğunluğu hilafet ve saltanatın sadık destekçileri olarak kaldılar, ancak bazı Arap liderleri Arapların batan Osmanlı gemisini terk ederek, “yabancı” yardım aramak zorunda kalsalar bile, kendi bağımsızlıklarını kurmalarının zaruri olduğunu düşünüyordu. Bu “yabancı” yardım da yok değildi hani. Hem Fransa hem de İngiltere bu anı bekliyordu. Arapların Türklerden yakınmalarının ve özellikle Mekke emiri Şerif Hüseyin'in hoşnutsuzluğunun farkındaydılar. Savaştan hemen hemen yedi ay önce İngiltere'ye gerçekten yardım için yaklaşılmıştı, ancak o dönemde yardım doğal olarak geri çevrildi zira “dost bir güce karşı kullanmak üzere silah sağlamak fikri hiçbir şekilde hayata geçirilemezdi”. Teklif Şerif Hüseyin'in ikinci oğlu Emir Abdullah tarafından Lord Kitchener ve “Kahire ziyareti sırasında kalbini açtığı”¹⁸ (Sir) Ronald Storrs'a iletilmiş-

16. Churchill, *The World Crisis*, I: 435.

17. A.g.e., s. 433-4.

Talat Paşa Aubrey Herbert'e şöyle söylüyordu: “Doğrudur ya da yanlış, Rusya'yla dost oldunuz: bu sizin yurttaki ve İstanbul Büyükelçiliğinizdeki siyasetinizdi... (Biz devrimimizi yaptığımızda) eğer liderler sizden hoşlansalardı halk size hayran olurdu; büyükelçinizin arabasından atları alır ve onu büyükelçiliğe kadar kendileri götürürdü... Biz Jön Türkler gerçekte Türkiye'yi önerdik size, ama siz bizi geri çevirdiniz.” Herbert, *Ben Kendim*, s. 310, 312-13.

18. “1914 Nisan'ında Kahire'ye savaş ve Ortadoğu'nun kaderi üzerindeki etkileri hâlâ tam anlamıyla hesap edilemeyen bir ziyaret vuku bul-

ti. Ama şimdi, durum radikal bir biçimde değişmişti. Sonuçta, savaştan sorumlu dışişleri bakanı Lord Kitchener'den iki tarihi telgraf ulaştı. Bu telgraflar İngilizlerin Arapları isyana davetinin resmen başlangıcıydı:¹⁹

“24 Eylül 1914. Lord Kitchener'den Storrs'a Şerif Abdullah'a benim tarafımdan, 'İstanbul'da hâlihazırdaki silahlı Alman etkisi halifeyi kendi iradesine muhalif davranmaya ve Babiâli'yi İngiltere'ye karşı saldırgan tutumlara ve savaşa mecbur kılarsa, kendisi, babası ve Hicaz Araplarının bizimle mi yoksa bize kar-

du. Mekke büyük şerifi Hüseyin'in ikinci oğlu Amir Abdullah İstanbul'dan Hidiv'in misafiri olarak geldi ve Lord Kitchener tarafından ağırlandı. Bu arada, İstanbul'dan, bu tür misafirlerin daima Hicaz ve Suriye'deki Arap entrikalarından şüphelenen Babiâli'yi rahatsız ettiği yolunda öğütler aldık. Eğri büğrü yüzeylerde ihtiyatlı bir biçimde bir dizi yolculuğun ardından İngiltere'nin büyük şerife bir düzine mi yoksa yarım düzine mi makineli tüfeği 'savunma için' Türklere karşı kullanılmak üzere vereceğine dair kategorik bir biçimde sorular sorulur vaziyette buldum. Dost bir güce karşı kullanılmak üzere silah tedarik etme fikrine asla sahip olamayacağımız konusunda kendisini bilgilendirmek için hiçbir özel talimata gereksinmemiştim. Abdullah başka bir cevap bekleyemezdi ve en iyi koşullarda anlaşarak ayrıldık.” Ronald Storrs, *Orientalisms* (Londra, 1945), s.122-23. Storrs Lord Kitchener'in Sir W. Tyrell'e yazdığı İngiliz Devlet Dairesi, Kahi- re, 26 Nisan 1914 tarihli özel bir mektubunu alıntılar. Bu mektubun bir pasajı şöyledir.

“Şerif Abdullah, Storrs'u çağırtmış. Storrs benim direktiflerim doğrultusunda ona Hicaz Araplarının bizden hiçbir destek umamayacağını ve Arabistan'daki yegâne çıkarımızın Hindistanlı hacıların güvenlik ve rahatı olduğunu söyledi.”

Ayrıca Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *British Documents on the Origins of the War*, 10: 826-29.

19. Wavell şöyle söylüyor: “Hicaz Araplarını İngiliz hedefine bağlama fikri Sir John Maxwell tarafından 1914 kadar erken bir tarihte önerilmiştir.” Tümgeneral Sir John Maxwell Eylül 1914'te Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanıydı. Bkz. Archibald P. Wavell, *The Palestine Campaigns* (Londra, 1928), s. 52.

şı mı olacaklarını' saptamak üzere gizli ve dikkatlice seçilmiş bir elçi göndermesini söyleyin.”²⁰

31 Ekimde Lord Kitchener bir telgraf daha çekti:

“Şerif Abdullah’a selamlar. Türkiye’nin savaşta tarafsız kalması koşuluyla, İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğünü garanti altına almalarına rağmen, Almanya Türk Hükümeti’ni altınla satın aldı. Türk Hükümeti sultanın arzusuna muhalif olarak silahlı gruplarla Mısır sınırlarını işgal ederek savaşa girdi. İngiltere Arabistan’da hiçbir iç müdahalenin olmamasını garanti edecektir ve Araplara dış saldırılara karşı her türlü yardımda bulunacaktır.”²¹

20. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, 371/2139, Bay Cheetham’a Cypher telgraf (Kahire), N° 219. Gizli.

21. A.g.e., No 303. Şu not kimilerini ilgilendirebilir. Kitchener’in *Hicaz Araplarını “bu savaşta İngiltere’ye yardım etmeye” daveti bu türde tek davet değildi. Lawrence şöyle yazar: “Mısır’a borçlu yaşayan, Enver’in rakibi Aziz Mısri, Arap subayları için bir idoldü. Lord Kitchener savaşın ilk günlerinde Türk Mezopotamya kuvvetlerini bizim tarafımıza çekme umuduyla ona yanlaştı.” T.E. Lawrence, Seven Pillars of Wisdom: A Triumph (Londra, 1935), s. 59.*

Aziz Ali Mısri ile ilgili olarak Bkz. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, British Documents on the Origins of the War, cilt 10, bölüm 2, s. 832-38. 16 Haziran 1965’te ölmüştür. Ayrıca Bkz. Macid Hadduri, “Aziz Ali Mısri ve Arap Ulusçu Hareketi,” St. Antony’nin Makaleleri, No. 17, Middle Eastern Affairs, No. 4, ed. Albert Hourani (Londra, 1965), s. 140-65.

Bundan başka, 1911 kadar erken bir tarihte Mezopotamyalı lider Talib Nakıb ve bir grup Arap vekil “Arapların üzerindeki boyunduruğu sarsmak ve onları zulüm ve kölelikten kurtarmak” için Şerif Hüseyin’e başvurmuşlardı. K.T. Hayrallah, *Les régions arabes libérés* (Paris, 1919), s. 32-33.

Başvuru 1915’te tekrarlandı. “Ocak 1915’te Mezopotamyalı subayların başı Yasin, Şamlı subayların başı Ali Rıza ve siviller adına Abdül-gani Areysi Şerif Hüseyin’e Suriye’de Türklere karşı askeri bir ayaklanma için somut bir öneri gönderdiler. Mezopotamya ve Suriye’nin

Bunu takip eden, uzayıp giden görüşmeleri anlatmak ve tartışmak bu bölümün amacı değil. Ancak, bazı dikkat çeken noktalar burada tekrarlamaya değebilir. Yukarıdaki telgraf alındıktan sonra Storrs Emir Abdullah'a gizli bir elçiyle bir mektup yolladı. Abdullah'tan "uzun ve hoş bir cevap" geldi. 10 Ekimde aynı elçi Şerif Hüseyin ile ikinci bir ziyaretin ardından onun "dostane ancak Türklerle kısa bir süre içinde bağları koparmaya muktedir olmadığı" şeklinde bir izlenimle döndü. "Şerifin ilk kesin önerileri Sir Henry McMahon'a²² Temmuz 1915'te (Abdullah'tan benim şahsıma, imzalanmamış ve tarihsiz özel bir mektupla birlikte) ulaştı. Majestelerinin hükümetinden Arap bağımsızlık davası için destek talebinde bulunuyor ve bağımsız Arap sahası için belli hudutlar öneriyordu."²³

ezilmiş halkları ve Ehad ve Fetih komiteleri onu kendilerini Talat ve Cemal'in kötü planlarından kurtaracak olan Arapların babası, Müslümanların Müslümanı, en büyük prensleri, en yaşlı seçkinleri diye anıyorlardı." Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 50.

22. Sir Henry McMahon Aralık 1914'te Mısır yüksek komiseri olarak atanmıştı. "İnce yapılı, açık tenli, 52 yaş için çok genç, sessiz, dostça, uzlaşmacı, nazik ve ihtiyatlıdır." Storrs, *Orientations*, s. 191.

23. A.g.e., s. 152.

Şerif ve McMahon arasında 14 Temmuz 1915 ve 30 Ocak 1916 arasında gerçekleşen mektup alışverişi müttefiklerin savaşın baskısı altında bu savaşı kazanmak amacıyla giriştikleri karmaşık bir gizli görüşmeler ve vaatler evresine aittir. Bu haberleşmenin öyküsü sayısız yayında ortaya çıktı bile. Bkz. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, bölüm 4-6; Antonius, *The Arab Awakening*, s. 164-83 ve Ek A, s. 413-27; Storrs, *Orientations*, bölüm 8, Cmd. 59-57: Majestelerinin Kahire yüksek komiseri Sir Henry McMahon ile Mekke şerifi Hüseyin'in Temmuz 1915-Mart 1916 arasındaki yazışmaları [Londra, 1939] ve Cmd. 5974, *Report of a Committee set up to Consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon (His Majesty's High Commissioner in Egypt) and the Sherif of Mekke in 1915 and 1916* (Londra, 1939). Ayrıca Bkz. Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923* (Norman: University of Oklahoma Pres, 1931), s. 187-93.

Şimdi Suriye'deki olaylara bakmalıyız. Cemal Paşa *Memoirs of a Turkish Statesman* kitabında Türkiye'nin savaşa girmesinin ardından yaklaşık 10 gün sonra harbiye nazırı Enver Paşa'nın kendisini evine davet ettiğini ve ona, diğer şeylerin yanı sıra "Suriye'den gelen haberler ülkede genel bir rahatsızlık oluşturuyor ve devrimci Araplar tarafından gerçekleştirilen büyük faaliyetlere işaret ediyor. Bu koşullarda, merak ediyorum eksanlamları dördüncü ordunun kumandasını alarak vatanseverliğinin bir başka kanıtını göstermek istemezler mi?" dediğini ifade eder.²⁴ Bu görüşmenin sonucunda Cemal Paşa Aralık 1914'te dördüncü ordu başkomutanı olarak "İngilizleri Mısır'la meşgul etmek için Süveyş Kanalı'na bir saldırı başlatmak ve ayrıca Suriye'de barış ve iç düzeni korumak" üzere Suriye'ye vardı.²⁵ Önce Arapları "bir şefkat ve hoşgörü siyaseti" dediği siyaset tarzıyla kazanmayı dener.²⁶ Ocak 1915'te Şam'da yaptığı bir konuşmada şöyle söylüyordu: "Baylar, partimizin bütünüyle gerçekleştirmeyi amaçladığı Arapların refahı programı tahayyül edebileceğiniz herhangi bir şeyden daha kapsamlıdır. Ben iki ırkın, Türkler ve Arapların aynı halifeye bağlı kalıp ayrı uluslar olarak birliklerini korumaları gereğinin zararlı ve tehlikeli bir şey olduğunu düşünenlerden değilim. Bugün, sizi temin ederim, Türk ve Arap idealleri çatışmamaktadır. Onlar ulusal mücadelelerinde kardeşirler ve belki de çabaları birbirini tamamlayıcıdır."²⁷

İbn Suud ve Kuveyt şeyhi arasındaki bu ve diğer görüşmeler ve savaş sırasında genelde İngiltere ve Arap halkları arasındaki ilişkiler için Bkz. Temperley, *The History of the Peace Conference of Paris*, 6: 118-33.

24. Cemal Paşa, *Memoirs of a Turkish Statesman*, s. 137-38.
25. A.g.e., "Cemal'in bizatihi kendisi tam treni kalkmadan evvel şu kamu açıklamasını yaptı: "İstanbul'a Mısır'ı fethetmeden dönmeyeceğim." Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 171.
26. Cemal Paşa, *Memoirs of a Turkish Statesman*, s. 201.
27. A.g.e., s. 199-201.

Aynı zamanda savaşın esasen İslam'ın ve büyük bir Müslüman gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun müdafaası için bir cihat olduğunu vurguladı.

Anormal ve bir hayli kritik koşullar altında yetki sahibi kılınan bir adam hakkında adil ve dengeli bir yargıda bulunmak çok zor olsa da Cemal Paşa'nın esasen çok hırslı ve despot bir adam olduğu yönündeki ifadeyi haklı çıkaracak çok kanıt bulunmaktadır. Suriye'ye varışından hemen sonra idamlar ve sürgünlerle bir terör saltanatı sürdü. Şubat 1915'te Süveyş Kanalı'na başarısız saldırısının ardından Suriye'ye geri döndü ve çoğu Arap liderine karşı, âdemimerkeziyet yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve "ölkelerini yabancılara satmak" isteyen "hainler" olarak ölüm cezasına çarptırmak suretiyle, acımasız bir siyaset güttü. 21 Ağustos 1915'te 11 Arap ileri geleni (10 Müslüman ve 1 Hristiyan) Beyrut'un ana meydanı olan el-Burç'ta asıldı ve 6 Mayıs 1916'da meşhur Müslüman ve Hristiyan liderlerden oluşan 21 kişilik bir başka grup (17 Müslüman ve 4 Hristiyan) şehir vakti idam edildi. On dördü Beyrut'taki darağaçlarına ve 7'si Şam'daki al-Marjeh meydanına götürüldü.

Suriye ve Lübnan'da zaman zaman tek tek diğer bireylerin de idamına rastlanıyordu. Sayıları yetmiş birden az olmayan seçkin, gıyabında ölüm cezasına çarptırıldı. Pek çok aile Anadolu'nun ücra bölgelerine sürgün edildi ve çoğu mala mülke haciz konuldu. Mayıs 1916 tarihli şu Amerikan belgesi çok ilgi çekicidir: "Türk otoriteleri Suriye ve komşu Arapça konuşan vilayetleri Türkleştirme siyaseti izliyor görünmektedir. Hristiyan ve Müslüman çoğu seçkinin tutuklandığı, hapsedildiği ve idam edildiği bildiriliyor. Öyle anlıyorum ki Türkler bu davranış için görünürdeki sebep olarak bu muameleye maruz kalan Suriyeli-lerin ve diğer Arapların Türk Hükümeti'ne sadık olmamalarını, Mısır ve başka yerlerde Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan

ayrılması için atılacak adımları düşünmek ve kararlaştırmak üzere toplantılar yapmalarını ileri sürmektedirler.”²⁸

Bundan başka, müttefiklerin ablukası ve Cemal Paşa'nın ülkenin ürünlerini Türk ve Alman orduları için topluyor olmasından dolayı ve de belli bazı buğday tüccarlarının açgözlülüğü ve insanların ıstırabını duyarsızca hiçe saymaları yüzünden binlerce vatandaş yoksullaştı ve binlercesi açlık ve hastalıktan mahvoldu.²⁹ Gıda kıtlığını daha da kötüleştiren, 1915'te Suriye, Lübnan ve Filistin'de ürünleri savaştan ve her bir yeşil yaprağı yiyen çekirge bulutlarıydı.³⁰ Cemal Paşa *Memoirs* ve 1916'da İstanbul'da yayınlanan ve bazı Arap liderleri ve Fransız Hükümeti arasındaki muhaberenin fotostatik belgelerini içeren *Red Book*³¹ kitaplarında kendi savunmasını üstlenmiştir.³² Bu liderlerin Fransa başta

-
28. B.D., Devlet Bakanlığı, Türkiye'deki Maslahatgüzarından dışişleri bakanına (Lansing) telgraf (1821). Bkz. B.D., Devlet Bakanlığı, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Supplement: The World War, 1914-1918* (Washington, 1928-33), 1916 Suppl., s. 851.
 29. Yusuf Hâkim, *Beyrut ve Lubnan fi ahdi'l Osman* [Osmanlı döneminde Beyrut ve Lübnan], (Beyrut, 1964), s. 250-52; Jirjus Huri Makdisi, *A'zamu Harb Fi't-Tarih* [Tarihteki en büyük savaş] (Beyrut, 1928), s. 64-65.
 30. Hâkim, *Beyrut ve Lubnan fi ahdi'l Osman*, s. 249; Makdisi, *A'zamu Harb Fi't-Tarih*, s. 48.
 31. *La vérité sur la Question Syrienne*. Eşzamanlı olarak Türkçe ve Arapçada da yayınlanmıştır.
 32. “Şam'a vardığım gün, Suriye valisi Hulusi Bey benimle olağanüstü önemli meseleler hakkında konuşmak istediğini söyledi. Aynı gece hükümet konağında buluştuk. Bana Fransız Konsolosluğunda ele geçen bazı önemli belgeler verdi ve belgelerin çoğunun Şam, Beyrut ve diğer şehirlerin seçkin ve nüfuz sahibi Müslümanları hakkında olduğunu söyledi.”
“Bu belgelerle bir yargıda bulunmak gerekirse, en ufak bir şüphe yoktu ki Arap devrimcileri Fransız himayesinde ve hakikatte Fransız Hükümeti'nin rehberliğinde ve onun yararı için çalışıyorlardı.” Cemal Paşa, *Memoirs of a Turkish Statesman*, s. 197.

olmak üzere düşmanla gizli iletişim içindeki hainler olduklarını ve Suriye'nin Türk yönetimine karşı isyanın eşiğinde olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu. Şu elbette hatırdta tutulmalıdır ki, Arap liderlerinin idamı sırasında Çanakkale Boğazı'na İngiliz saldırısı zaten başlamıştı ve İngiliz birlikleri Trablusgarp'a inmişlerdi. Büyük miktarda Arap ve Türk birlikleri Suriye'den Türkiye ve Rusya'nın kaderini tayin edecek olan şiddetli muharebelerin olduğu alana gönderilmişti. Cemal Paşa doğal olarak müttefikler Lübnan sahiline çıkarma yaparlar ve onlara, kesin malumatına göre, dış güçlerle iletişim hâlinde olan ülkedeki işbirlikçiler yardım ederler diye endişeleniyordu.

Ancak, *Red Book*'taki belgelerin çoğu dikkatli okunduğunda, onun Arap liderlerine karşı toptancı suçlamalarını doğrula-

“Berne'deki bakandan gizli telgraf.

No. 338; 2/15 Haziran 1916 329'uma gönderme yapıyorum.

Mandelstam iletilmesini rica ediyor: ‘Suriye’deki olaylar hakkında. Tamamlayıcı bilgilerden öğrendim ki, Cemal Paşa Suriye halkına bir beyanname iletmış. Bu bildiride, İttifak Güçlerini, Türk İmparatorluğu’nu aralarında paylaşmayı hedeflemekle suçlamış. Ayrıca, savaştan çok önce hazırlanmış olan ve Suriye’yi Fransa’nın ilhakına bırakmak amacını güden bir komplonun keşfi ile Suriyelilerin infazını açıklamış. Türkler güya, Şam’daki Fransız Konsolosluğu’nda Suriyelilerin Fransa ile gizli ilişkilerini açığa vuran bir yazışma yakalamışlar. Eğer öyle ise, bu belgeler Türk Hükümeti’nin elinde savaşın başından beri var ve buna rağmen şimdiye kadar bunları hiç kullanmadı demektir. Bu nedenle varsayabiliriz ki, son zamanlarda Türkleri, Suriyelileri dışlama kararına itecek yeni olaylar gelişti. Her halükârda, Suriyelilerin aralıksız infaz ve sürgünleri, kaçınılmaz biçimde tüm Müslüman dünyasının tepkisini tahrik edecek ve Jön Türkler’e karşı nefretini artıracaktır. Kayda değer bir başka olgu da, bu zulümlerin başrolünün, görünüşte İttifak Güçleriyle tüm yakınlaşma düşüncelerinden vazgeçmiş Cemal Paşa tarafından oynanmasıdır.” René Marchand, *Un libre noir, diplomatie d’avantguerre et de guerre d’après les documents des archives Russes (1910-1917)*, cilt 3, *Avril à Septembre 1916* (Paris, 1922-34), s. 67. Bkz. Cemal Paşanın 7 Mayıs 1916’da Suriye gazetelerinde yayınlanan ifadesi (aktaran *Sevratü’l-Arab*, s. 164-67).

mamaktadır ve *Memoirs*'daki bazı ifadeleri doğru değildir. Bu belgelerden bir kısmı çelişkilidir ve diğerleri bunları yazarların yerel bağımsızlık için çalışmış olsalar da, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı istemediklerini açıkça göstermektedir. Cemal Paşa'nın bu suçlamalarının ardındaki hakiki güdülerden biri, gizli planlarını aktardığı Arap liderlerinden birinin boşboğazlığı sonucunda³³ “düşmanla gizli görüşmeleri” İstanbul'da açığa çıkar diye hayatını kaybetme korkusu olamaz mı? Rusya ve Fransa'yla, bizatihi kendinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinden bağımsız bir devlet oluşturmaya müsaade edilmesi koşuluyla, savaştan çıkma niyetiyle iletişim hâlinde olduğuna dair çok az şüphe var gibi görünmektedir.³⁴ Rus çarlık arşivlerindeki gizli belgeler bu meseleyi fazlasıyla aydınlatmaktadır.³⁵

-
33. İlk idam edilecek kişi olan Abdülkerim Halil'in darağacının dibinde ayakta beklerken şöyle söylediği bildirilmiştir: “Cemal Paşa'nın beni asmasının gerçek nedenini biliyorum. Bir gün tarih de bilecek.” Said, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, I: 85.
34. “Türk dünyası Cemal'in döneminde parçalanıyor görünmekteydi, tıpkı Antonius'un zamanında Roma Cumhuriyeti'nin dağılması gibi; Cemal bir ya da daha fazla vilayetinin mirasçısı olabileceğine ve muhtemelen bir hanedan kurabileceğine inanıyordu. Başladığı askeri seferin onu yalnızca Türkiye'nin en güzel vilayetinin fatihi yapmakla kalmayıp aynı zamanda dünyanın en güçlü figürlerinden biri de yapacağını umuyordu.” Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 172.
35. Bu görüşmeler dönemin tarihi için büyük önem taşımaktadır ve savaşın gidişatı ve Arap ülkelerinin kaderi üzerinde öylesine hesap edilemez bir etkisi olabilirdi ki burada kısa bir özetini vermeye yerimiz yetmezdi. İlk belgenin tarihi 26 Ekim 1915'tir. Bu, Sazanoff'un Paris ve Roma'daki Rus büyükelçilerine, İstanbul'daki “Amerikan çevreleri”nden Cemal Paşa'nın koşulları yerine gelirse saraya karşı “düşmanca bir eylem”de bulunma arzusunu ifade eden haberler aldığına dair bilgiler verdiği bir mektuptur. Cemal Paşa'nın ilk koşulu kendisinin -ve daha sonra çocukları ve torunlarının- müttefiklerin güvenesi altında “Suriye, Filistin, Irak, Arabistan, Kilikya, Ermenistan ve Kürdistan'dan oluşan bağımsız bir devletin sultanı” olmasıydı. Ara-

lık 1915'te yurtdışındaki Rus temsilcilerinden St. Petersburg'a ve daha sonra Paris'e bu tarz haberler gelmeye devam etti. Ancak Fransa, Cemal'in projesine sıcak bakmıyordu zira proje Rusya'yı İstanbul ve boğazları vermek suretiyle tatmin ederken Fransa'nın Suriye, Filistin ve Kilikya'nın bir kısmını alma hırsını tatmin etmiyordu. 17 Ocak tarihli bir başka belgede Sazanoff, Edward Grey'in Fransızların doğrudan Cemal Paşa'yla görüşmeleri gerektiğine inandığından bahsetmektedir. 27 Ocak 1916'da İngiltere, Rus büyükelçisi Benkendorff'un, kendilerinin Cemal ile görüşmelerde yer almakla ilgilenmediklerini anlamasını sağladı. Hem kendileri hem de onların memnuniyeti için doğrudan Araplarla ilgileniyorlardı. Türklerle ve liderlerini asan Cemal'e karşı düşmanca duygularından yararlanmak suretiyle ilk ve öncelikli olarak yalnızca Araplara güveniyorlardı. 13 Mart 1916 tarihli, Rus arşivlerindeki yayınlanan en son yazışma Anglo-Fransız muhalefetinden dolayı görüşmelerin başarısızlığını göstermektedir. Bkz. Emin Said, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, I: 168-75 ve J. Polonsky, *Documents diplomatiques secrets russes, 1914-1917* (Paris, 1928), 6. Kısım, s. 249-331 ve özellikle belge No. 1999, 30 Aralık 1915.

Firuz Kazemzade de şöyle yazıyordu: "Aralık 1915'te Zavriev Rusları Türkiye'nin en önemli üç siyasi kişiliğinden biri olan Cemal Paşa'nın hükümetten memnun olmadığı ve muhtemelen onu devirmek isteyeceği konusunda bilgilendirdi. Bunun üstüne, Rus dışişleri bakanı Sazonov; Izvolskii, Londra Rus Büyükelçisi (Kont Benkendorf) ve Roma Rus büyükelçisine (Giers) Cemal Paşa'nın, müttefiklerle şu hususlarda anlaşır, hükümetine ve Almanlara karşı ayaklanabileceğini belirten bir telgraf çekti: 1) Bir sultanın idaresinde Suriye, Mezopotamya, Ermenistan, Kilikya ve Kürdistan'ı içeren ve özerk vilayetlerden oluşan özgür ve bağımsız bir Asyalı Türkiye olacaktır. 2) Cemal Paşa sultan olacaktır. 3) Konstantiniyye'ye yürüyecek ve hâlihazırdaki sultanı ve hükümeti Almanların mahkûmu olarak görevden aldığını ilan edecektir. 4) İstanbul'a ilerleyişi sırasında müttefiklerden askeri yardım alacaktır. 5) Savaşın sonra Cemal Paşa'ya mali yardımda bulunulacaktır. 6) Cemal İstanbul ve boğazların kaybına razı olacaktır. 7) Cemal Türk Ermenilerini savaş bitene kadar korumak ve beslemek için acil tedbirler alacaktır. Sazanov, Cemal Paşa'nın hükümeti devirmeye muktedir olamaması durumunda bile girişimin denemeye değer olduğunu zira bunun düşman saflarında şaş-

Bununla birlikte, güdüler her ne olursa olsun, Cemal Paşa'nın Arap karşıtı siyasetinin sonuçları Araplar ve Türkler arasındaki uçurumu daha da artıracak ve böylece bağımsızlıklarını elde etmek üzere Arap mücadelesini şiddetlendirecekti. Aslına bakılırsa, Cemal Paşa'nın Suriye'deki yönetiminin, çoğu Müslüman Arap liderin Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen kopmak hususunda ilk ve son olarak zihinlerini toparlamalarına yardımcı olan belirleyici faktörlerden biri olduğunu söylemek abartı olmaz.³⁶ 6 Mayıs 1916 idamlarının ardından Suriye'deki Arap ulusçuluğu ivme ve kuvvet kazandı. Arap siyasal bağımsızlığı ve Arap ulusal egemenliği başka bir nedenle olmasa bi-

kınlık yaratacağını eklemiştir.” Bkz. Firuz Kazemzade, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* (New York ve Oxford, 1951), s. 28-29, aktaran Evgenii A. Adamov, ed. *Razdel Aziatskoi Turtsii* (Moskova, 1924).

Ayrıca Bkz. Albert Pingaud, *Histoire Diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*

(Paris, 1940), cilt 3, *Les Neutralités et les Tentatives de Paix*, s. 228. Yazar burada, Sykes-Picot Anlaşmasını müteakip yapılan görüşmeler sırasında Cemal Paşa'nın gizlice müttefik kampına geçmeye çalıştığını yazar, “Eğer ona barışa karşı kendine ait küçük Asya’da bir yer vermeyi teklif edersek.”

36. General Liman von Sanders, General Ludendorff’a yazdığı İstanbul, 25 Ekim 1916 tarihli bir raporda şöyle söylüyor: “Suriye’de, Cemal Paşa’nın koyduğu abartılmış sert ölçüler, Arapları, Türk davasından vazgeçirdi. Bu ay Şam’da ciddi sayılabilecek ve askeri güçlerin müdahalesine gerek duyuracak olaylar oldu.” Faysal’dan bahsederken de Liman von Sanders şunları ekliyor: “Türk hükümetinin acınacak kadar kötü Arap politikası, onları kendilerine amansız bir düşman yaptı.” Liman von Sanders, *Cinq Ans de Turquie* (Paris, 1923), s. 166, 240. Ahmed Cemal Paşa'nın ‘terör yönetimi’nin etkisi yalnızca Suriye’yi tüm muhtemel isyan liderlerinden mahrum bırakmadı, aynı zamanda halkın asi ruhunu arttırmış da oldu. Osmanlıcılığı Araplar için imkânsız kılarak yedi yıllık Osmanlılaştırma çabalarını tamamlamış oldu.” Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Handbooks*, No. 88, *Turkey in Asia* (Londra, Mart 1919), s. 16.

le sırf hayatta kalmak için mutlak bir zorunluluk hâline gelmiş oldu.³⁷

Eğer Cemal Paşa'nın Suriye'deki baskıcı idaresi Arap ulusçuluğunun tahkim ve takviyesindeki ikinci belirleyici faktörse,³⁸ üçüncü eşit oranda belirleyici faktör ittifakın Türklere karşı ayaklanmak ve özgürlük ve bağımsızlıklarını kazanmak üzere teşviki ve desteği idi. Lloyd George *War Memoirs* kitabında şöyle yazıyordu: “Şark diplomasisi sanatında uzun zaman yetenek kazanmış adamları da içeren Araplar arasındaki ajanlarımız bu isyan tavrını desteklediler ve silah ve mühimmat vadettiler.”³⁹ Savaşın başında Türkiye'nin müttefiklere karşı ilan ettiği cihadın Arap vilayetlerinde hiçbir etkisinin olmaması anlamlıdır. Liman von Sanders, *Cinq ans de Turquie* kitabında cihadın gerçekçi olmayan bir görüntü doğurduğunu, zira Türkiye'nin Hristiyan devletlerle ve Türk ordusunda hizmet veren Alman ve Avusturyalı subaylar ve görevlilerle ittifak yaptığını belirtir.⁴⁰ Bu cihattan bahsederken Halide Edib şöyle söyler: “Ama kaderin cilvesine ba-

37. Bununla birlikte, 1916'da Ortadoğu'da hâlâ, iş Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen kopmaya gelince, korkuları olan Arap liderleri bulunuyordu. Osmanlı Parlamentosundaki Iraklı vekil Süleyman Faydi Jön Türkler'in şiddetli bir düşmanı oldu ve Basra valisine karşı Talib Nakıb'a katıldı. Yine de, 7 Nisan 1916'da Basra'da Capt. C. C. More, General Staff Intelligence, ofisinde T.E. Lawrence ile arasında gerçekleşen bir toplantıda, Lawrence'i bir hayli şaşırtmak suretiyle, Türklere karşı bir isyana liderlik etmeyi reddetti. “Osmanlı Hükümeti'ne karşı mücadelemiz,” diyordu Faydi, Lawrence'e “gizli ya da açık, hükümetin Araplardan esirgediği belli meşru hakları ve belli içsel reformları elde etme amacıyla iç işleri alanına aitti. Eğer Türkler bu talepleri karşılasaydı, biz ve onlar arasındaki anlaşmazlık sona ererdi...” *Fi Ghamrat al-Nidâl: Mudhakkarât Sulaiman Faydi* [Mücadelenin çalkantıları arasında: Süleyman Faydi'nin hatıraları] (Bağdat, 1952), s. 2218-19.

38. İlki, 5. Bölümde ele alınan Jön Türkler'inşovenist siyasetidir.

39. Lloyd, George, *War Memoirs*, 4: 1910.

40. Liman von Sanders, *Cinq ans de Turquie*, s. 44-45.

kın ki yalnızca Fransız ve hatta Rus ordularıyla birlikte savaşan Müslümanlar bulunmuyordu, aynı zamanda Türkiye'nin kendi Müslümanları da, başta Araplar olmak üzere, düşman kamplarıyla ittifak hâlindeydi.”⁴¹

Kitchener'in Storrs vasıtasıyla nasıl Şerif Abdullah'la temas kurduğundan ve bunun sonucunda Şerif Hüseyin ile Sir Henry McMahon arasında meydana gelen mektup alış verişinden bahsettik. Bu görüşmelerin nihai sonucu Şerif Hüseyin'in liderliğinde⁴² ve İngiltere'nin askeri ve mali desteğiyle 10 Haziran 1916'da Mekke'de başlayan Arap isyanıydı.⁴³

41. Adivar, *Turkey Faces West*, s. 141.

42. Abdullah, *Mudhakkarati*, s. 108-52. Ayrıca Bkz. Said, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, s. 149-57. İsyân için nedenlerini sıraladıktan sonra Şerifin, amacını İ.T.C. hükümetinden “Arap ülkelerinin” “tam ayrılık ve bağımsızlığı” olarak belirtmesi anlamlıdır. Amaç şuydu: “Yegâne kılavuz ve destek kaynağı” olan şeriat hukukunun esaslarına dayanılarak “İslâm dininin müdafaası ve Müslümanların koşullarının iyileştirilmesi.”

43. Sir Ronald Storrs Arap isyanının İngiliz vergi mükelleflerine toplam maliyetinin 11.000.000 £ olduğunu söyler. Şöyle yazıyor: “Benim aldığım ilk yekûna ek olarak Hüseyin 8 Ağustos'tan itibaren ayda 125.000 £ aldı; toplamda bir milyon sterlinden daha az. Geriye kalan on milyon askeri harekâtlar ve İngiltere'den gelen malzemelerin sonucudur.” Storrs, *Orientalism*, s. 153, n. 2.

Şunu da eklemek gerekir ki, Fransız Hükümeti de, sınırlı olsa da, Sir Reginald Wingate'in sözleriyle, “çok cesur ve göze çarpan bir rol aldıkları ortak harekâtların başarısına büyük oranda yardımcı olarak” katkıda bulundu. Yarbay Brémont'un başkanlık ettiği ve Cezayir, Tunus, Fas ve Fransız Batı Afrika'sından gelen seçkin Müslüman temsilcilerden oluşan bir Fransız askeri heyeti beraberinde Şerif Hüseyin için 1.250.000 altın frank para yardımı getirerek 20 Eylül 1916'da Cidde'ye vardı. Bunu kısa bir süre sonra küçük bir grup Fransız kuvveti ve Fransız makineli silahları, sahra topçu sınıfı ve tüfekler takip etti. Heyet Şerif Hüseyin tarafından sıcak bir biçimde karşılandı. Bkz. Edouard Brémont, *Le Hedjaz dans la guerre mondiale* (Paris, 1931), s. 48-53, 64-67, 348-49.

İsyana dair ayrıntılı bir araştırma bu kitabın kapsamında olmamakla beraber isyanı takip eden olaylardan bazılarının kısa bir özeti okura Arap ulusçuluğunun gelişimindeki bu tarihi adıma ilişkin bir arka plan verecektir.

Sir Henry McMahon ile yazışmasında şerif, Arap bağımsızlık davasını destekliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından ortaya çıkacağını düşündüğü bağımsız bir Arap devletinin kesin sınırları üzerinde ısrar ediyordu. Bu arada, Arap ulusçuları, özellikle Fatât gizli örgütünün etkili üyeleri, Mart, Nisan ve Mayıs 1915 gibi, Faysal'ın, Hicaz'ın durumunu tartışmak ve savaş durumu hakkında bilgilenecek üzere gittiği İstanbul'dan dönerken yolunun üzerindeki Şam'da geçireceği bir vakitte, şerifi Türklere karşı ayaklanmaya teşvik ediyor ve ona destek vadedyorlardı. Birtakım meşhur Suriyeliler ve gizli cemiyetlerin üyeleri Faysal'ı, Şam'da Bakri ailesinin evinde misafirlikteyken, ziyaret ettiler. Aralarından bazıları Fatât adına Ali Rıza Rikabi Paşa, Ahd Cemiyeti'ni temsilen Yasin Haşimi, Suriye ulemasının en meşhuru Şeyh Bedreddin Hüseyini, Suriye'nin en büyük Dürzi liderlerinden biri olan Nasib Atraş, Nuri Şalan'ın oğlu Şeyh Navâf Şalan ve Suriye çölünün güçlü Ravallah aşiretinin şeyhi idi.

Haziranda Şam'dan, Mekke'ye gitmek üzere ayrılışının ardından Faysal, babası ve kardeşlerine, şerifin liderliğinde bir Arap isyanı başlatmak konusunda Arap liderlerinin ne düşündüğüne dair ön çalışmasının sonuçlarını bildirdi. Taif'te önemli bir aile toplantısı yapıldı ve öyle görünüyor ki bu toplantıda Jön Türk hükümetine karşı bir sonraki kışın ardından ayaklanma ilan etmek hususu gizlice kararlaştırıldı.⁴⁴ Faysal Haziran 1916'da, "babasının işaretiyle Türk ordusundaki Arap bölüklerinde bir isyanı kışkırtmak ve nüfusun topluca ayaklanmasını

44. Abdullah, *Mudhakkarati*, s. 104.

sağlamak gibi kesin bir amaçla” Şam’a döndü.⁴⁵ Ancak, Cemal Paşa’nın her şey ve her yer üzerindeki sıkı denetimi yüzünden durum şimdi büyük oranda Arap ulusçularının aleyhine olacak şekilde değişmişti. Bu durumda, Faysal’ın Mekke’ye geri dönmesi gerekiyordu.

Bu arada, 16 Nisan 1916’da Mısır ordusunun komutanı ve Sudan valisi Sir Reginald Wingate, Kahire Yüksek Komiserine şöyle yazmıştı:

“Mekke şerifinden gelen en son telgrafın içeriğinin özetini onaylamanın ve alınan Arapça mektupların orijinallerini ve kopyalarını iletmenin onurunu taşıyorum. Şerifin elçisiyle yaptığı görüşme sırasında elde edilen bilgileri aktaran başka bir telgrafın kopyasını da iletiyorum.

Şerifin şimdi kendini tam anlamıyla Arap bağımsızlığı hareketine adanmış hissettiğinden hiç şüphem yok. Yalnızca kendini açıkça ifade etmek için ilk uygun fırsatı kolluyor.

Arap yarımadası boyunca çok sayıda liderin tanıma ve destek vaatlerini elde etti. Gerekli silah ve teçhizatın gelmesi koşuluyla ayaklanmanın Arabistan’daki Türk otoritesinin son parçalarını da yıkmada başarılı olacağına inanmak için güçlü gerekçeler var gibi görünmektedir.”⁴⁶

Faysal Mayısın sonuna doğru Hicaz’a geri döndü ve isyanın yakın olduğunu öğrendi. Özellikle Hayri Bey komutanlığındaki yeni ve özel bir Türk kuvveti, Baron von Stotzingen’in liderliğinde, yarımadada Türk hâkimiyetini güçlendirmek ve müttefiklere karşı yeni bir harekât alanı açmak amacı güden bir Alman sefer heyetiyle birlikte Medine’ye varmışken, kaybedecek çok az zaman vardı.

45. George Antonius, *The Arab Awakening*, s. 188.

46. Sir Ronald Wingate, *Wingate of the Sudan* (Londra, 1955), s. 182.

Şu kayda değer ki, Emir Faysal'ın 9 Haziran 1916'da, isyandan 24 saat evvel, Cemal Paşa'ya gönderdiği kısa fakat tehditkâr notta Türklere karşı mücadelenin *Arap algısına dair* üç atıf vardır. Birincisi, not reddedilen ılımlı "Arap talepleri"nden bahsetmektedir. İkincisi, Türklerin tarafında cihada girmek için kendilerini hazırlayan Arap birliklerinin ne İslam'la ne de Arap olmakla bir ilgisi olan bir dava için neden kendilerini kurban edeceklerini anlamadıklarını söylemektedir. Üçüncüsü, Osmanlı Hükümeti'ni bundan sonra "Arap ümmeti" ve "Türk ümmeti" arasında hiçbir ilişki olmayacağı, yalnızca "iki ümmet arasında bir savaş durumu" olacağı hususunda uyarılmaktadır.

Yukarıdaki not, Cemal Paşa'ya gönderildikten birkaç saat sonra Şam ve Medine arasındaki demiryolu hattı kesildi ve ertesi gün, 10 Haziran Cumartesi gündeğümde Arap isyanı başladı.⁴⁷

Arap isyanının öyküsü sayısız kere yayınlanmıştır; ancak, özellikle bir edebiyat başyapıtıyla ilişkilendirilmiştir: T.E. Lawrence'ın *Seven Pillars of Wisdom* kitabı. Kitabın girişinde Lawrence şöyle yazar:

"Kitchener'in liderleri olduğu bazı İngilizler Türklere karşı bir Arap isyanının, İngilizlerin Almanlarla savaşırken, eşzamanlı olarak müttefiki Türkiye'yi de yenmesini sağlayacağına inanıyorlardı. Arapça konuşan halkların doğası, gücü ve ülkeleri hakkındaki bilgileri, onlara böyle bir isyan meselesinin mutlu sonla biteceğini düşündürüyor ve isyanın karakter ve metodunu gösteriyordu. Bu yüzden, İngiliz Hükümeti'nden resmî yardım güvenceleri almak koşuluyla başlamasına müsaade ettiler. Ancak,

47. Bkz. Abdullah, *Mudhakkarati*, s. 107. Ayrıca Bkz. Said, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübra*, s. 106-8. Burada Şerif Hüseyin'in 26 Haziranda dünyadaki tüm Araplara ve Müslümanlara hitap eden ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı niçin ayaklandıklarını açıklayan bildirisinin Arapça metnini bulabilirsiniz. Bildiri peygamberin (s.a.v.) söylediği bir hadisi nakleder: "Eğer Araplar aşağılanırsa, İslam aşağılanır."

bununla birlikte, Mekke şerifinin isyanı çoğu için şaşırtıcı oldu ve müttefikleri hazırlıksız yakaladı. Karmaşık duygular uyandırdı; güçlü dostluklar ve düşmanlıklar oluşturdu. Bunların çatışan kıskançlıklarının ortasında işler sarpa sarmaya başladı.”⁴⁸

Tüm tarihsel hakkaniyetle şu kaydedilmelidir ki, Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap vilayetlerindeki Araplar ve Arap liderlerin tümü birden Mekke Şerifi Hüseyin tarafından yönetilmeyi istemiyordu. Arap bağımsızlığı ve Arap topraklarındaki nihai hükümet biçimi anlayışları hususunda birleşmişlerdi. Aşağıda İngiliz gizli servisinin Mısır şubesinde çalışan ve hakkında “Türk İmparatorluğu’ndaki güçlerin oyunları ve karşı oyunlarına dair en kapsamlı bilgi”ye sahip olduğu söylenen Sir Wyndham Deedes’in kaydettiği, çatışan Arap çıkarlarının mükemmel bir özeti bulunmaktadır. 21-29 Şubat 1916 tarihinde Deedes şöyle yazmıştır:

“Çatışan çıkarlar ağına karmaşık bir ip daha eklendi: Arap sorunu. Türk partilerine ek olarak burada üç Arap partisinden söz ediyoruz:

1. Suriyelileri temsil edenler. Bunlar başlıca Suriye’nin istikbaliyle ilgilidirler ve konuya ilişkin genel kaygıları Fransa’nın Suriye’ye girmesine müsaade edilmemesi ve olsa olsa en fazla ekonomik ve mali tavizler verilmesidir. Fransızlara olan nefretleri öylesine büyüktür ki, şayet bugün Fransızlar Suriye’yi yönetiyor olsalardı, Müslümanları doğrudan Türklerin ellerine atıp atmayacakları şüphelidir. Bu olağandışı nefreti açıklamak güçtür. Sorulduğunda, Tunus ve Fransızların Müslüman kolonilere sahip olduğu diğer yerleri örnek gösterirler. Hristiyanlar da katiben Fransızları istemiyorlar. Aslında, Marunîler dışında, Suriye Hristiyanları Fransızların oraya gitmesine karşıdır. Bununla Müslümanlar için olduğu gibi, toprak

48. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 28.

tavizini kastediyorum. Bunun şu an pozisyonumuzu nasıl güçleştirdiği oldukça açıktır zira biz kendimiz biliyoruz ki dışişlerimiz Fransızlarla, sayesinde sınır genişlemeleri elde edeceklerine inandığımız, bir anlaşma yaptı. Bu haberler yalnızca, sürekli olarak bize gelip onları Fransızlara sattığımızın doğru olup olmadığını soran, dostlarımıza [şimdi] ulaşıyor.”

“2. Şerifin partisi. Bu partiyle birlikte gerçekten manevi ve dünyevi bir Arap krallığı çizgisinde müzakere ediyoruz. Tüm olaylar şerifin isteği doğrultusunda. Ben bu fikrin pratik olmadığı görüşünün çoğumuzun, çoğu Arap’ın ve tüm Türklerin görüşü olduğunu düşünüyorum. Suriye, Irak, Yemen ve diğer yerlerdeki tüm Arapların, bir manevi lideri kabul etmiş olsalar bile, bir dünyevi lideri kabul etmelerini sağlamak asla mümkün olmayacak. Ve eğer bir adamı kabul etmeye hazırlanmış olsalar bile, soru bu adamın kim olacağıdır. Mekke şerifinin nüfuzunun ismi geçen ülkelerin belli bir bölümünde kabul edildiği doğrudur, ancak tümünde değil. Şerifin partisi hepsinin arasında en ılımlısı ve akli başında olanı kendi sonları için bize çok sadıklar; kendi partilerinden başkasının, ne olup bittiğinden haberdar olması hususunda çok endişeliler.”

“3. Irak partisi. Bu bölgeler için bağımsız bir hükümet istiyorlar ve bizim hangi bölgeyi ve yapabilirlerse hangi hükümet türünü, tesis etmeyi amaçladığımız konusunda endişeliler. Şimdi *büyük güçlüğümüz* tüm bu partilerle flörtümüzü ve özellikle Irak, Basra ve Basra Körfezi konularında herhangi bir anlaşmaya büyük şüpheyile yaklaşan Hindistan Hükümeti’dir.”

“Fransız ve Hindistan hükümetleriyle güçlüklerimiz bazen başa çıkılmaz görünmektedir. Şu da not edilmelidir ki, Türk partileri, özellikle şimdiki hükümet biçimine temayülü olanlar ya da

Rahmi-Prens Sabahattin tipi hükümet biçiminin Türkiye’de yeniden kurulduğunu görmekten endişe edenler, bu Arap hareketine şüpheyle yaklaşıyorlar.”⁴⁹

Bu sırada, üç büyük güç, İngiltere, Fransa ve Rusya “Asya’daki kendi haklarını” tanımlıyorlardı. “Sonuçta, Sykes-Picot Anlaşması diye bilinen ve üç güç arasındaki Asyalı Türkiye’nin yok edilmesine dair gizli anlaşma Mayıs 1916’da imzalandı ve maddeleri daha sonra Bolşevikler tarafından Petrograd arşivlerini ele geçirdiklerinde yayınlandı.”⁵⁰

İngiltere söz konusu olduğunda, Ortadoğu’da geleceğin ne getireceğini anlamak için, ikisi de 1917’de yazılmış olan şu iki önemli belgeye aşina olmak büyük ölçüde yararlı olacaktır. İlk İngiliz “Emperyal Savaş Konseyi’ne dış siyaset üzerine verilen beyanat”. Bu belge Amerikan dışişleri bakanı Bay Lansing’e Washington’da 18 Mayıs 1917’de o sıralar Birleşik Devletler’i ziyaret eden İngiliz özel heyetinin başı Bay Balfour tarafından iletilirdi. Türkiye’yle ilgili politika şöyleydi:

49. Skelton, *Deedes Bey*, s. 244-5.

50. Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (Londra, 1922), s. 48. Toynbee açıklamaya şu dipnotu da ilave eder: “Anlaşmanın nihai metninin taslağı İngiliz ve Fransız hükümetleri adına Sir Mark Sykes ve M. Georges Picot tarafından hazırlandı, ancak bu centilmenler yalnızca söyleyiş tarzının ayrıntılarını oturtular. Anlaşmadaki temel noktalar iki tarafın liderlerinin, devlet adamlarının ve görevlilerin görüşmelerinde; kendilerine tamamlanmak üzere verilmenden evvel belirlendi. Kısaltma için kullanılan gayri resmi isim, oynadıkları rol konusunda yanlış bir izlenim vermektedir ve mademki anlaşma itibarını kaybetmiştir ve Sir Mark Sykes Paris Barış Konferansı’nda gripten acınası şekilde öldüğü için kendini müdafaa edememiştir, hatırasına hiçbir adaletsizliğin yapılmaması önemlidir. Bu anlaşmada İngiliz tarafının sorumluluğu İngiliz hükümetinindir.” Sykes-Picot Anlaşmasının resmi ve güvenilir bir anlatısı için Bkz. E. L. Woodward ve Rohan Butler, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ilk dizi (Londra, 1952), cilt 4, 1919, s. 241-51.

“Türk İmparatorluğu’nun pratikte ortadan kaldırılması şüphesiz elde etmeyi umduğumuz hedeflerden biridir. Türklere Anadolu’da az çok bağımsız bir pozisyon bırakılabilir ve umarım bırakılır. Başarılı olursak, şüphesiz Türkiye geniş anlamda Arabistan denilen topraklardan mahrum bırakılacak; Dicle ve Fırat vadilerinin en önemli bölgelerinden mahrum olacak; İstanbul’u kaybedecek. Suriye, Ermenistan ve Anadolu’nun güney bölgeleri, itilaf güçlerince ilhak edilmezse, muhtemelen aşağı yukarı onların denetimi altına girecektir.”⁵¹ İkinci belge “Türkiye’nin Asya’daki vilayetleri”ni tartışır ve kısmen şunlar yazılıdır:

“Eğer Türkler hakkında bir özet yapacak olursam, argümanlarım olmalıdır. Türk’ü ve tarihini bilen hiç kimse onu yönettiği topraklardaki yegâne yıkım aracı olmakla suçlayamaz. Ağır bir suç yükü, Türkiye’nin kendileri için uzun süren ve utanç verici bir kıskanç tamah oyununda piyon olduğu Avrupalı ulusların üzerindedir. Ancak özürler için artık çok geç. Söz konusu milletlerin kanları ve gözyaşları ile örtüldü her şey. Venit summa dies et ineluctable tempus; şimdi yeni günün ne getireceğini düşünelim.”

“Arap vilayetlerinin Türk yönetimi altında kalmasına müsaade edilemeyeceğini savunuyorum. Dünyanın en önemli tarım alanlarından birinden bahsediyoruz. Irak verimlilikte tek başına Mısır’la yarışıyor, hektar bakımından ise iki katından daha fazla. Suriye tahıl ambarları, modern taşıma kolaylıkları olmaksızın, Roma’nın beslenmesine yardımcı olagelmıştır, hem antik hem de Ortaçağ dünyasının ticareti zorunlu olarak doğu endüstriyel merkezlerine akmıştır. Ortadoğu’nun iyileştirilmesi, yüzyıllar boyu atıl olan bir pazarı yeniden kurmak suretiyle, dengeyi bir kez daha değiştirebilir ya da tam bir denge tesis edebilir. Sa-

51. B.D., Devlet Bakanlığı, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914-1920* (Washington, 1940), 2: 23.

vaşla boşa akıtılan insanlığın zenginliğine hadsiz katkıda bulunacaktır ve Avrupa'nın yeniden canlanan endüstrileri için yeni alanlar sağlayacaktır. Doğu ve Batı bir kez daha ortak faydayla birbirine bağlanacaktır.”⁵²

Arap isyanının öyküsü, Lawrence ve Faysal'ın “Çölde İsyan”ı tatbiki ve muvaffak bir biçimde 1 Ekim 1918'de Şam'da sonlandırmaları, bir tarafta Araplara Anglo-Fransız “bağımsızlık” vaatleri, diğer tarafta, “bağımsızlık” sözcüğünün yorumlarına bağlı olarak, müttefiklerin kendi aralarında Arap topraklarındaki doğrudan ya da dolaylı yönetim alanlarına dair yaptıkları gizli görüşmeler ve anlaşmalar yaklaşık yarım yüzyıldır şiddetli bir anlaşmazlık konusu olagelmıştır.⁵³ Bu konular bu yazının kapsamında değildir zira Arap-Türk ilişkilerinin tarihiyle ilgili değildir. Ancak, Ortadoğu ile Batı arasındaki ilişkilerin tarihindeki daha geniş ve karmaşık bir safhanın parçasıdır.

Savaşın son yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai çöküşünü ve Ortadoğu'nun müttefik orduları tarafından işgalini görmüştür. İngiliz kuvvetleri Ocak 1917'nin başında güney Filistin'i ve 9 Aralıkta Kudüs'ü işgal ettiler. Dokuz ay sonra, büyük bir hücum dalgasıyla, Allenby'in ordusu Türk dördüncü ordusunu mağlup ederek Suriye ve Lübnan'a akın etti. Hayfa 23 Eylül 1918'de, Şam 1 Ekim'de ve Beyrut 8 Ekim'de işgal edildi. Kaderin çarpıcı

-
52. Büyük Britanya, Dış İlişkiler Dairesi, *Iraq*, Kısa not. No. 20, 25 Temmuz 1917, “Bağdat Arap Bürosu Irak Şubesi'nden sorumlu baş siyasi görevli” tarafından “Kahire askeri istihbarat yöneticisi vasıtasıyla Arap bürosu sorumlu memuru”na yazılmıştır. Bu kısa not şunlara hitap ediyordu: 1. Dışişlerinden sorumlu Devlet Bakanı, Londra, Güneybatı. 1. Hindistan Hükümeti Yabancı ve Siyasi Şubesi Dışişleri Bakanı, Simla. 1. Devlet Sekreteri, Hindistan Şubesi, Londra, Güneybatı. 1. Kurmay Sınıfı Başkanı, I.E.F. “D”, Başkumandanlık Karargâhı. 1. Hindistan Hükümeti Hükümet Sekreteri, Ordu Departmanı, Simla.
53. İşler, “Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdu oluşturmak”la ilgili olan 2 Kasım 1917 Balfour Deklarasyonuyla daha da çetrefilleştir.

cilvelerinden birine bakın ki, Türk ordusunun nihai olarak teslim oluşu Mercidâbık ovasında gerçekleşti. Burada, hemen hemen 400 yıl evvel Sultan I. Selim'in birlikleri kesin bir zafer kazanmışlardı ve bu zafer Osmanlıları şimdi müttefiklere kaybettikleri Suriye'nin efendisi yapmıştı. Halep 25 Ekim'de ele geçirildi ve ertesi gün doğuda Türkiye'ye karşı savaşın son çarpışması şehrin 8 mil kuzeybatısında meydana geldi. Beş gün sonra, 30 Ekim'de Ege Denizi'nde Lemnos'taki Mondros limanında H.M.S. Agamemnon isimli bir İngiliz zırhlısında Türkiye'nin bir ateşkes⁵⁴ imzaladığı haberi geldi.⁵⁵ Ateşkesin 55. ve son maddesi şöyledir: "Müttefikler ve Türkiye arasındaki çarpışmalar 31 Ekim 1918 perşembe günü yerel saatle öğleden itibaren sona erecektir."⁵⁶ Madde 16, "tüm Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Mezopotamya garnizonlarının en yakın müttefik komutanına teslim edilmesi"ni şart koşuyordu.⁵⁷

Ateşkesin imzalanmasıyla, 400 yıl boyunca var olan Arap-Türk ilişkileri sona erdi. Arap topraklarındaki daha sonra ortaya çıkan gelişmeler Arap Ortadoğu tarihinin yeni bir safhasına aittir.

-
54. "Altı haftadan daha az bir sürede, Allenby'nin ordusu 75.000 esir ve 360 silah ele geçirmiş, ön cephesini 350 mil öteye taşımıştı." Archibald P. Wavell, *Allenby, Soldier and Statesman* (Londra, 1946), s. 245.
55. İmza atan dört kişi İngilizlerin Akdeniz Başkomutanı Amiral Sir S. A. Cough Calthorpe; Türk Bahriye Nazırı Rauf Bey; Dışişleri Bakan Muavini Reşat Hikmet Bey; Yarbay Sadullah Bey. Bkz. Captain Cyril Bentham Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine, from June 1917 to the End of the War* (Londra: H.M.S.O., 1930), bölüm 2, s. 625.
56. A.g.e., s. 627.
57. A.g.e., s. 626.

VII

SONUÇ VE SON NOTLAR

Uzun bir tarihin ve eski bir medeniyetin yükü altında belı bü- külen Arap Ortadoğu son elli yıldır tembelliğinden silkini- yor ve bir değişim ve şaşkınlık havasına bürünüyor. Kendisini ya- kalayan değişimler sersemletici ölçüde hızlı ve bazı durumlarda derinden rahatsız edici zira kendi tarihinin tohumlarından orta- ya çıkan yavaş ve doğal bir gelişmenin sonucu değiller. Değişimin içine aniden ve zorla sokulmuş oldu. Bu değişimlere ayak uydur- mak ve sindirmek için gerekli zaman son derece kısaydı. Bu ne- denle, bu topraklarda biri diğerini takip eden olaylara bakarak nihai “sonuçlar” çıkarırken aşırı derecede dikkatli olunmalıdır. Bu bölümde, yazar daha önceki bölümlerde anlattığı, Arapların arka planda kalan tarihinin belli temel meseleleri ve sorunlarını özetlemeye çalışacaktır. Bu arka planda dört faktör göze çarp- maktadır: İslam, Türkler, Batı etkisi ve Arap ulusçuluğu.

Eğer Arap topraklarındaki Türk yönetimi 400 yıl sürdüy- se ve eğer Araplar çoğu zaman bu yönetime boyun eğdilerse,

bu aslında Türkler Müslüman olduğu içindir. Osmanlı sultanları, Müslümanların talihinin 1258'de Hülagu ve onun Moğol işgalci kalabalığı tarafından Bağdat'ın yıkımıyla birlikte en düşük seviyeye inmesinden sonra, gaziler olarak İslam'ın yayılmasını sürdürdüler. Türkler Avrupa'yı, Hristiyan âleminin kalbini, kuşattılar ve İslam sancağını Viyana kapılarına kadar taşıdılar. İspanya'nın Araplar tarafından işgali ve 732 Poitiers Muharebesi'nden beri Hristiyan ulusları, Osmanlı sultanlarının kudretiyle yaklaşık 300 yıldır olduğu gibi, bir Müslüman ulusun gücü tarafından ne zapt olunmuşlar, ne de sarsılmışlardı. Araplar, Müslümanlar olarak, Türk iktidarı ve itibarıyla gurur duyuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu Türklerin olduğu kadar onların da imparatorluğuymuştu. Herhangi bir Arap-Türk ilişkileri çalışmasında ve Batıya karşı Arap tutumunu anlamak için bu gerçekler hatırlanmalı ve göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, maalesef, çoğu çağdaş Arap tarihi öğrencisi, ya bilgisiz ya da modern siyasal ve seküler ulusçuluğun renkli gözlükleriyle bakıyor, kasten görmezden geliyor ve Ortadoğu'yu yüzyıllar boyu etkileyen ve şekillendiren güçlerin dini arka planını İslam'ı, kavramayı başaramıyor.

O zaman, bugün Ortadoğu'nun doğru bir anlayış ve takdiri için bir İslam, İslami kurumlar ve İslam psikolojisi araştırması zorunludur. Bu temel sorgulamadan yoksun olan diğer çalışmalar konunun kalbine değil, yalnızca yüzeyine temas edeceklerdir. Ortadoğu'da onun coğrafyası ve jeopolitiği, kara ticaret yolları, başlıca havaalanları, stratejik konumu ve zengin petrol yataklarından başka bir şey görmeyenler çok büyük bir hata işliyorlar. Dünyanın bu bölgesindeki durumu doğru biçimde değerlendirmek için, sakinlerinin büyük çoğunluğunun güdü ve eylemlerini doğuran kaynak, yani İslam dini, anlaşılmalıdır; bu yapılmadan, meseleleri derinlemesine kavramak mümkün olmayacaktır. Dünyanın bu bölgesindeki çoğu siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar din ile iç içe geçmiştir. İslam'ın

gücü hâlâ siyasi-seküler ulusçuluğun gücünden çok daha büyüktür. Bu temel hakikat ne göz ardı edilmeli ne de hesaba alınmazlık edilmelidir.

Aynı zamanda, Batılı tarihçiler için de Arap-Türk ilişkileri hakkındaki uzun süre besledikleri yanlış kanıları izale etmenin vakti gelmiştir. Osmanlı idaresindeki yozlaşmanın en aşağı düzeye indiği, Arap-Türk ilişkilerinin Türklerin dar görüşlülüğü ve Batılı güçlerin siyasi dolapları yüzünden iyice gerildiği bir dönem olan 19. yüzyılın son bölümünü ve 20. yüzyılın başını gözlemlenebilir başlama noktası olarak, bu resmî, Arap topraklarındaki daha evvelki 350 yıllık Türk yönetimine yaymışlar ve Arapların 400 yıl boyunca Türk kötü yönetiminin ve despotizminin boyunduruğu altında “ıstırap çektikleri” sonucuna varmışlardır! Aslında bu iddiadan daha uzak bir şey yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Türklerin zorla ya da “Türkleştirerek” birleştirmeye çalışmadığı bir ırklar, milletler ve dinler mozağinden oluştuğu doğrudur. Ancak, Türk yönetiminin büyük bölümünde Arapların Türkleri bir “yabancı” idare olarak değerlendirmedikleri hatırlanmalıdır. “Yabancı” sözcüğü o günlerde 20. yüzyıldaki, ulusal olarak yabancı ve sıklıkla da siyasal olarak “istenmeyen” adam gibi, siyasal anlamlara sahip değildi. Arapların ve Türklerin beraber yaşadıkları dünya, 19. yüzyılın bitiminden evvel, *siyasal anlamda* ulusal olmayan bir dünyaydı. Müslüman Arapların büyük çoğunluğu, Türk liderlerinin bizatihi kendileri 1908’den sonra kendi ulusçuluklarını ifade ettikleri ve Arapların gözünde iyi Müslümanlar ve iman kardeşleri olarak değerlerini yitirdikleri zaman dışında, ulusçu ve ayrılıkçı temayüller göstermemişlerdir. O halde, en az Araplar kadar Türklerin de kötü Türk yönetiminden mustarip olduğu Türk idaresinin son yılları dışarıda bırakılırsa, Türkleri Araplara zulmeden kimseler diye değerlendirmek doğrulanabilir bir düşünce olmaz. Sayısız olgu ve anlatı, Türk Hükümeti’nin, gerileme ve çöküşün-

den evvel, genellikle düzenli ve makul bir biçimde tebaasının hizmetinde olduğu sonucunu desteklemektedir.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda hızla çökerken, Batı dünyası endüstriyel kapitalizm ve teknolojiadaki devrimsel gelişmelerin bir sonucu olarak büyük bir değişim geçiriyor ve askeri ve ekonomik gücünü artırıyordu. Ayrıca, bir sekülerleşme süreci yaşıyordu. Bu süreç Batılı ülkelerin toplumsal ve idari kurumlarında ivme kazanmış ve militan ulusçuluğun büyümesine büyük katkı sağlamıştı. Bu bizi üçüncü faktöre götürüyor: Arap topraklarındaki Batı etkisi.

I. Dünya Savaşı'ndan önce, uzun yıllar Arapların Batı'ya ilişkin bilgileri ticaret aracılığıyla ve Arapların okudukları ve duyduklarıyla sınırlıydı. Çok azı, seyahatleri ve yurt dışındaki çalışmaları vasıtasıyla Batı'ya ilişkin birinci el bilgilere sahipti. Batı'ya karşı tavırları, genel olarak, askeri gücüne saygı, maddi ilerlemesi ve başarıları ile ticaretteki dürüstlüklerine hayranlıktı. "İngiliz sözü" doğruluk ve dürüstlüğü nedeniyle atasözü kabilindendi. Bir Avrupalı, Frenk, genel olarak, medeni ve üstün varlık diye değerlendiriliyordu. "Doğuluların beni nasıl çağırdıklarını elli yıl evvel ilk duyduğumda, şimdi bunu söylemeye üzülüyorum." diye yazıyordu Sir Valentine Chirol. "Batı'nın doğuya sürekli üstünlüğü hemen hemen evrensel olarak âdetten kabul ediliyordu. Batılı uluslar bunun kendi üstün medeniyetlerinden dolayı olduğunu iddia ediyorlardı ve bu durumu kendi üstün maddi ve ekonomik donanımlarıyla güçlendirmeye muktedirlerdi."¹

Maalesef, Araplar I. Dünya Savaşı sırasında ve savaşın bitiminde Batı'yla kendi topraklarında gerçek anlamda bağlantıya geçtiğinde, bu askeri ve siyasi bir Batı'ydı. Mısır ve Filistin'deki Araplar 1799'dan 1801'e kadar I. Napolyon'un silahlarını gör-

1. Sir Valentine Chirol ve arkadaşları, *Reawakening of the Orient and other Essays* (New Haven, 1925), s. 3.

müş ve duymuş olsalar da, bu sonuçları da kendisi gibi kısa süreli olan bir olaydı. Ancak, 20. yüzyılda durum büyük oranda farklıydı. Arapların geçirdiği büyük şok, Arapların, dönemin koşullarının sonucu, öncelikli ve kaçınılmaz olarak Makyevelist anlamda iktidar-siyaset ruhu ile renklenmiş bir Batı'yla karşılaşıştıydı. Başlangıçta, ülkeleri savaşın dehşetinden kurtuluyor diye coşkuluydular. Daha sonra, ulusal amaçlarının başarısızlığı ve yurtlarındaki siyasal denemelerin eşlik ettiği başarısızlık, hayal kırıklığına yol açtı ve heveslerini kırdı. Yeni siyasal sistemler ve felsefeler Ortadoğu'ya genel demokrasi sözcüğü altında ithal edildi ve doğası feodal ve ruhu teokratik olan bir topluma suni olarak aşıldı. Sonuçlar mutluluk verici değildi ve genellikle hayal kırıcıydı. Yanlış uyarlamalar, anlayış eksikliği ve bazen de yeni siyasal kurumların önemini anlayamamanın ürettiği baskı ve stres çoğu doğulunun gözünde demokrasinin itibarını düşürdü. Demokrasinin bir ihraç maddesi olmadığı ve demokrasinin görünüşteki sembolleri yabancı bir toprakta oluşturuldu diye, birdenbire hüküm sürmeye başlayacağını otomatik garantisi olmadığı sıklıkla unutulur.

Maddi ve teknolojik cihazlarıyla batılılaşmanın durdurulamayacağı ve durmasının da muhtemelen arzu edilir olmadığı elbette doğrudur. Aslına bakılırsa, yeni yollar yapmak, sağlık koşullarını geliştirmek, daha iyi evler inşa etmek, arabalara binmek, telefon kullanmak, elektrik nimetinden ve daha iyi iletişim ve nakil araçlarından yararlanmak gibi fiziki hayat koşullarını geliştirmenin bir yanlışı yok gibi görünüyordu. Ancak, Batı'nın kültürel-manevi mirası, küçük bir grup "batılılaşmış" doğulu dışında, istenmiyordu. Arap topraklarındaki dâhili koşulların gelişmesi zorunluluğunu kabul etmekle beraber Müslüman Arap reformcuların Batı tipi bir kültür oluşturmak gibi bir niyetleri yoktu ve Batı'nın bu anlamda üstünlüğüne inanıyorlardı. Onlara ve arkalarındaki kitlelerin büyük çoğunluğuna göre İslam ve İslam kurumlarının saflığına geri dönüş kendilerini çevreleyen bütün kö-

tülöklere verilecek cevaptı. Aslında “manevi batılılaşma”ya karşı çıkıyor ve aleyhinde “tehlikeli” ve “dindışı” diye vaaz veriyorlardı. Zira bunda yurtlarına ve halklarına yönelik olmak üzere çifte tehlike görüyorlardı: Arap vilayetlerine tecavüzde bulunan siyasal Batı emperyalizmi tehdidi veya İslam’ı etkileyen Batı Hristiyan kültürü ya da gelecek nesil Arap gençliğini agnostisizmi ve sekülerizmiyle kuşatan makine çağı Batı, maddeci felsefesi şeklinde ortaya çıkan manevi tehdit. Arapların, Batı’nın üstünlüğüne ve Ortadoğu’yu mandalara ve nüfuz bölgelerine ayırmasına karşı tepki ve protestoları, artan bir şiddetle, dünyanın bu bölgesinde son zamanlarda ortaya çıkan yeni kuvvetlerin en etkili olan Arap siyasal ulusçuluğunda ifade buldu. Bu kuvvetin ne hızı ne de boyutları önceden kestirilebilmiştir.

Ulusçulukları yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış olan Arapların, sık sık, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ulusal bir *uyanış* yaşadıkları söylenir. Bu iddia için hiçbir tarihi kanıt yoktur. Eğer Arap uyanışıyla Arap *bilinci*nin ve Arap *kimliğinin* uyanışı kastediliyorsa, “uyanış” sözcüğü yanlış bir isimdir. Dört yüzyıllık Osmanlı hükümlanlığı boyunca, Müslüman Araplar kendilerini Müslüman ve Arap olarak düşünmekten asla vazgeçmediler ve kesinlikle Arap dilini unutmadılar. Aslında, Arapların Jön Türkler’in “Türkleştirme” siyasetine karşı çıkış şiddetleri kendi içinde Arap bilincinin tamamen uyanık olduğunun bir kanıtıdır. Arap bilinci, yaygın bir biçimde belirtildiği gibi, Türkler tarafından bastırılıp ortadan kaldırılıysaydı, Jön Türkler, Arap topraklarını “Türkleştirme”de çok az zorlanırlardı. Ulusçuluğun anlamı çeşitli ölkelerdeki evrimi sırasında birtakım değişimler geçirdi. Fakat eğer, esasen ulusçuluğun ırksal, kültürel ve manevi unsurlarını dikkate alırsak, Arap ulusçuluğunun dünyadaki en eski ulusçuluklardan biri olduğunu görürüz.

Arap ulusçuluğunun gerçek anlamda doğuşu İslam’ın ortaya çıkışıyla birlikte mümkün olmuştur. Bir genelleme olarak bile

Arap ulusçuluğunun edebiyat çevreleri ve gizli cemiyetlerde, özellikle Arap şairlerin coşkun şiirleri yoluyla, bir “entelektüel hareket” olarak doğduğu savını destekleyen hiçbir şey yoktur. İslam bir Arap Peygamber vasıtasıyla Arap dilinde ve Arabistan’da vahiy edilmiştir. Kuran’da şöyle yazar: “Size kendi içinizden bir elçi gelmiştir.”² Peygamberin bir gün söylediği bir hadis şöyledir: “Ben bir Arap’ım, Kuran Arapçadır ve cennet halkının dili Arapçadır.” Peygamberin ifade ettiği söylenen başka bir hadis şöyledir: “Arapları seven beni sever ve onlardan nefret eden benden nefret eder.” Araplar “seçilmiş bir ırk” olduklarını hissetmekten kendilerini alamıyorlardı. Peygamberin şu sözlerle övdüğü Arabistan’ın Müslüman Araplarıydı: “Siz insanlık için çıkarılmış hayırlı bir topluluksunuz (millet).”³ İslam’ın temel amaçlarından biri putperest dönemlerinde ya da “cahiliye dönemi”nde Araplar arasında var olan dar kan bağları ve aşiret ilişkilerini İslam’ın içinde bulunan “dini vatanseverlik” ile değiştirmekti. Araplar bir büyük cemaat, müminler cemaati hâlinde birleşeceklerdi. “Gerçek şu ki, bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir. Çünkü hepinizin Rabbi benim; öyleyse bana kulluk edin.”⁴ “Bütün müminler kardeşler.”⁵ Arap ulusu aslında İslam’dan doğan bir ulustur. İslam, Müslüman Araplar için ulusal hayat ve siyasi birliğin ana kaynağıydı.⁶

2. Sure 9, ayet 128.

3. Sure 3, ayet 110.

4. Sure 21, ayet 92.

5. Sure 49, ayet 10.

6. Aşağıdaki referanslar 1958’den beri Arap ulusçuluğu ve Arap birliği konularında çıkan bazı eserlerdir. Hepsisi de Müslüman yazarlar tarafından yazılmıştır ve oldukça empatik bir biçimde Arap ulusçuluğunun kökeni ve büyümesi bakımından İslam’dan ayrı olmadığını iddia etmektedir. İdris Kattâni, *el-Mağrib el-Müslim Diddü’l-Lâdiniyye* [Müslüman Fas ateizme karşı çıkıyor] (Kazablanka, 1958), s. 171, 173-74; Muhammed Mubâarak, *el-Ümmetü’l-Arabiyye fi Mâreketi Tahkiki’z-Zat* [Kendi kimliğini yaratma mücadelesinde Arap ümmeti] (Şam, 1959), s. 64, 67, 100, 131, 160; Ahmed Emin, *Yevmü-l İslam* [İslam günü]

Bu “dini ulusçuluk” Arapların kalplerinde ve akıllarında silinmez bir parça olarak kalmıştır.

İslam, Farslılar ve Hintliler gibi Arap olmayan ulusların da dini hâline gelince, Araplar hâlâ Arapçılıkları hususunda bilinçli olmaya devam ettiler ve kendilerini “müşteri” uluslarından üstün gördüler. Arap Müslümanları “yabancı” Müslümanlara, onları “inançsızlıktan kurtarmak suretiyle,” büyük bir lütufta bulunduklarına inanıyorlardı. Emevi halifeliği sırasında (M.S. 661-750) Arap ulusal bilinci ve Arap itibarı belki de doruk noktasındaydı. “Araplar bu dönemde kendilerinin, hoş görülen dinlerin tabi ya da üyesi olsun, diğer tüm uluslardan üstün olduğuna inanıyorlardı. Kendi fikrine göre, Arap hükmetmek ve geri kalan herkes hizmet etmek için dünyaya geliyordu. Bu yüzden, İslam’ın başlangıcında, Araplar yalnızca yönetim ve siyaset ile iş-tigal etmişlerdir. Diğer tüm meslekler, özellikle sanat ve zanaat-

(Kahire, 1958), s. 49; Ahmed Hasan Bakurî, *Urubah ve Dîn* [Urube ve Din] (Kahire, tarihsiz), s. 66; Ali Hasan Harbutli, *Muhammed ve'l-Kavmiyyetü'l-Arabiyye* [Muhammed ve Arap ulusçuluğu] (Kahire, 1959), s. 49, 67, 115, 121, 123; Muhammed Gazâlî, *Kifâh Dîn* [Dini mücadele] (Kahire, 1959), s. 6, 11, 212; aynı yazar, *Hakikat al-Kavmiyyeh al-Arabiyyah* [Arap ulusçuluğunun hakikati] (Kahire, 1961-69), s. 9-10; Abdülaziz Dûrî, *el-Cüzûru't-Târihiyye li'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye* [Arap ulusçuluğunun tarihi kökleri] (Beyrut, 1960), s. 12-14; aynı yazar, *Muhaddime fi tarihi Sadri'l-İslam* [İslam’ın ilk günlerinin tarihine giriş], 2. baskı (Beyrut, 1961), s. 37-38, 41, 44, 46; Muhammed Ahmed Başmil, *Sîra ma al-Bâtıl* [Bâtılla mücadele] (Beyrut, 1960), s. 65, 74, 129, 210; aynı yazar, *Al-Kavmiyye fi Nazari'l-İslâm* [İslam’ın bakışıyla ulusçuluk] (Beyrut, 1960), s. 46; Tâha Abdülbâkî Surûr, *Devletü'l-Kuran* [Kuran yönetimi] (Kahire, 1961), Mahmûd Şaltût, *Al-İslâm: Akîdeh ve Şeria* [İslam: akide ve şariat] (Kahire, tarihsiz), s. 445-47. Ayrıca Bkz. A. Binti Şâti, “Al-Tefsîr al-Dîni Li Târihina” [Tarihimizin dini tefsiri], *El-Ahram* (Kahire), 9 Ağustos 1963, s. 13 ve Mudatthir Abdürrahim, “*El-İslâm ve'l-Kavmiyye fi Ş Şarki'l-Evsat*” [Ortadoğuda İslam ve ulusçuluk], *Hivâr* (Beyrut) cilt 1, No. 6 (Eylül-Ekim 1963): 5-13.

lar, Arap olmayanlara bırakılmıştır. Bir gün, Irak valisi Abdullah bin Amir'in huzurunda bir Arap ve bir Arap olmayan mümin tartışırken, öteki, Arap'a, "Allah bize sizin gibilerden çok az versin!" deyince, Arap, "Allah bize sizin gibilerden çok versin!" diye mukabele eder. Niye sövgüye iyilikle mukabele ettiği sorulduğunda ise şöyle cevaplar: "Bu insanlar sokaklarımızı süpürmüyor, ayakkabılarımızı yamamıyor ve söküklerimizi dikmiyorlar mı?"⁷ 19. yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte, bir "doğulu öğrenci, Şamlıların kendilerini, Müslüman olmak ve Arap olmak çifte zemininde, dünyanın en asil ırkı olarak gördüklerini ve sultanın idaresini o Rum İmparatorluğu'nun hâkimi olduğu için değil halife olduğu için en iyi idare diye değerlendirdiklerini" gözlemliyordu.⁸

Arap ulusal bilinci, uzun tarihleri boyunca geçirdikleri pek çok değişime rağmen, yüzyıllar boyu var olmuştur. Çünkü sözcüğün genel anlamıyla, ulusal birliğin en kuvvetli iki bağı asla yıkılmamıştır: Dil ve din. Kültürel ve manevi bağları sınırsal birlik ya da coğrafi farklılıktan çok daha kuvvetli kalmıştır. Bu nedenle, Araplar Türklerin yönetiminde, özellikle son dakikada Arapları "Türkleştirmek" dışında Türkler hiçbir girişimde bulunmadığından, "ulusçuluk"larını asla kaybetmemiş ya da "unutmamışlardır". Arapların tüm istediği en başta, kitleler hâlâ ilgisiz olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arap vilayetlerinin özerk bir Arap Hükümeti'ne sahip olmasıydı. Çok uluslu ve çok ırklı Osmanlı İmparatorluğu için en iyi hükümet biçiminin âdemimerkeziyetçi bir hükümet olduğunu düşünüyorlardı. Bazılarının aklında bir Osmanlı "uluslar topluluğu" hayali vardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam ayrılığa gelince, bu fikir 1908 Türk devriminden

7. Cürci Zeydan, *Tarihu't-Temeddini'l-İslâmî*[İslam Medeniyeti Tarihi], çev. D. S. Margoliouth *Umayyads and Abbasids* (Londra, 1907), s. 71-72.

8. Doğulu bir öğrenci, *The Modern Syrians* (Londra, 1844), s. 202.

evvel yalnızca Müslümanlar arasındaki çok az aşırı ucun zihnini meşgul ediyordu. Ortadoğu'daki taraftarı ve gerçek destekçileri başlıca Lübnan Dağı Hristiyanlarıydı. Fakat 1908'den sonra bile, bazı Müslüman Arap liderleri Jön Türkler'in dar görüşlü ve şovenist Panturancı siyaseti yüzünden ayrılığa zorlanmışlardır. Suriye'deki 4. ordunun başkomutanı Cemal Paşa'nın despot siyaseti, 1915 ve 1916'da Beyrut ve Şam'da meşhur Arapların asılmasını emrettiğinde, Araplar ve Türkler arasındaki yarığı daha da genişletmiş ve Arap liderlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen kopma arzusunu büyük oranda şiddetlendirmiştir. Nihai olarak, yine savaş sırasında müttefiklerin Arapları Türklerden "kurtarma" ve onlara "bağımsızlık"larını verme vaatleri Şerif Hüseyin'in önderliğinde 10 Haziran 1916'da Mekke'de başlayan Arap isyanına yol açmıştır.

O zaman, eğer Arap uyanışıyla Arapların kendilerini Türklerden ayırma ve Avrupa devletlerine benzer bağımsız, egemen bir Arap devleti kurma arzusu kastediliyorsa, bu, kesinlikle, kendi kaderini tayin ve siyasal bağımsızlık arzusu olduğu için, pek uyanış sayılmazdı. Eğitimli ve aydın Arapların uyandıkları şey, asla "uyumamış" olan Arap bilinci değil bağımsız bir siyasal hayattı. Bu, Avrupa'da 200 yıl evvel ve Asya'da son zamanlarda ortaya çıkan genel siyasal uyanışın bir parçasıydı. İtici ve güdüleyici güç Arapların siyasal haklar, toplumsal adalet ve hürriyet talebiydi. Bu esasen insanoğlunun ebedi özgürlük ve adalet arayışıydı. Arap ulusçuluğunun gelişimindeki ikinci safhayı belirleyen bu "siyasal ulusçuluk" öncelikli olarak, Arap topraklarındaki Türk yönetiminin son yıllarındaki siyasal ve toplumsal koşullarının bir ürünüdür. Fakat o zaman bile, din Arap ulusçuluğundan ayrılmış değildi. Yalnızca Arapların büyük çoğunluğu Müslüman değildi. Aynı zamanda, kendi kaderini tayin ve kendi kendini idare etme amacıyla birlikte İslam'ı müdafaa etme amacı da süregidiyordu: Geçmiş zaferlerini yenilemek ve Arapları, "vesilesiyle, Allah'ın (dünya) halklarını karanlıktan aydınlığa çıkardığı ırkı", güneşin

altında hak ettikleri yere Allah'ın "seçilmiş ümmeti" olarak onlar için takdir ettiği şerefli yere, yükseltmek.⁹

Arap siyasal ulusçuluğunun ilk liderleri, özellikle Mekke Şerifi Hüseyin, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce ve savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümünden doğan ve İslam temelleri üzerinde bir Arap Müslüman kral etrafında inşa olunan bir Arap devleti tasavvur ediyorlardı. 1 Ocak 1919'da Barış Konferansı'na verilen bir muhtıradan Emir Faysal şöyle yazıyordu: "İskenderun-İran hattından güneye doğru Hint Okyanusu'na kadar uzanan ülke 'Araplar' tarafından mesken tutulmuştur. Arap sözcüğüyle Sami ırkıyla yakından ilişkili olan ve tek bir dili, Arapçayı, konuşan insanları kastediyoruz. Arap ulusçu hareketlerinin amacı -ki benim babam Suriye ve Mezopotamya kollarının ortak başvurularının ardından savaşta lider oldu- Arapları er geç tek bir ulus hâlinde birleştirmektir."¹⁰

Yine, 29 Ocak 1919'da Barış Konferansı'na verilen ikinci bir muhtıradan, Emir şöyle yazıyordu: "İngiltere ve Fransa'nın ricasıyla Türklere karşı Arap isyanına liderlik eden babamın temsilcisi olarak, İskenderun-Diyarbakır hattından güneye Hint Okyanusu'na uzanan bölgedeki Arapça konuşan Asya halklarının, Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altında, bağımsız egemen halklar olarak tanınmasını talep etmeye geldim."¹¹

16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması, 19-25 Nisan 1920 tarihleri arasında San Remo'da yapılan İttifak Yüksek Konseyi toplantısında bir manda sistemine dönüştürüldü. Bunun sonucunda, Mezopotamya (Irak) ve Suriye, "tek başlarına ayakta durabilene dek," mandater güçler olarak İngiltere (Irak için) ve

-
9. Bkz. Abdullah, *Mudhakkarati*, s. 121 ve *El-Menar* (Kahire), cilt 16, bölüm 10, s. 735-54.
 10. D. H. Miller, *My Diary at the Peace Conference of Paris, 1918-1919* (New York, 1924), cilt 4, Belge 250, s. 297-99.
 11. A.g.e., Belge 251, s. 300.

Fransa'nın (Suriye için) vesayeti altında, "iki bağımsız ülke" olarak tanındılar. Mandater güçlerin mevcudiyeti kendi kaderini tayin ve siyasal bağımsızlık mücadelesini şiddetlendirdi, bir dizi siyasal partiyi sonuç verdi ve Batı'ya muhalefeti pekiştirdi. Bu savaş sonrası dönem Arap ulusçuluğunun evrimindeki üçüncü safha olarak düşünülebilir. Bu dönem, Arap liderlerinin maalesef lafzi olarak yorumladığı ve Batılı güçlerin Ortadoğu siyasetlerine dönük büyük güvensizlikle ve hatta bu siyasete karşı düşmanlık ve açık isyanlarla belirginleşen batıların bağımsızlık vaatlerinin oluşturduğu hayal kırıklığı ve hüsrana dönüştürmüştür. Arap muhalefeti şimdi, imparatorlukları artık var olmayan Türklere değil, Ortadoğu'nun Batılı "kurtarıcıları"na yöneldi. Bu bölgedeki Batılı siyasal ve ekonomik rakipler durumu daha da kötüleştiriyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana karmaşık bir sekülerleşme süreci ve bölgesel ulusçulukların tahkimi Arap ulusçuluğunun evriminde dördüncü bir safhayı açmıştır. Çeşitli bölgesel ve hudutsal ulusçulukların kökleri güçlendirildi ve belli Arap ülkeleri sosyalizmin sosyoekonomik ilkelerini benimsediler. Arap ülkelerinin siyasal bağımsızlık ve egemenliği, tüm idari alanları ve devlet aygıtlarıyla birlikte, kaçınılmaz bir biçimde bölgesel ulusçuluğu tahkim ve takviye etti. Örneğin, Suudi Arabistan ulusçuluğundan farklı bir Irak ulusçuluğu olabilmektedir ve ikisi de Lübnan ulusçuluğundan farklıdır. Çeşitli Arap ulusçuluklarının ayrılığı ve kendine özgü olduğu uzun vadede evrenselcilerin hayalinin bir yanlışlaması olabilir.

Şu çok ilginç bir noktadır ki, 19. yüzyılın ortaları kadar geç bir tarihte, kesin olarak söylemek gerekirse 1856'da yayınlanan bir İngilizce-Türkçe sözlükte "milliyet" sözcüğü bulunmuyordu.¹² Aynı tarihte, kavim sözcüğü dönemin bir Türkçe-İngilizce söz-

12. Bkz. J. W. Red House, *An English and Turkish Dictionary*, 2 bölüm, *English and Turkish and Turkish and English* (Londra, 1856).

lüğünde “halk” diye çevriliyordu.¹³ Osmanlı vatandaşlık kanunu ancak 1869’da ilan edildi. Bununla birlikte, bu kanun, elbette Araplar da dâhil olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm tebaası içinde yalnızca Osmanlı milliyetiyle ilgiliydi, imparatorluktaki ulusçulukla değil. Bir yıl sonra, 1870’te, kavmiyet sözcüğü Fransız sözcüğü *nationalité*’nin muhtemel Türkçe karşılığı olarak önerildi.¹⁴

Bununla birlikte, 20. yüzyıldan önce, kavim sözcüğünün hiçbir siyasal ya da vatansever anlamı yoktu; yalnızca “bir grup insan” anlamına geliyordu. Kuran’daki birkaç pasajda Nuh kavmi, Musa kavmi ve İbrahim kavmine atıflar vardır. Arap kavmi ifadesinde kullanıldığı hâliyle Arap dünyasında ulusçu bir anlamı, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında kazandı. Tüm Arapça konuşan ya da Arap olan halkları kapsıyor ve ilke olarak Arap devletlerini birbirinden ayıran coğrafi ve siyasi sınırları göz ardı ediyordu.

Şunu belirtmek ilgi çekici olabilir ki modern Türkiye’de bugün *millet* sözcüğü ulus için ve *milliyet* de uyruk için kullanılmaktadır ve bu sözcüğün kullanımı 15. yüzyıla kadar gitmektedir.¹⁵

Arap ulusçuluğundan, Arap birliğinden ya da Arap federasyonundan bahsederken, tanımlanamayan ümmet sözcüğü de son birkaç yılda Arap liderlerinin vokabülerinin parçası olmuştur. Bu sözcüğün en son kullanımı Arap Cumhuriyetleri Anayasası’nın

13. A.g.e.

14. Bkz. Ottacar Maria Schlecta von Wschehrd, *Manuel Terminologique Français-Ottoman* (Viyana, 1870), 239. Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap vilayetlerinde yaşayan Arapların kimliğinin ne olması gerektiğine dair, yani “Arap ırkı”, Arap “millet”i veya “Arap ümmeti” mi olsun diye yapılan, bir tartışma için Bkz. Salim Bustani’nin bir makalesi, *Al-Cinan* (Beyrut), cilt 1, No. 21 (Ekim 1870): 641-48 ve cilt 1, No. 22 (Ekim 1870): 673-77.

15. Bkz. s. 31-32.

önsözünde ortaya çıkmaktadır. Bu anayasayı 20 Ağustos 1971’de Şam’da imzalayan Mısır, Suriye ve Libya’nın üç Arap lideri, üç cumhuriyetteki “Arap halkı”nın kendilerinin “Arap ümmeti”nin ayrılmaz bir parçası olduklarına inandıklarını ilan etmişlerdir.

Önsöz Arap ulusçuluğu hakkında bir başka genelleme daha yapmaktadır: “Arap ulusçuluğu; hürriyete, yoruma, adalete ve barışa çağrıdır. Bu, Arapların herkesi kucaklayan birliğine giden yoldur; bireyin haklarını koruyan, temel özgürlüklerini güvence altına alan ve hukukun egemenliğini savunan bir demokratik ve sosyalist düzeni inşa etme yoludur.”¹⁶

Bu yeni *al-Kavmiyyeh al-Arabiyyah* terimi bugün yalnızca Arap ulusçuluğunu değil, aynı zamanda, Arap birliğini de simgeler ve çoğu taraftarınca emperyalizme karşı bir kalkan ve koruma ve İsrail’e karşı da bir zafer aracı olarak değerlendirilmektedir. Bunu ayrıca, Batılı güçlerin, görünen ya da gizli, siyasal müdahalelerinden, yerli toplumun feodal ruhu ve zihniyetinden ve İslam ülkelerindeki siyasal kavramların belirleyicisi olan din bağından kurtulma, siyasal, toplumsal ve hatta dini özgürleşme hareketi olarak görmektedirler. Arap birleşmesi için de hizmet etmektedir, Temayülü, 19. yüzyılın Panslavik ve Pangermanik hareketlerini andıran Panarabizme doğrudur.

Bu arada, Arap ulusçuluğunun “toplumsallaşması” bazı Arap ülkelerindeki en son trend gibi görünmektedir. İddia odur ki sosyalizm ekonomik sorunlarının en iyi çözümüdür. Arap topraklarındaki kitlelerin uyanışı, “iyi bir hayat sürme” fırsatına sahip olma arzusu ve böyle bir fırsatın “kapitalist” azınlığın ayrıcalığı olduğu fikrine karşı isyanın bu topraklarda toplumsal ve ekono-

16. Anayasa ve önsözünün tam metni için Bkz. günlük *Al-Anwar* gazetesi (Beyrut), No. 3879 (20 Ağustos 1971): 6-7 ya da “Belge: Arap Cumhuriyetleri Federasyonu (FAR) Anayasası,” *Middle East Journal*, cilt 25, No. 4 (Güz 1971): 523-29.

mik adaleti bir zorunluluk kıldığı hatırlanmalıdır. Sosyalizmin (komünizmle desteklendiğinde) hâlihazırda, sekülerizmin İslam kalesini istila edebileceği yegâne yol olduğu da iddia edilmiştir.

Seküler Arap ulusçuluğunun savunucuları ulusçuluk anlayışlarını, Arapların “cemaat duygusu” ve Araplar olarak “doğal uyum”larına dayandırmaktadır. Bu tür bir ulusçuluğun “hümanist” yönlerini vurgularlar ki bu tür ulusçuluk öncelikli olarak işçi ve köylülerin toplumsal ve ekonomik standartlarını artırmayı, toplumsal ve dini mazisinden özgürleşmiş, Batı’dan siyasi ve askeri anlamda kurtularak tüm Arap topraklarındaki Arap kardeşleriyle birleşmiş yeni bir “Arap kişiliği” oluşturmayı amaçlar.

Çoğu Batılı sıklıkla, Arap ülkelerinin endüstrileşme ve teknolojik eğitim gibi Batılı ilerleme standartlarını benimsedikleri için sonuçta sekülerleştiklerini de iddia etmektedir. Aslında var olan ve var olmakta olan şey Batı ve doğudan ithal edilen modern ekonomik, toplumsal ve siyasal ideolojilerin yavaş yavaş Müslüman Arap kültürünün İslami temellerine zarar vermesidir. Sonuç olarak, Arap gençliğinin manevi boşluğunun en azından bir kısmını doldurmaya ve yeni Arap neslinin manevi değerleriyle yer değiştirmeye çalışan “Arabizm,” Arap sosyalizmi (*iştirâkiye*) ve Arap birliği gibi Arap ideallerine yapılan vurgu artmaktadır.

Arap ulusçuluğu ve sosyalizm arasındaki ittifaka doğru temayül en büyük desteğini eğitimli gençler ve genel olarak şehirli kitlelerden alıyor görünmektedir. Son yıllardaki her ulusal krizde, bu temayül, mümkün olan her fırsatta solun avantajına ve kendini Arap ulusal çıkarlarının muhafızı olarak öne sürmeye çalışması şeklindeki kaçınılmaz sonuçla birlikte güçlenmiştir. Ulusal hissiyat ise, herhangi bir hükümetin “kitlelerin ulusçuluğu”nun desteğini almaksızın bir ulusal proje hazırlamasını hızlı bir biçimde güçleştirmek suretiyle, daha kuvvetli ve acımasız hâle gelmiştir.

Yukarıdaki sınıflandırmadan yola çıkarak, Arap ulusçuluğunun çeşitli aşamaları arasından sarıh ya da kesin sonuçlar çıkarılabileceği varsayılmamalıdır. Büyük oranda üst üste binmiş katmanlar söz konusudur. Seküler ulusçuluk taraftarları hâlâ küçük bir sınıfla sınırlıdır. Din başat faktör olmayı sürdürmektedir. İslami bir yönetim biçimi, hâlihazırda, birleşmeyi sağlamak için, Arap Ortadoğu'nun bölündüğü siyasal tavırlardan herhangi birinden daha fazla potansiyel taşımaktadır. Aslına bakılırsa, Arap ulusçuluğu bugün, hiçbir tekil tanım onun çeşitli ve kesinlikle çelişik olan yönlerini kapsayamayacağından, herhangi bir tanıma meydan okumaktadır. Arap ulusçuluğu hem siyasal bir hareket hem de dinin ihyasıdır; hem seküler hem de teokratiktir; hem olumludur, tüm Arap ülkelerini birleştirme idealini amaçlayan yapıcı bir güçtür, hem de olumsuzdur, Batı'ya karşı tavizsiz bir tutumu vardır. Bu konuda düşünürken ortaya çıkan hâlihazırda belirsizlik ve şaşkınlığın çoğu, eğer Arap dünyasında Arap ulusçuluğunun bir tanımı ve tüm Arap ülkeleri için ortak bir amaç üzerinde anlaşmaya varılırsa, giderilebilir.

Bununla birlikte, Arap siyasal ulusçuluğunun hâlâ ilk gelişim aşamalarında bulunduğu hatırd tutulmalıdır. Batı'daki siyasal ulusçuluk Hristiyan medeniyetinin sekülerleşme sürecinin bir parçasıydı, en azından köklerinden bir kısmı Rönesans diye bilinen büyük kültürel devrimde yatan bir sekülerleşmeydi bu. Bu ulusçuluk ve Hristiyanlık arasındaki mücadelede ilki kazanan taraf oldu. Kurtuluşlarını bir rasyonel, insan ürünü, toplumsal ve siyasal düzende bulabileceklerini düşünen insanlar tarafından, devletin pagan sunağından yeni bir tanrı meydana getirildi. Araplar arasında, 19. yüzyılda, İslam, ulusçu fikirlerle sarsılamayacak kadar derinlerde yer etmişti ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, sekülerleşmeye karşı başarılı bir biçimde direndi. Kuran'ın teokratik ve dini ilkelerine dayalı bir İslam devletinden ayrı olarak, bölgesel ve seküler çizgide bir Arap devle-

ti kurmayı düşleyen çok az sayıdaki Hristiyan ve daha da az sayıda Müslüman bu topraklardaki sakinlerin büyük çoğunluğunun desteğinden mahrumdu. O zaman, İslam ve Arap ulusçuluğu birbirinden ayrılamaz. Öyleyse, yeni siyasal ulusçuluk Müslüman Arapların kendi Müslüman Arap kültürü içindeki manevi ihtilafların ve gerilimlerin sonucu değildi. Sözcüklerin Avrupalı anlamıyla, Arap topraklarında asla bir Rönesans ya da reform olmamıştır.

Arap topraklarını işgal eden ideolojilere rağmen, İslam'ın gücü ve ona bağlılık Arap yurdunu tehdit eden her krizde kendini yeniden göstermektedir. Ayrıca, Müslümanlar daima İslam'ın şerefli mazisine dair hafızalarında bir dürtü buluyorlar. Sabık Başkan Cemal Abdülâsır'ın bizatihi kendisi “dini bir inançla bağlandıkları” İslam dünyasını göz ardı edemeyeceklerini kabul ediyor ve tahayyülünü dünya boyunca yüz milyonlarca Müslüman'ı sardığında tüm bu Müslümanların iş birliğinin olağanüstü potansiyellere sahip olduğu duygusuna kapıldığını ekliyordu. Bu iş birliği elbette onları, esas memleketlerine sadık kalmaktan mahrum etmeyecekti, ancak kendileri ve iman kardeşleri için sınırsız bir güç verecekti onlara.¹⁷ Arap ülkelerinin çoğundaki diğer Arap liderler de son yıllarda İslam'a gizlisi saklısı olmayan sadakat bağlılıklarını ilan etmiş bulunuyorlar.

Esasında, İslam, Arapların ilhamının, güçlerinin ve büyüklüklerinin temel kaynağıydı. Manevi bir ideal olarak daha doğrusu, ilahi bir hayat tarzı olarak, İslam'ın dinamizmi onu kabul eden herkesi birleştiren en büyük kuvvetti. 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlubiyeti ve çöküşü, Ortadoğu'nun Müslüman Arap topraklarındaki siyasal birliği bozmuştur. Günümüzde, bu topraklarda yaşanan huzursuzluğun, karmaşa ve istikrar-

17. Cemaleddin Abdülâsır, *Falsafat al-Thawrah* [Devrim felsefesi], s. 79-80.

sızlığın başlıca nedenlerinden birinin de, Atatürk'ün 1924'te halifeliği kaldırmasıyla, bu toprakların manevi egemenlik ve birlik sembolünü kaybetmiş olması olduğu pekâlâ söylenebilir. Bir keresinde Goethe demişti ki, "Ağır bir şeyi kaldırmak isteyen kişi önce onun merkezini bulmalıdır.". Yenilenmiş, gençleşmiş ve birleşik bir Arap toplumunun ağırlık merkezi İslam mı yoksa seküler ve toplumsallaşmış bir Arap ulusçuluğu mu olacaktır? Müslüman Arap topraklarında yalnızca bölgesel sadakat ve bağlılığa dayanan tümüyle seküler bir ulusçuluğun mümkün olup olmadığı ve hatta arzu edilir olup olmadığı, yani, siyasal ve toplumsal kurumların İslam'dan tamamen ayrılmasının mümkün mü yoksa gerekli mi olduğu ileride anlaşılabilecektir. Batı Avrupa'da ulusçuluğun yükselişine ilişkin hiçbir mantıki argüman ya da onunla yapılacak zekice bir kıyas Arap ulusçuluğunun sonunda hangi yönde evrileceğini belirleyemez. Bugün, Arap Ortadoğu hakkında sorulan bütün soruların arasındaki anahtar soru, İslam'ın, topraklarına bin bir farklı biçimde nüfuz eden tüm seküler ve maddi kuvvetlere, tüm ekonomik ve siyasal ideolojilere ne dereceye kadar başarıyla ayak uydurabileceği sorusudur.

Dolayısıyla, Ortadoğu'nun bugün yaşadığı hakiki kriz, özünde, Hristiyanlığın 16. ve 17. yüzyıllarda yüzleşmek zorunda kaldığı Avrupa devlet sistemlerinin doğuşuna ve Ortaçağ kilisesinin birliğinin yıkılmasına neden olan duruma benzeyen, köklerinde yaşadığı manevi bir krizdir. İnsanın ait olması gereken bir manevi düzenin varlığına inanıyorsak eğer, bütün insani krizler, son tahlilde, özlerinde manevidir. Yazarın iddiası odur ki, doğu ve batı arasında ve aslına bakılırsa doğu ve batının kendi içinde yaşanan bütün büyük çatışmalar manevi bir tabiata sahiptir. Eğer çözümü ahlaki yasa ve manevi tasavvurdan ayrı olarak düşünürsek, Ortadoğu'nun temel sorunlarına deva olacak hiçbir mutlak siyasal ve ekonomik çözüm mevcut değil demektir. Hâlihazırdaki durumun trajedilerinden biri, bu temel hakikati çok az kişinin fark edebilmiş olmasıdır.

EK A

Osmanlı İmparatorluğu

1844'te Alan, Nüfus, Irklar, Dinleri¹⁸

Bağımlı vilayetleriyle birlikte imparatorluğun toplam alanı 1.836.478 kilometre kare olarak tahmin ediliyor. Avrupa, Asya ve Afrika'daki mühim birkaç bölümün boyutları ve nüfusu şöyledir:

Bölümler	Alan km.	Nüfus	Nüf./km.
Avrupa'daki Türkiye	203.628	15.500.000	76.1
Asya'daki Türkiye	673.746	16.050.000	23.8
Afrika'daki Türkiye	959.104	3.800.000	3.9
TOPLAM	1.836.478	35.350.000	19.2

Nüfus

1844 sayımına göre 35.350.000 olarak tahmin edilen toplam nüfus imparatorluğun farklı bölümlerinde şöyle dağılmıştır:

	<i>Avrupa'daki Türkiye</i>
Trakya	1.800.000
Bulgaristan	3.000.000
Rumeli ve Teselya	2.700.000
Arnavutluk	1.200.000
Bosna Hersek	1.100.000
Adalar	700.000
Moldavya	1.400.000
Eflak	2.600.000
Sırbistan	1.000.000
TOPLAM	15.500.000

18. J. Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, s. 2, 3.

	<i>Asya'daki Türkiye</i>
Küçük Asya veya Anadolu	10.700.000
Suriye, Mezopotamya ve Kürdistan	4.450.000
Arabistan	900.000
TOPLAM	16.050.000

	<i>Afrika'daki Türkiye</i>
Mısır	2.000.000
Trablusgarp, Fas ve Tunus	1.800.000
TOPLAM	3.800.000
TOPLAM	35.350.000

Irklar

Nüfusu oluşturan çeşitli ırklar şöyle sınıflandırılabilir:

Irklar	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Osmanlılar	2.100.000	10.700.000		2.800.000
Rumlar	1.000.000	1.000.000		2.000.000
Ermeniler	400.000	2.000.000		2.400.000
Yahudiler	70.000	80.000		150.000
Slav veya Slavonyalılar	6.200.000			6.200.000
Rumenler	4.000.000			4.000.000
Arnavutlar	1.500.000			1.500.000
Tatarlar	16.000	20.000		36.000
Araplar		885.000	3.800.000	4.685.000
Suriyeli ve Kildaniler		200.000		200.000
Dürziler		80.000		80.000
Kürtler		1.000.000		1.000.000
Türkmenler		85.000		85.000
Çingeneler	214.000			214.000
TOPLAM	15.500.000	16.050.000	3.800.000	5.350.000

Dinler

Dinlere göre sınıflandırma şöyledir:

Din	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Müslümanlar	4.550.000	12.650.000	3.800.000	21.000.000
Rum ve Ermeniler	10.000.000	3.000.000		13.000.000
Katolikler ¹⁹	640.000	260.000		900.000
Yahudiler	70.000	80.000		150.000
Diğer mezhepler	240.000	60.000		30.000
TOPLAM	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000

EK B

1914'te Osmanlı İmparatorluğu Alan ve Nüfus²⁰

Özet:	Alan km	Nüfus
Avrupa'daki Türkiye	10.882	1.891.000
Ermenistan ve Kürdistan da dâhil olmak üzere Anadolu Türkiye	271.262	12.657.800

Ortadoğu'daki Arap Vilayetleri:

Mezopotamya:		
Musul	35.130	500.000
Bağdat	54.540	900.000
Basra	53.580	600.000
TOPLAM	143.250	2.000.000

19. (Lübnan Dağında Kanobin'de bir Patrikleri bulunan) 140.000 Marunî'yi de kapsıyor.
20. E.G. Mears, *Modern Turkey*, s. 580-81, alıntılacağı yer *Statesman's Yearbook*, 1921 baskısı.

Suriye:

Halep	35.430	1.500.000
Zor (Bağımsız Sancak)	30.110	100.000
Suriye	37.020	1.000.000
Beyrut	6.180	533.500
Kudüs (Bağımsız Sancak)	6.600	341.600
Lübnan	1.190	200.000
TOPLAM	114.530	3.675.100

EK C**Arap Kongresi'nde Çoğunluğun Aldığı Kararlar**

“184, Saint-Germain Caddesi, Paris'te toplanan Arap Kongresi 21 Haziran 1913 oturumunda şu kararları aldı:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda radikal ve acil reformların yapılması zorunludur.
2. Osmanlı Araplarının, imparatorluğun merkezi yönetimine katılımlarını etkili hâle getirerek, siyasi haklarını kullanmalarını temin etmek hayati önem arz eder.
3. Suriye ve Arap vilayetlerinin her birinde, kendi ihtiyaç ve yetilerine uygun düşecek şekilde âdemimerkeziyetçi bir rejim kurmak hayati önem arz eder.
4. Beyrut vilayeti, 31 Ocak 1913'de yalnız bu amaçla kurulmuş, genel bir kurul tarafından önerilen; vilayetin genel konseyinin güç uzantıları ile yabancı müsteşarların atanması çifte prensibine dayalı olarak hazırlanmış özel bir projede hak taleplerini ifade etmiştir. Kongre, bu projenin uygulanmasını talep eder.
5. Arapça Osmanlı Meclisi tarafından tanınmalı ve Suriye ile Arap memleketlerinde resmî dil addedilmelidir.

6. Suriye ve Arap vilayetlerinde askerlik hizmeti, aşırı gereklilik durumları hariç bölgesel olmalıdır.
7. Kongre, Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'nin, Ürdün'ün mali durumunu düzeltmesi için gerekli vesilelere başvurduğunu görmek dileğini belirtir.
8. Kongre, Osmanlı Ermenilerinin reformist isteklerine karşı sempatisini ifade eder.
9. Bu kararlar Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti'ne bildirilecektir.
10. Yine bu kararlar, Osmanlı İmparatorluğu'na olduğu gibi diğer dost Güçlere de bildirilecektir.
11. Kongre, Cumhuriyet Hükümeti'ne cömert konukseverliği için en içten teşekkürlerini sunar.”

Önceki Kararlara Ekler

1. Mevcut Kongre'nin aldığı kararlar hakkıyla uygulanmadığı sürece, Arap-Suriyeli reformist komite üyeleri, kendi komitelerinden hızlı ve olağanüstü bir izin çıkması dışında, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde herhangi bir görevi kabul etmekten kaçınacaklardır.
2. Mevcut kararlar Osmanlı Suriyelilerinin ve Araplarının siyasi programlarını oluşturacaktır. Yasama seçimlerine katılan adaylardan, yukarıda bahsedilen programı önceden savunmamış ve uygulanmasının peşine düşmemiş olanlar desteklenmeyecektir.
3. Kongre Arap göçmenlerine yurtseverlikleri ve yardımları için teşekkür eder ve delegeleri aracılığıyla selamlarını iletir.²¹

21. Bkz. Al-Lujnah al-'Ulya Li-Hizb al-Lamarkaziyah, *Al-Mu'tamar al-Arabi al-Awwal*, s. 132-34.

EK D

İdari Âdemimerkeziyetçiliğe Dayanan Bir Reform Programı

“Önemli bir soru gündeme gelmeye başlamamıştır: Arap meselesi. Arap çevrelerle bağlantısı olan herkes bunu uzun süredir öngörüyordu. Geçen Kasım ayında, Suriye’de sözü çok geçen, zekâsı ve Avrupa hakkındaki bilgisi ile tanınmış, Suriyeli ve Müslüman biri bana şöyle diyordu:

“Aramızda ayrılıkçı hiçbir duygu söz konusu değil. Tam aksine biz Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olmakta ısrar ediyoruz ki böylece Avrupalıların muhtemel emellerine karşı koyabilecek sağlam bir blok oluşsun. Ama Osmanlı hükümetinin bize kabul edilebilir bir yönetim şekli sağlamasını, bağlılığımızın vazgeçilmez bir şartı olarak koşuyoruz.”

Sırasıyla Beyrut, Halep, Trablus, Suriye vilayetleri konseyleri Arapların talep ettikleri rejim önerisini daha yeni açıklamışlardır. Bu rejim aşırı bir âdemimerkeziyetçilikten oluşur, özerklikle sınırlıdır. Talep edilen başlıca noktalar şunlardır:

1. Arapça, bölgedeki tüm büro ve mahkemelerde resmî dil olacak, Türk dili ise İstanbul’la yazışmalarda kullanılan resmî dil olarak kalacaktır.
2. Bunun gereği olarak, Suriye’de Arapça bilen görevliler atanacaktır. Kanunun uygulamaya konulma tarihinden itibaren altı senelik bir sürenin sonunda, valiler için yapılacak geçici istisna sona erdirilecektir.
3. Sivil ve adli görevliler ile jandarma subayları atanırken yerli yetkililere danışılacaktır.
4. Rütbe düşürülmesi için, Kudüs, Şam, Beyrut ve Halep, vb. icra edilen yargılamaları karara bağlamak üzere yüksek bir mahkeme kurulacaktır. Şu anda, tüm rütbe düşürülmeleri Konstantiniyye’de yapılmaktadır.

5. Barış zamanlarında askerlik hizmet bölgesel olacaktır.
6. Yöresel gelirler iki kategoriye ayrılacaktır.
 - a. Merkezi hükümetin kullanımındaki gümrük, posta, telgraf ve askeri vergi gelirleri,
 - b. Yerel hükümetin kullanımındaki, yörenin ihtiyaçları için kullanılacak diğer tüm ianeler,
7. Yönetim güçleri ve bir dereceye kadar da kapsamlı yasa-
ma güçlerini haiz vilayet konseyleri oluşturulacaktır. Mer-
kezi hükümete bırakılmış genel siyaset ve milli savunma
hariç tüm sorunlar, bu konseylerin yetki alanlarına gire-
cektir.
8. Jandarma, polis, adliye ve maliye işlerinin yeniden düzen-
lenmesi için yabancı müsteşarlar tayin edilecektir. Bu ki-
şiler 15 yıllığına atanacaklar ve yerli kullanımlardan ha-
berdar, Arapça ya da Türkçe bilen Avrupalı uzmanlar ara-
sından seçileceklerdir.

Bazı Arap şahsiyetler konuşmaları sırasında bana, garanti
adına bir şey daha arzuladıklarını bildirdiler: Bakanlar Kurulun-
da minimum sayıda bir Arap varlığı.

Yine bu şahsiyetler, kendilerine bu isteklerini merkezi hükü-
metin çok radikal bulacağına inanıp inanmadıklarını sorduğum-
da şöyle cevap verdiler:

“Biz, bu istekleri, 1911 ilkbaharında Malissoreslulara ve da-
ha sonra da 1912 yazında genel olarak Arnavutlara verilen taviz-
lerin, Arap vilayetleri için en olağan uygulaması olarak değerlen-
diriyoruz. Gazi Muhtar Paşa Hükümeti bu reformların impara-
torluğun tüm topluluklarına yayılacağını bildirdi. Yeni hükümet
bu isteklere olumlu bakacak mı?”²²

22. *L'Echo de Paris*, 24 Şubat 1913, bu makaleyi evvelki günün *Daily Te-
legraph* (Londra) gazetesinden çoğaltmıştı. Alıntılanmış yer, Ludovic

EK E

1908 Yılı Türkiye Yıllık Raporundan Bir Muktebes Parça²³

Meşrutiyet Hareketi

“Geçen birkaç yılda Türkiye’nin içinde ve dışında Jön Türkler tarafından ateşlenen devrimci bir hareketin ilerlediği genellikle biliniyordu. Buna karşılık, sultan tarafından kurulan kusursuz casusluk sisteminin sayesinde fikrin gelişiminin hemen hemen başa çıkılmaz güçlüklerle çevrildiği de genellikle düşünülüyordu.”

“Temmuzun 23’ünde Bakanlar Kurulu toplandı. İki alternatif vardı: Talep karşısında teslim olmak ya da asilere karşı savaşmak. Doğrusu, Haşmetmeab için daima bulundurduğu devasa bir ordunun avuç içi kadar asiye ortadan kaldıramaması akıl almaz bir iştir. Ama bakanlar işlerin geri dönülmez bir noktaya vardığını anladılar ve Said Paşa’nın tavsiyesi üzerine sultana önerilerinin meşrutiyeti kabul etmek olduğunu bildirdiler.”

“31 Temmuzda, selamlıkta tüm yabancı temsilciler mevcut durumdayken sultan meşrutiyeti kabul etmek konusundaki kesin kararını ilan etti ve genellikle hoş bir etki uyandı.”

“Devrimin ilk safhalarında imparatorluk boyunca tüm ırk dinlerden insanlara olağanüstü bir hevesle gözleniyordu. Bir Rum ile Müslüman’ın birbirini kucaklaması ve Müslüman ile Ermeni’nin birbirlerine sevgilerini göstermeleri, daha önce mümkün olmayan bir biçimde gözlemleniyordu. Daha uzak bölgelerde acaba hareket samimi midir, acaba sultanın bir hilesi midir, şeklinde hissedilen ilk şüphelerin ardından geçen 30 yılın otok-

de Contenson, *Les Réformes en Turquie d’Asie. La Question Arménienne et la Question Syrienne*, s. 63-67.

23. Sir G. Lowther’in Sir Edward Grey’e mektubunun eki, No. 105, 17 Şubat 1909.

ratik idaresinden kurtulma duygusu imparatorluğun her köşesinde görünür oldu.”

“Bu sırada, meşrutiyet fikri ülke boyunca tedrici bir biçimde (propaganda yoluyla) yayılıyordu. Araplar arasında çok az etki uyandırdı. Türk yönetimine Müslüman bir yönetim diye göz yumuyorlar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun dini lideri olan sultana saygı duyuyorlar ama reforma şüpheyle yaklaşıyorlardı. Tepkileri fısıldaşmalar şeklindeydi, ancak çoğu durumda hareketin istikbali konusunda tam ikna olmamalarıydı ve bu yüzden oluşan heyecan ortamına katılmaktan geri duruyorlardı.”

“Ancak Ekimin sonunda ilk temayülü kendini yazışmalarda kendisine dikkat çekilecek miktarda hissettirdi. Araplar anayasının şeriatla ne kadar uyum içinde olduğunu merak ediyorlardı. Suriyelilerin anayasaya kayıtsızlığı yakınma konusu oldu.”²⁴

1. Aşağıdaki dört belge (Ekler F-I) Dr. Salah Müneccid’in özel kütüphanesine aittir. Kendisi yazar, tarihçi, Arap elyazmaları üzerine uluslararası çapta tanınan bir otorite ve Kahire Arap Birliği’nde Arapça Elyazmaları Enstitüsü’nün müdürüdür. İnce müsaadesiyle bu belgeler burada yayınlanmaktadır.

EK F

157. ve 158. sayfalarda kopyası basılan devrimci broşür “Kahtan’ın oğulları Araplara bir bildiri”dir (Şekil 4, 5). 1913’te bir gün Arap Devrimci Cemiyeti tarafından hazırlanmıştır. Cemiyet’in ismi ilk sayfada, sağ üst köşedeki *Comité Révolutionnaire Araba* sözcükleriyle çevrili olan mührün ortasında bulunmaktadır.

24. G.P. Gooch ve Harold Temperley, ed., *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*. Cilt 5: *The Near East, 1903-9* (Londra, 1928), s. 249-58.

Bu devrimci cemiyet 1909'un sonlarına doğru İstanbul'da kurulan Kahtaniye'nin yan kuruluşlarından biridir. Nisan 1914'te aynı yıl İstanbul'da tutuklanması ve serbest kalmasının ardından Kahire'ye döndüğünde Aziz Ali Mısırî tarafından kurulmuştur. Örgütteki diğer arkadaşları bir dönem Âdemimerkeziyet Partisi'nin genel sekreterliğini yapan Hakkı Azim, Fuad Hatib ve İstanbul'dan kaçıp Mısır'a iltica eden subaylardı.

Bildiri Jön Türkler'e ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder üyelerine -Cavid, Talat, Ahmed Rıza, Cemal, Enver ve diğerleri- Araplara baskı ve zulüm uyguladıkları için şiddet ve hararetle saldırıyor. Arap dilini, Kuran'ın dili, Türkçeyle değiştirmeye karar veren şovenist Türkler olarak suçlanıyorlardı. Hükümetleri Müslüman bir hükümet değildir. Aslında İslam'ın ve Arapçanın düşmanıdır.

Bildiri Ermenilerin sayıları Araplardan daha az olmakla beraber, idari özerklik kazandıklarını iddia ediyor. Ona göre, Türkler onlara güçlü oldukları için saygı gösteriyorlar, ancak Araplara saygı göstermiyorlar. Araplar zayıf ve uysallar ve sürekli olarak Türk Hükümeti tarafından aşağılanıyor ve küçük düşürülüyorlar.

Bildiri, daha sonra Suriye ve Irak vilayetlerindeki Araplar, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudileri birlik olmaya çağırıyor: "Aynı topraklarda yaşıyor, aynı topraklarda çalışıyor ve aynı dili konuşuyorsunuz; aynı zamanda bir '*ümme*' hâlinde birleşin." Arap Müslümanları, Arap Hristiyanları ve Arap Yahudileriyle aynı vatan üzerindeki kardeşlerdir. Dini önyargıları ve aşırılıklarını bir kenara bırakmalıdırlar. Tümü Allah'ın kullarıdır ve din yalnızca Allah'ındır. Bildiri bütün Arapları "*Fedaiyye Cemiyeti*"²⁵ adında Arapları öldürenleri öldürmek ve "İstanbul'un köleleri"-

25. Fedaiye Cemiyeti amaçlarına ulaşmak için zorunlu hâlde kendilerini kurban etmeye hazır üyeleri olan bir cemiyettir.

nin hizmetinde olacak âdemimerkeziyet esasına dayanan Arap reformlarına karşı çıkmak için kurulmuş olan bir cemiyet hakkında bilgilendirerek bitiyor. Ona göre reformlar tam bağımsızlık ve Araplara geçmiş ihtişamını geri veren ve ülkeyi çeşitli vilayetlerinin özerkliği ilkesiyle yöneten âdemimerkeziyetçi bir Arap devletinin kurulması ilkesine dayanmalıdır.²⁶

EK G

Bu broşür “Başkentteki (İstanbul) Yetkililere İlk Çağrı” adını taşıyor. “Çağrı” şöyle başlıyor: “Biz bir grup Arap olarak size ellerimizi uzatıyoruz, cömert bir halkın selamıyla bir diğerini selamlıyoruz.” Ancak, bu selamdan sonra ton tenkitçi bir hâl alıyor ve broşürün isimsiz yazarları Osmanlı Hükümeti’nden bir takım taleplerde bulunuyorlar. Hükümetin genel siyasetiyle ilgili olarak Osmanlılardan yeni bakanlıkların oluşturulmasını ama bu bakanlıkların Türklerden oluşmamasını istiyorlar. Araplar Osmanlı toplumunun hep temeli olmuştur ve öyledirler de. “Biz ve Ermeniler sizinle (Türkler) birlikte ülkemizi ve ülkenizi korumayı garanti ediyoruz. O zaman, (ülkenin yönetimindeki) ortaklarınız (yeni) bakanlıkla ilişkili olarak sizinle aynı haklara sahip olmalıdır.”

26. Ayrıca Bkz. *İzâhât*, Hicri 1334’te (M.S. 1916) İstanbul’da (Cemal Paşa tarafından) isimsiz olarak yayınlanmıştır, s. 16-30. Cemal Paşa *İzâhât*’ın Arapça başlığının da gösterdiği gibi Lübnan’da savaş mahkemesinin araştırdığı siyasi meseleleri aydınlığa kavuşturan” bir kitap olmasını istiyordu. Bu kitap eşzamanlı olarak Türkçe ve Fransızca da yayınlanmıştır. Fransızca adı *La Vérité sur la Question Syrienne*.

Cemal Paşa *İzâhât*’ında “Mısır’da yaşayan Arap bağımsızlık savaşçıları”nın Osmanlı Hükümeti’ne karşı isyan etmek ve Araplar ve Türkler arasında nifak ve husumet tohumu ekmek gibi “şeytani niyetler”inin kanıtı olarak “Bildiri” metnine yer vermiştir.

Ülkenin iç yönetimine gelince, yetkililer “medeni ülkelerde” var olan idare biçimini uyarlamalıdır: Bir yasama erki, bir parlamento ve bir senato olmalıdır. Yasama erkinin başı haşmetme-ab olacaktır ve bu erk sadrazam ve kabinesi, şeyhülislam; dışişleri, ordu, donanma, adalet, maliye, demiryolları ve gümrük bakanlıklarından oluşacaktır. Ülke Türk vilayetler, Arap vilayetleri ve Ermeni vilayetlerinden oluşan üç bölgeye ayrılacaktır. Her bölgenin sultan-halifenin o bölgenin sakinleri arasından atayacağı bir bakan liderliğinde ufak bir kabinesi bulunacaktır. İşleri, eğitim, evkaf, kamu hizmetleri, tarım, asayiş ve “sosyal yardım” bakanlıklarından oluşacaktır. Her bölgede ayrıca Osmanlı Meclisi’nin seçildiği gibi o bölgenin halkının seçtiği bir meclis bulunacaktır. Böylece, imparatorluğun üç bölgesinin iç idaresi kendi sakinlerinin ellerine verilecektir zira bölgenin kendi sakini kendi ihtiyaç ve sorunlarını daha iyi bilecektir.

Bu, Arapların, büyük güçlerin hükümet örneklerini takip ederek ve kendi hayatları için ve kendi kardeşlerinin, Türklerin ve Ermenilerin hayatları için talep ettikleri bağımsız yönetim biçimidir.

Bu “ilk çağrı”yı yapan Arap grubunu gücüne gelince, “Yalnızca Allah bilir.”, “Biz...” diyerek bitiyor ‘çağrı’. Arapların gücünü koruyoruz. Arap topraklarında bizlere hoş bir halka katılıyor. Yardım için bir çağrıda bulunursak, bizim en güçlü kalkınmamız olacaktıdır.”

EK H

Bu belge “tüm Arap evladına ikinci çağrı”dır. “İlk çağrı”, “İstanbul’daki arif kimselere” yönelirken, “ikinci çağrı” bütün Araplara boyunlarındaki zulüm boyunduruğuyla hizmetli köleler olmamaları, bilakis dünyanın yaşayan uluslarıyla aynı çizgi-

de ayakta durmaları için yalvarıyordu. Eğer bu Arap-Osmanlı birliği merkezi idare (Jön Türk) tarafından yıkılırsa çok yazık olacaktı.

Arapların Osmanlı Devleti'nden koparlarsa veya Türk "üm-meti"ni göz ardı ederlerse bundan yarar elde etmeyecekleri doğrudur. Ancak, Arap yarımadasındaki Araplar hâlihazırdaki tarihlerine ilişkin gerçeği bilmelidirler: Osmanlı Hükümeti öyle bir devlet olmuştur ki artık kendilerini (yabancı) işgalcilerin saldırılarına karşı koruyamamaktadır. Öyleyse Arapların bundan böyle hayatta kalmak için yalnızca kendilerine güvenmeleri gerekmektedir. İstanbul'daki merkezi güce güvenmek siyasi bir dipsiz kuyuya düşmek demektir, öyle bir dipsiz kuyu ki yakın gelecekte Osmanlı Devleti'nden geriye ne kalırsa içine çekecektir.

"Arap yarımadasının evladı, sizlere yalvarıyoruz." Diyor, "ikinci çağrı", "Suriye'deki 'kutlu hareket'e katılın.". Düzenleyicilerini bir kardeşin içten selamıyla selamlayın, onlar dinin yalnızca Allah'a ait olduğunu öğrendiler ve dinsel farklılıkların vatan konusunda anlaşmazlığa yol açmaması gerektiğine karar verdiler. Öyleyse, bu hareketin tüm Hristiyanları, Yahudiler ve Müslümanlarla birlikte kendi "milliyet"lerine bağlı kalsınlar; tüm Müslümanlar ve Yahudiler Hristiyanlarla yan yana dursunlar. "Ulusçuluk" için, dinin varlığından evvel onlara kendi varlıklarını verin. Dinleri yalnızca esas "birlik"ten ayrılan yollardır. Tüm ulusal taleplerinde, bırakın Arap birliğinin hizmetinde hoşgörü ve bağışlamayla birlikte çalışsınlar.

Bu "ikinci çağrı"nın isimsiz yazarları kendi ülkelerinde başlattıkları "hareket" için Suriyelileri övmektedirler, ancak bu "hareket" kendi yurtlarını korumak için kâfi değildir. Âdemimerkeziyetçiliği tesis etmek için daha fazlası yapılmak zorundadır. Suriyelilere kılavuzluk etmesi için iki âdemimerkeziyetçi hükümet örneği verilmiştir: Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri. Buna ilave olarak, Avusturya-Macaristan, İsviçre ve Güney Ameri-

ka ve Kuzey Amerika'daki ülkeler Almanya ve Birleşik Devletler örneklerini takip etmektedirler. Ve bundan dolayı, sözcüğün tam anlamıyla “ilk çağrı”da açıklandığı gibi âdemimerkeziyetçi bir hükümetin kurulması için yalvarmaktadırlar. Arapları aldanmamaları ve kendi kendilerine güçlenerek yönetimi kendi girişimleriyle ıslah etmeleri konusunda uyarmaktadır, yoksa onur ve itibarlarına yönelen tehdit büyüktür. Araplar Türklerle ilişkilerini reddetmemektedirler, ancak Türkler Araplara karşı adil olmazsa sonuçlarına katlanmaya hazır olmalıdırlar.

“İlk çağrı” ve “ikinci çağrı” Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari reformlar için olumlu ve somut önerileri içermeleriyle dikkate değerdir. Ayrıca spesifik olarak Ermenilere atıfta bulunarak, onların Araplar gibi aynı haklara sahip olmalarını, özerklik ve kendi kendini yönetme gibi talep etmektedir. Açık biçimde Fransız Devrimi'nin fikirlerini özümsemiş olan isimsiz yazarlar dine dair çok açık fikirli bir tavır almaktadırlar. Gerçekte vatani, Müslüman, Hristiyan veya Yahudi olsun tüm Arapları birleştiren dinden daha güçlü bir bağ olarak düşünmektedirler. Bundan başka, bu iki “çağrı” Arap-Türk ilişkileri için, Arapların I. Dünya Savaşı'ndan önce Türk Hükümeti'ne karşı tüm yakınlıklarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen kopmayı arzulamadıklarının ama tüm istediklerinin âdemimerkeziyettemelinde imparatorluk içinde tam özerklik olduğunun daha ileri kanıtlarıdır.

Bu iki isimsiz broşüre dair daha ilginç alanı, taşıdıkları mühürdür. Altlarında Hristiyan ve Müslüman tarihleri olan MS. 1909 ve hicri 1327 yazan, sol tarafta bir buğday kulağı ve sağda da bir hurma yaprağıyla çevrili bulunan mührün ortasında iki Arapça harf *cim* ve *ayn* görünmektedir. Bu iki “çağrı”nın metinlerinden, ilk defa şimdi yayınlanan bu iki “çağrı”nın keşfinden evvel hiçbir Arap cemiyeti böyle bir isimle ortaya çıkmamış ol-

makla beraber, bu iki harfin Arap Birliği'ni [*"Cemiyet-ül Arabiyye"*] simgelediği anlaşılmaktadır. (*Cim* ve *ayn* harflerinin "*Cemiyet-ül Osmaniyye*" ismini de simgeliyor olma ihtimali tamamen dışarıda bırakılamaz.) Mühür ayrıca Arap topraklarının sembollerini kullanan bir Arap cemiyetinin bilinen tek mührüdür: Suriye vilayeti için bir buğday kulağı ve Arap yarımadası için bir hurma yaprağı. Bu iki belgenin içeriği 1913'te yazıldıkları hissinin uyandırmaktadır.

EK I

Bu belge, Paris'teki Arap Topluluğu'ndan "Arap ümmetinin çocuklarına davet"tir. Üyelerinin sayısı üç yüzü aşan bu topluluğun vatanlarını yabancı tehditlerden korumak, başkasının egemenliği altına girme ve zulümden korumak ve âdemimerkeziyete dayanan reformlar yapmak için alınması gereken tedbirleri tartıştığı konusunda onları bilgilendirmektedir.

Sonuç olarak, Mayısın sonuna doğru bütün Arap ümmetinin temsil edileceği (Mısır, Güney Amerika, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerindeki Arap topluluklarını da dâhil olmak üzere) bir Arap kongresinin düzenlenmesi kararlaştırıldı.²⁷ Bu "davet" şöyle sesleniyor: "Bu kongrede Avrupa uluslarına yaşayan bir kimliği ve yıkılamayacak ulusal nitelikleri olan bir ümmet olduğumuzu göstereceğiz. Osmanlı Hükümeti'ne de açık yüreklilikle âdemimerkeziyetin varlığımızın temeli olduğunu ve Arapların bu krallık (Osmanlı) içerisinde ordu, idare ve politikaların ortağı olduğunu, ancak kendi iç işlerinde yalnızca kendilerinin ortağı olduklarını söyleyeceğiz."

27. Bu Arap Kongresi gerçekte Paris'te Boulevard Saint-Germain'de Coğrafya Cemiyeti'nin salonunda 18-23 Haziran 1913'te düzenlendi. Kongrede oylanan maddeler için Bkz. Ek C.

Aşağıdaki kongre tartışma gündemi Paris Topluluğu tarafından seçilen bir Yönetim Kurulu tarafından belirlenmiştir:

1. Ulusal hayat ve (yabancı) işgaline karşı duruş.
2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapların hakları.
3. Âdemimerkeziyete dayanan reformların zorunluluğu.
4. Suriye'den dışarı ve Suriye'ye doğru göç.

Her yerdeki Araplar iş birliği yapmaya ve bir sonraki kongreyi desteklemeye çağrılmaktadır. “Davet”, “Paris, 1913” tarihli “Arap Suriye Kongresi Cemiyeti” mührünü ve yönetim kurulu üyelerinin isimlerini taşımaktadır: Avni Abdülhâdi, Nadra Mutran, Abdülgani Areysî, Şükri Ganem, Cemil Maluf, Muhammed Mahmasâni, Charles Debbas ve Cemil Mardam Bey.²⁸

Haberleşmek amacıyla sekreterinin ismini ve Paris adresini verir: “Abdülgani Areysî, 17 Rue Claude Bernard, Paris.”

28. Ayrıca Bkz. *İzâhât*, s. 49-51.

BİBLİYOGRAFYA

Kitap ve Makaleler

- Abedî, Akrem, *Mihnetü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye* Beyrut, 1962.
- Abdurrahim, Müddesir, *el-İslam ve'l-Kavmiyye fi'ş-Şarki'l-Evsat*, Hiwar (Beyrut), cilt. I, No. 6 (Eylül-Ekim 1963): 5:13.
- Abdurrazık, Ali, *el-İslam ve Usulü'l-İslamiyye*. Kahire, 1925
- Abdul Cemaleddin el-Afganî, *el-Urvetü'l-Vûskâ Lâ İnkisâme lehâ*. Kahire, A. H. 1328 (A. D. 1910)
- Alami, Şeyh Abdullah, *A'zamu Tizkâr li'l-Osmâniyyim, el-ah-rar evi'l-Hurriyye ve'l-Müsâvât ve'l- Meb'ûsân* (Beyrut, 1326, A.H.).
- Alâyili, Abdullah el-, *Düstûru'l-Arab el-Kavmî*. Beyrut, 1941.
- Adams, Charles C. *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muham-med 'Abduh*. Londra; Oxford University Press, 1933.

A Diplomatist. *Nationalism and War in the Near East*. Oxford, 1915.

Adivar, Halidé Edib. *Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and their Origin*. New Haven: Yale University Press, 1930.

———, *Conflict of East and West in Turkey*. 2d ed. Lahor: S.M. Ashraf, n.d. [1935?]

Afshār, Iraj, and Mahdavi, Asghar, eds. *Documents Inédits Concernant Seyyed Jamāl al-Dīn Afghānī*. Publication No. 841. Tahran: Tahran University Press, 1963.

A German Diplomat. *The Near East from Within*. Londra, 1915.

Aḥmed, Jamāl Moḥammad. *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*. Londra: Oxford University Press, 1960.

Akçuroğlu, Yusuf. *Uç Tarzı Siyaset*. Kahire, 1903; İstanbul, A. H. 1327 [A.D. 1909].

Arabî, Muhammed Abdullah, *Dimukrâtiyye el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye*. Cario, 1959

Âmin, Ahmed. *Yevm al-İslâm*. Kahire, 1958.

———, *Zu'amā' al-Iṣlāh fi-l-Aṣr al-Ḥadith*. Kahire, 1948.

An Orientalm Student. *The Modern Syrians*. Londra, 1844.

Antonius, George. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. Londra: Hamish hamilton, 1938.

Arminjon, Pierre. *De la Nationalite dans l'Empire Ottoman*. Paris, 1903.

Arnold, Sir Thomas W. *The Caliphate*. Londra, 1924.

———, and Guillaume, Alfred, eds. *The legacy of Islam*. Oxford: Clarendon Press, 1931.

Azami, Ahmed İzzet el-Kadıyatü'l Arabiyye.

- Azm, Osmal el- (ed) *Mecmûatü Asâri Refik Bey el-Azm* (Kahire, 1344 A.H.)
- Aziz Bey, Suriya ve Lubnan fi'l Harb el-Âlemiyye. Beyrut, 1933).
- Azoury, Négib. *Le réveil de la nation arabe dans l'Asie turque, en présence des intérêts et des rivalités des puissances étrangères, de la Curie romaine et du Patriarcat œcuménique*. Paris, Plon, 1905.
- Azzam Paşa, Abdurrahman, *er-Risaletü'l-Hâlîde*. Kahire, 1946.
- Bâhi, Muhammed el-, *el-Fikrû'l-İslâmiyyü'l-hadîs ve Sîlâtuhu bi'l-İstî'mârî'l-Garbî*. Kahire, 1957.
- Beyhum, Muhammed Cemil, *el-Arab ve't-Türk*. Beyrut, 1957.
- Bailey, Frank Edgar. *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*. Cambridge: Harvard University Press, 1942.
- Bâkûrî, Ahmed Hasan el-, *Urûbe ve din*. (Kahire, n.d.)
- Barker, Edward B. B. *Syria and Egypt Under the Last Five Sultans of Turkey, Being Experiences During 50 Years of Mr. Consul-Gen. Barker*. 2 cilt. Londra: Tinsley, 1876.
- Barthold, Vasili Vladimirovich. *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, çev. Mme. M. Donskis. Paris: Adrien-Maison-neuve, 1945.
- Beşmil, Muhammed Ahmed, *Lehîbu's-sarâha yahriku'l-mugâlatât*. Beyrut, 1961.
- , *Şirâ' ma' al-Bâtil* [Struggle with falsehood]. Beyrut, 1960.
- , *Al-Qawmiyyah fî Nazar al-Islâm*. Beyrut, 1960.
- Bell, Gertrude Lowthian, *Amurath to Amurath*. Londra: Heinemann, 1911.
- , *Syria, The Desert and the Sown*. Londra: Heinemann, 1907.

- Berro, Tevfîk Ali, *el-Arab ve't-Türk fi Ahdi'd-Düstûri'l-Osmânî*. Kahire, 1960.
- Bintü's-Şâti', (Aîşe Abdurrahman), *et-Tefsirü'd-Dînî li-Tarihînâ; el-ehram* (Kahire), 9 August 1963, p. 13.
- Bliss, Daniel. *The Reminiscences of Daniel Bliss*, ed. Frederick J. Bliss. New York: Fleming H. Revell, 1920.
- Bowen, Harold. *British Contributions to Turkish Studies*. Londra: Longmans, Green&Co., for the British Council, 1945.
- Brémond, Gen. Édouard. *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. Paris: Payot, 1931.
- Brockelmann, Carl. *History of the Islamic Peoples*, trans Joel Carmichael and Moshé Perlmann. New York: G.P. Putnam's Sons, 1947.
- Bustani, Süleyman el- *ed-Devletü'l- Osmâniyye Kable'd-Düstür ve Bâdehu* (Beyrut, 1908).
- Cahuet, Albéric. *La question d'Orient, dans l'histoire contemporaine (1821-1905)*. Paris: Dujarric, 1905.
- Cahun, Leon. *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et mongols des origines à 1405*. Paris: Colin, 1896.
- Chevrillon, André. *Conférence sur la Syrie*. Rouen, 1897.
- Chirol, Sir Valentine, and Others. *Reawakening of the Orient and Other Essays*. New Haven: Yale University Press, 1925.
- Churchill, Col. Charles Henry. *The Druzes and the maronites Under the Turkish Rule from 1840-1860*. Londra: Quaritch, 1862.
- Contenson, Baron Ludovic de. *Les réformes en Turquie d'Asie: la question arménienne, la question syrienne*. 2d ed. Paris: Plon, 1913.

- Coulson, Noel J. *A History of Islamic Law*. Islamic Surveys 2. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964.
- Cuinet, Vital, *Syrie, Liban et Palestine*. Paris: Leroux, 1896.
- Cumming, Henry H. *Franco-British rivalry in the Post-War Near East: The Decline of French Influence*. Londra: Oxford University Press, 1938.
- Dâğır, Es'ad, *Müzekkerâtî*. Kahire, n.d.
- David, Wade Dewood. *European Diplomacy in the Near Eastern Question, 1906-1909*. Illinois Studies in the Social Sciences, cilt. 25, No. 4. Urbana: University of Illinois Press, 1940.
- Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Derveze, el-Hakem ve Cabbûrî, Hamîd el-, *Maa'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Kahire, 1958.
- Devâlibî, Ma'ruf, *el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye fi Hakikatihâ*. Kahire, 1959.
- Tarihu's-Sahâfeti'l-Arabiyye*. Beyrut, 1913.
- Dimeşhî, Mihail ed. *Tarihu Havâdisi's-Şam ve Lübnan*. Beyrut, 1912.
- Diehl, Charles, and Marçais, Georges. *Histoire générale: Histoire du moyen âge*. 3 cilt. Cilt. 3, *Le monde oriental de 395 à 1081*. Paris: Presses Universitaires de France, 1944.
- Djemaî Pasha, Aḥmad. *La Vérité sur la Question Syrienne*. İstanbul, 1916.
- , *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*. Londra: Hutchinson, 1922.
- Djuvara, Traudafil G. *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*. Paris: alcan, 1914.

Dodwell, Henry H. *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali*. Cambridge: At the University Press, 1931.

Dûrî, Abdülaziz el-, *el-Cüzûru't-Tarihiyye li'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Beyrut, 1960.

———, *Mukaddime fi Tarihi Sadri'l-İslam*. 2. ed. Beyrut, 1961.

Duveyhî, Mâr İstifân el-, *Tarihu't-Tâifeti'l-Mârûniyye*. Beyrut, 1890.

———, *Tarihu'l-Emir Haydar Ahmed Şihab*. Kahire, 1900.

Ebu Zehre, Muhammed, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*. Kahire, 1958.

El-Kavmiyyetü'l-Arabiyye fi'l-Karni't-Tâsi Aşer. Şam, 1965.

Emin, Ahmed, *Yevmü'l İslam*. Kahire, 1958.

———, Engelhardt, Edouard Philippe. *La Turquie et le tanzimat: ou histoire de réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. 2 cilt. Paris: Cotillon, 1882-84.

Falls, Capt. Cyrill Benthham. *Military Operations: Egypt and Palestine, from June 1917, to the end of War. History of the Great War Based on Official Documents*. Londra: H. M.S.O., 1930.

Farley, J. Lewis. *Modern Turkey*. Londra: Hurst, 1872.

———, *The Resources of Turkey, Considered with Special Reference to the Prophtable Investment of Capital in the Ottoman Empire*. Londra: Longman, 1863.

———, *Turks and Christians*. Londra, 1876.

Fehmi, Mahir Hasan, *el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye ve's-Şi'ru'l-Muâssır*. Ma'al-'Arab, No. 6. Kahire, 1960.

Feyzî, Süleyman, *Fi Gamrati'n-Nidâl: Müzekkerâtu Süleyman Feyzî*. Beghdad, 1952.

France, Bibliothèque nationale, Archives du ministère des affaires Etrangères, *Turquie*.

———, *Documents Diplomatiques*, 1860. Paris, 1861.

Freycinet, Charles De. *La question d'Égypte*. 2d ed. Paris: P. Brodard, 1904.

Fyze, Asaf Ali Asghar. *Outlines of Muhammadan Law*. Calcutta: Oxford University Press, 1949.

Georges-Gaulis, Berthe. *La question arabe: de l'Arabie du Roi Ibn Saoud à l'indépendance syrienne*. Paris: Berger-Levrault, 1930.

Ghali, Paul. *Les nationalités détachées de l'Empire Ottoman à la suite de la guerre*. Paris: Domat-Montchrestiens, 1934.

Gazâlî, Muhammed el-, *Kifahû Din*. Kahire, 1959.

Gazâlî *Hakikatü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Kahire, 1961-69.

Gharybah Abdülkerim Mahmud, *el-Arab ve'l-Etrâk*. Şam, A.H. 1381 (A.D. 1961)

———, *Mukaddimetu Tarihi'l-Arabi'l-Hadîs 1500-1918*. Şam, 1960.

Gibb, Hamilton A.R. *Modern Trends in Islam*. Chicago, 1947.

———, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw and William R. Polk. Boston: Beacon Press, 1962.

———, and Bowen, Harold. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture*, I cilt. in 2. Londra and New York: Oxford University Press, 1950, 57.

Gibbons, Herbert Adams. *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*. Oxford: Clarendon Press, 1916.

- Goodell, Rev. William. *Forty Years in the Turkish Empire*, ed. E.D.G. Prime. New York, 1876.
- Gouilly, Alphonse. *L'Islam devant le monde moderne*. Paris, 1904.
- Graves, Sir Robert Windham. *Storm Centres of the near East: Personal memories, 1879-1929*. Londra: Hutchinson, 1933.
- Great Britain, Admiralty. *A Handbook of Syria (including Palestine)*. Haz. the Geographical section of the Naval Intelligence Division, Naval Staff. Londra, H.M.S.O., 1919.
- , Foreign Office. *British Documents on the Origins of the War: 1898-1914*, ed. G.P. Gooch and Harold W.V. Temperley. II cilt. Cilt. 5, *The Near East, 1903-9*. Cilt. 10, böl. I, *The Near and Middle East on the Eve of War*; böl. 2; *The Last Years of Peace*. Londra: H.M.S.O., 1926-38.
- , Foreign Office. *Correspondence Relating to the Affairs of Syria 1860-61*. Londra, 1861.
- , Foreign Office. *Despatches, Turkey, Egypt*.
- , Foreign Office. *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*.
- , Foreign Office. *Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt, 1902*.
- , Foreign Office. *Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office*. No. 88, *Turkey in Asia*. No. 96 a&b, *The Rise of Islam and the Caliphate; The Pan-Islamic Movement*. No. 96 c&d, *The Rise of the Turks; The pan-Turanian Movement*. Londra, H.M.S.O., Ocak-Mart 1919.
- Greasy, Edward S. *History of the Ottoman Turks From the beginning of their Empire to the Present Time*. rev. ed. Londra: Richard Bentley and Son, 1878.

- Guys, Henri. *Esquisse de l'état politique et commercial de la Syrie*. Paris, 1862.
- Haim, Sylvia G. *Arab Nationalism: An Anthology*. Berkeley&Los Angeles: University of California Press, 1962.
- Hakîm, Yusuf el-, *Beyrut ve Lübnan fî Ahdi'l-Osmân*. Beyrut, 1964.
- Hâlid, Hâlid Muhammed, *Min hunâ nebde*. Kahire, 1950.
- , *From Here We Start*, trans. Ismai'l R. al-Faruqi. 3d ed. Washington: American Council of Learned Societies, 1953.
- Halidî, M. R. al- *el-İnkilabü'l-Osmânî ve Türkiye el-Fetât* (Kahire, 1326 A. H.)
- Harbutlî, Ali Hasanî el-, *Muhammed ve'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Kahire, 1956.
- Harbutlî, *Et-Tarihu'l-Muvahhad li'l-Ümmet'l-Arabiyye*. Kahire, 1970.
- Halim, İbrahim Bey, *Kitabü't-Tuhfeti'l- Halimiye fi Tarihi'd- Devleti'l-Âliye* (Kahire, 1905).
- Hamilton, Angus. *Problems of the Middle East*. Londra: Nash, 1909.
- Hammer-Purgstall, [Joseph] Freiherr Von. *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours*, çev. J.J. Hlelert. 18 cilt. Paris: Bellizard, 1835-41.
- Hanotiaux, Gabriel. *Etudes diplomatiques: La politique de l'équilibre, 1907-1911*. Paris, 1914.
- Hatatah, Yusuf Kemal, *Müzekkerâtu Midhat Paşa* (Kahire, n. d.).
- Hayes, Carlton J.H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Richard R. Smith, 1931.
- Herbert, Aubrey, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel*. Londra, 1924.

- Heyd, Uriel. *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Londra: Luzac and Harvill Press, 1950.
- Hinckley, Frank Erastus. *American Consular Jurisdiction in the Orient*. Washington: Lowdermilk, 1906.
- Hitti, Philip K. *Lebanon in History, from the Earliest Times to the Present*. Londra: Macmillan, 1957.
- Hoard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*. Norman: University of Oklahoma Press, 1931.
- Homsy, Msgr. Basile. *Les capitulations et la protection des chretiens au Proche-Orient, au XVIe, XVIIe et XVIIIe siecles*. Harissa, Lebanon: Imprimerie St. Paul, 1956.
- Hostler, Charles W. *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and their Political Objectives*. Londra: Allen, 1957.
- Hourani, Albert H. *Arabic Thought in the Liberal age, 1798-1939*, Londra: Oxford University Press, 1962.
- , *Minorities in the Arab World*. Londra: Oxford University Press, 1947.
- , *Syria and Lebanon: A Political Essay*. Londra: Oxford University Press, 1946.
- Husrî, Sâtî' el-, *Nuşûn'l-Fikreti'l-Kavmiyye*. Beyrut, 1951-59.
- , *El-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-Devletü'l Osmâniyye*. Kahire, 1957; Beyrut, 1960.
- İbnül-Hüseyn, Abdullah (Kral) el-Ameli es-siyasiye (Amman, 1939).
- İbnül-Hüseyn, Abdullah (Kral) *Müzekkerâtî* (Kudüs, 1945).
- İbn İyas, Ebû'l-Berekât Muhammed İbn Ahmed, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâi'i'd-Duhûr*. 3 cilt. Kahire, A. H. 1312 (A. D. 1894).

- Ireland, Philip W., ed. *The Near East: Problems and Prospects*. Chicago: University of Chicago Press, 1945.
- Jessup, Henry Harris. *Fifty-three Years in Syria*. 2 cilt. New York: Fleming H. Revell, 1910.
- Jouplain, M. (pseud. For Paul Nujaym). *La question du Liban: Étude d'histoire diplomatique & de droit international*. Paris: A. Rousseau 1908.
- Jowett, Rev. William. Christian researches in the Mediterranean from 1815-1820. Londra: Watts, 1822.
- Jung, Eugène. Les puissances devant la révolte arabe: la crise mondiale de demain. Paris: Halcette, 1906.
- Jung, Eugène. La Révolte arabe. 2 cilt. Paris: Colberts, 1924.
- Kal'acı, Kadri, *Cîlû'l-Fidâ*. Beyrut, 1968.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 18 cilt. Cilt. 6, Islahat fermanı devri, 1856-1861. Cilt. 8, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907). Ankara, 1954, 1956.
- Kattanî, Idris Al-. *Al-Maghrib al-Muslim did al-Lâdiniyyah* (Muslim Morocco opposes atheism). Kazablanka, 1958.
- , *Ümmü'l-Kurâ* (Mekke). Kahire, 1931; Halep, 1959.
- Kavakibi, Abdürrahman al-, *Tabâîu'l- İstibdâd ve Mesarii'l-İsti'bâd* (Kahire, 1326 A. H.)
- , *Tabâ'î' al-İstibdâd wa Maşâri' al-İsti'dâd* (The nature of tyranny and the struggle against enslavement). Kahire, n.d.
- Kazamzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia*, 1917-1921. New York and Londra: Oxford University Press, 1952.
- Kemal, İsmail. *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*. Londra, 1920.
- Khaddurî, Majid. "Aziz 'Alî Mısırî and the arab nationalist Movement," St. Antony's papers, No. 17, in *Middle East*

tern Affairs, No. 4, ed. Albert Hourani. Londra: Oxford University Press, 1965.

Khairallah, İbrâhîm As'ad. *The Law of Inheritance in the Republics of Syria and Lebanon*. Beyrut: American Press. 1941.

Khairallah, K.T. *Le problème du Levant: les régions arabes libérées*. Paris, 1919.

Khalîl, Yâsin, *al-idiologiyyah al-'arabiyyah*. Bağdad: Ministry of Culture and Guidance, 1966.

Kirk, George Edward. *A short History of the Middle East, from the Rise of Islam to Modern Times*. Londra: Methuen, 1948. New ed. Londra, 1955.

Knight, Edward F. *The Awakening of Turkey: A History of the Turkis Revolution*. Londra: Milne, 1909.

Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the East*, çev. Margaret M. Green. New York: Harcourt, Brace, 1929.

Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*. New York: Macmillan Co., 1944.

Kuran, Ahmed Bedevi. *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

———, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*. İstanbul, 1948.

Kürdali, *Muhammed Hitatu'ş-Şam*, cilt, II, III, and V. (Şam, 1925 and 1927).

Lawrence, T.E. *The Seven Pillars of Wildom: A Triumph*. Londra and Toronto: J. Cape, 1935.

Lewis, Bernard. *The Middle East and the West*. Bloominton: Indiana University Press; Londra, 1964.

Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: Clarendon Press, 1925.

- , *'Iraq, 1900 to 1950: a Political, Social and Economic History*. Londra: Oxford University Press for Royal Institute of International Affairs, 1953.
- Lucnetü'l-Ulyâ li-Hizbi'l-Lâmerkeziyye, el-Mu'temeru'l-Arabî el-Evvel* Held in Paris, June 18.-23., 1913 (Kahire, 1913).
- Lybyer, Albert Howe. *The Government of the Ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Harvard Historical Studies, cilt. 18. Cambridge: Harvard University Press, 1913.
- Madden, Richard Robert. *The Turkish Empire in its Relation with Christianity and Civilization*. Londra: Newby. 1862.
- Mahmasânî, Subhî, *el-Evdâu't- Teşrî'iyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye, Mâdihâ ve Hâdîruhâ*. Beyrut, 1957-62.
- , *Falsafat al- Tashrî' fi'l-Islâm*. Beyrut, 1946.
- Majdhub Muhammed el-, *el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye Emâme Tesâru'u-Addâd*. Beyrut, 1960.
- Mahzumî, Muhammed el-, *Hatırat cemaleddin Afgani al-Husaini* (Beyrut, 1931).
- Mandelstam, André Nikolaievich. *Le sort de l'empire ottoman*. Lausanne: Payot, 1917.
- Montran, Robert, and Sauvaget, Jean, comps. *Règlements fiscaux ottomans: Les Provinces syriennes*. Beyrut: Imprimerie Catholique, 1951.
- Makdisî, Circus el-Hûrî el-, *A'zamu Har fi't-Tarih*. Beyrut, 1928.
- Makdisî, Rûhî Hâlidî el-, *el-inkılâbu'l-Osmânî ve Türkiyâ el-Fetât*. N.p., n.d.
- Marriot, John A.R. *The Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy*. 4th ed. Oxford: Clarendon Press, 1940.

- Mesad, Bulos, *ed-Devletü'l-Osmâniye fî Lübnan ve Suriye*, 1517-1916 (Kahire, 1916).
- Mesad, Bulos, *Lübnan ve Suriye Kable'l- İntidâd ve Ba'dehu*, cilt. I, (Kahire, 1926).
- Lübnan ve Suriyye Kable'l-İntidâb ve Ba'duh*. Kahire, 1929.
- Mes'ûd, Cubran, *Lubnan ve'n-Nehdati'l-Arabiyye el-Hadîse*. Beyrut, 1967.
- Mears, Eliot Grinnel. *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation*, 1908-1923. New York, 1925.
- Mıdhat Bey, 'Ali Haydar. *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder, Derived from Private Documents and Reminiscences, by His Son Ali Haidar Midhat Bey...* Londra: J. Murray, 1903.
- Miller, William. *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1922*. Cambridge: At the University Press, 1923.
- Montagne, Robert. *L' Evolution moderne des pays arabes*. Paris, 1935.
- Morris, Robert. *Freemasonry in the Holy Land; or, Handmarks of Hiram's Builders*. 5th ed. New York0: Masonic Publishing Co., for the author, 1873.
- Mübârek, Muhammed el-, *el-Ummetü'l-Arabiyye fî Ma'reketi Tahkiki'z-Zât*. Şam, 1959.
- Muvaylihî, Muhammed el-, *Mâ hunâlik*. Kahire, 1896.
- Napier, Lt. Col. Edward D.H.E. *Reminiscence of Syria, and the Holy Land*. 2 cilt. Londra: Parry, 1847.
- Nâsirudin, Ali, *Kadiyyetü'l-Arab*. Beyrut, 1963.
- Nevfel, Abdürrezzak, *el-İslam Din ve Dünya*. Kahire, 1959.
- Nerval, Gérard de. *Voyage en Orient*. 3 cilt. Paris: Bossard, 1927.

- Niyazi, Ahmad, *Havâtıru Niyazî* (Kahire, 1909)
- Nūrî Bey, Jalâl. *Târîkh al-Mustaqbal*. N.p., n.d.
- Nuseibeh, Hâzem Zakî. *The Ideas of Arab Nationalism*. Ithaca: cornell University Press, 1956.
- Nusuli, *Enis Zekeriya Esbalü'n Nehdafi'l-Arabiyye fi'l-Kar-ni't-Tâsi Aşer* (Beyrut, 1895).
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Abdülhamid* (My fathr 'Abdul Hamid). İstanbul, 1960.
- Pears, Sir Edwin. *Life of Abdul Hamid*. New York: Henry Holt, 1917.
- Pichon, Jean. *Le partage du Proche-Orient*. Paris: Peyronnet, 1938.
- Porter, J.L. *Five Years in Damascus, Including an Account of the History, Topography, and Antiquities of that City; with Travels and Researches in Palmyra, Lebanon and the Hauran*. Londra: Murray, 1855.
- Ramsaur, Ernest E., JR. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton: Princeton Universty Press, 1957.
- Rausas, G. Pelissé Du. *Le régime des capitulations dans l'empire Ottoman*. 2 cilt. Paris, 1902-05.
- Razzâz, Munîf Al-, *The Evolution of the Meaning of Nationalism*. New York: Doubleday & Co., 1963.
- Rihanî, Emin el-, *Mulûku'l-Arab*, cilt. II (Beyrut, 1929).
- Rustum, Asad J. *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egytian Expedition to Syria, 1831-1841*. Beyrut: American Press, 1936.
- Sa'ab, Hassan. *Arab Federalist of the Ottoman Empire*. Amsterdam: Djambatan, 1958.

- Saba, Jean S., *L'Islam et la nationalite*. Paris Librairie de Jurisprudence ancienne et Moderne, 1931.
- Said, Ahmed, *el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye*. Kahire, 1959.
- Said, Emin, *es-Sevratü'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ*. 3 cilt. Kahire, 1934.
- Said, Nürî As-. Arab Independence and Unity. Baghd: Government Press, 1943.
- Salmon, W.H. An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (A.D. 1516). Londra: Royal Asiatic Society, 1921.
- Samné, Georges. La Syrie. Paris: Brossard, 1920.
- Sayigh Enis, *Tatavvuru'l-Mefhûmu'l-Kavmî inde'l-Arab*. Beyrut, 1961.
- Seton-Watson, Robert William. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics. Londra: Macmillan, 1935.
- Seton. The Rise of Nationality in the Balkans. Londra: Constable, 1917.
- Sulh, Adil, *Sütûr mine'r-Risale*. Beyrut, 1966.
- Surûr, Taha, Abdalbâkî, *Devletü'l-Kur'an*. Kahire, 1961.
- Susa, Nasîm. The Capitulatory Regime of Turkey: Its History Origin, and Nature. Johns Hopkins University Studies in History and Political Science, n.s. No. 18. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1933.
- Skelton, Mrs. Gladys (Presland, John). Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes, 1883-1923. Londra: Macmillan, 1942.
- Stoddard, Lothrop. *The New World of Islam*. Londra, 1921.
- Stitt, George. A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haidar. Londra: Allen & Unwin, 1948.

- Stripling, George W. F. The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574. Illinois Studies in the Social Sciences, cilt. 26, No. 4. Urbana: University of Illinois Press, 1942.
- Şâkir, Emin; İryân, Said el-, ve Atâ Muhammed Mustafa, *Türkiyye ve's-Siyasetü'l-Arabiyye*. İkharna Laka, No. 10 Kahire, 1954.
- Şarkis, Salim, *Sirri Memleke* (Kahire, 1895).
- Şehbender, Abdurrahman, *es-Sevretü'l-Vataniyye*. Şam, 1933.
- Şeltût, Mahmud, *el-İslam: Akîde ve Şerîa*. Kahire, n.d.
- Şeybânî, Ahmed el-, *el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye fi'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*. Beyrut, 1966.
- Şeref, Abdurrahman, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*. İstanbul, A.H. 1309 (A. D. 1893).
- Şihâbî el-Emir Mustafa el-, *Muhâdarât anî'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Kahire, 1959.
- Tahsin Pasha. Abdülhamid ve Yıldız Hatırları (Abdul Hamid and the Memories of Yıldız). İstanbul, 1921.
- Tahtâvî, Şeyh Rifâa Râfi' el-, *Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz*. Kahire, A. H. 1250 (A.D. 1905).
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu. 2 cilt. İstanbul, 1940.
- , *Sevratü'l-Arab*. Kahire, 1916.
- Tunaya, Tarık Z. Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952. İstanbul, 1952.
- Tütsch, Hans E. Facets of Arab Nationalism. Detroit: Wayne State University Press, 1965.
- Urquhart, David. The Lebanon (Mount Souria): A History and a Diary. 2 cilt. Londra: Newby, 1860.
- Urquhart, The Spirit of the East. 2 cilt. Londra, 1839.

- Us, Hakki Tarık. Meclis-i Meb'usan, A.H. 1293 (1877 A.D.). 2 cilt. İstanbul, 1954.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakki. Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi. Topkapı Sarayı Müzesi Yazınları, No. 8. İstanbul, 1959.
- Vāmbéry, Ármin. "Personal Recollections of Abdul Hamid II and His Court" *The Nineteenth Century and After*, June-July 1909, pp.69-82.
- Van Dyck, Edward A. Report of Edward A. Van Dyck, Consular Clerk of the United States at Kahire, Upon the Capitulations of the Ottoman Empire Since the Year 1150. 2 pts. Washington: G.P.O., 1881-82.
- Volney, Constantin-François Chasseboeuf. Travels in Syria and Egypt During the Years 1783, 1784 and 1785, Containing the Present Natural and political State of Those Countries, Thair Productions, Arts, Manufactures, and Commerce; With Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs, çev. from the French. 2 cilt. Londra: Robinson, 1787.
- Witteck, Paul. The Rise of the Ottoman Empire. Royal Asiatic Society Monographs, cilt. 23. Londra: Royal asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938.
- Wortabet, Gregory M. Syria and the Syrians; or, Turkey in the Dependencies. 2. cilt. Londra: James Madden, 1856.
- Yalman, Ahmet Emin. Turkey in the World War. New Haven: Yale University Press, 1930.
- Young, George. Nationalism and War in the Near East, ed. by Lord Courtney of penwith. Oxford: Clarendon Press, 1915.
- Young. ed. Corps de Droit Ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances, et actes les plus importats

du droit intérieur, et études sur le droit coutumier de l'Empire Ottoman. 7 cilt. Oxford: Clarendon Press 1905-06.

Ziyade, Nikola, *Dirâsât fi's-Sevrati'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ*. Amman, 1967.

Süreli Yayınlar

Efkâr (Amman). 1966.

Ahram, El- (Kahire). 1963.

Daily Mail, The (Londra). 1914.

Daily News, The (Londra). 1914.

Echo de Paris, L'. 1913.

Akdam (İstanbul). 1913.

Hilâl, El- (Kahire), 1908, 1914.

Hivâr (Beyrut). 1963.

Illustrated Londra News, The. 1908.

Cinan, El- (Beyrut). 1870.

Lisanul-Hal (Beyrut). 1878, 1913.

Menâr, Al- (Kahire). 1913-14.

Mukattam, Al- (Kahire). 1913

Muktebes, El- (Şam). 1909.

Tevsiri Efkâr (İstanbul). 1913.

Times, The (Londra). 1911, 1914.

Osmanlı, The (Cenevre). 1898.

İNDEKS

A

- Abbas, Ş.A. 60
Abduh, Ş.M. 87, 88, 201
Abdullah, E. 143, 144, 145, 146,
147, 156, 157, 159,
175, 177, 201, 202,
210
Abdülaziz 22, 174, 206
Abdülhâdi, R. 99, 200
Abdülhakk, Ş. 107
Abdülhamid, II. 21, 22, 29, 65,
67, 68, 69, 70, 71, 72,
73, 74, 91, 92, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100,
103, 104, 115, 120,
124, 134, 215, 217
Abdülhüda Efendi 70
Abdül-nâsir, C. 183
Adana 62
Ademimerkeziyet Partisi 99,
113, 116, 123, 124,
125, 131, 194
Aden 47
Adivar, H.E. 71, 114, 202
Afgani, C. 87, 88, 120, 213
Afganistan 12
Aintura 59, 75
Akçuraoğlu, Y. 109
Akkar 38
Allenby 164, 165
Almanya 13, 138, 140, 142,
143, 146, 197, 198
Alp, T. 109, 110
Amerika Birleşik Devletleri 89,
197
Amman 113, 210, 219
Ammun, İ. 75, 124
Ammun, S. 75, 124

- Anbar, S. 124
 Anglo-Rus Antlaşması 143
 Antonius, G. 55, 64, 74, 88, 113, 116, 147, 152, 158, 202
 Arabistan 13, 26, 37, 41, 52, 71, 74, 88, 112, 115, 141, 145, 146, 152, 158, 163, 173, 178, 186
 Arap Cumhuriyetleri Federasyonu 180
 Areysi, A. 124, 146
 Aristidi Paşa 99
 Arnavutluk 37, 96, 185
 Ashrusnah 17
 Asir 165
 Atina 12
 Atrâş, N. 157
 At-Tahtâvî, Ş.R.R. 89
 Avusturya 23, 41, 48, 55, 78, 114, 197
 Azim, R. 73, 114, 116, 125, 194
 Aziz Mısri 146

B

- Baalbek 124
 Bağdat 13, 25, 28, 30, 41, 52, 69, 70, 80, 82, 113, 127, 155, 164, 168, 187
 Bağdat Demiryolları 138
 Baron von Stotzingen 158
 Barron, Sir E. 141
 Basra 47, 113, 127, 128, 129, 130, 131, 138, 139, 141, 143, 155, 161, 187
 Basra Körfezi 47, 138, 139, 141, 143, 161
 Bayezid, I. 12, 15, 207
 Bayezid, II. 13
 Bedreddin, Ş. 157
 Belgrat 13
 Bergama 12
 Berlin 78, 79, 108, 139
 Beyhum, A.M. 124, 127, 203
 Beyrut Amerikan Üniversitesi 9, 59, 63, 123
 Blanche 45
 Bliss, P.D. 65, 204
 Bopp, A. 131
 Buchanan, Sir G. 139
 Budapeşte 13, 108
 Buhara 17
 Bulgaristan 132, 185
 Bulwer, Sir H. 45, 50
 Bükreş 133
 Büyük Britanya 22, 25, 36, 40, 41, 43, 45, 46, 56, 61, 64, 69, 79, 81, 82, 84, 85, 89, 91, 93, 96, 98, 104, 106, 107, 109, 112, 121, 122, 127, 129, 130, 133, 138, 139, 141, 145, 146, 154, 164
 Büyükelçisi Bourquency, M. 59

C

- Cahun, L. 108, 204
 Cambon, M.P. 91, 137, 140

Carslaw, Dr. 57
 Cavit Bey 105
 Cemal Paşa 8, 125, 126, 132,
 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 154, 155,
 158, 159, 176, 195
 Cemiyeh al-Arabiyyah al-Fatât
 114
 Cemiyet-ül Nâtikin bi'l-Dâd
 114
 Cenevre 73, 95, 96, 107, 219
 Cezâiri, E.A. 78
 Charles de Freycinet 54, 80
 Charles, İmparator V. 8, 14, 17,
 54, 80, 87, 109, 124,
 127, 200, 201, 204,
 205, 207, 210
 Chevrillon, A. 45, 204
 Chirol, Sir V. 170, 204
 Cidde 156
 Cohen, A. 109
 Creasy, E. 12, 13
 Cumberbatch 121, 122
 Currie, Sir P. 91

Ç

Çaldıran Ovası 18

D

Daily Mail (Londra) 140, 219
 Debbas, C. 124, 200
 Deedes, Sir W. 143, 160, 162,
 216
 Delaporte 80
 Dickson, J. 79, 80, 81, 82, 84,
 85

Draga, N. 99
 Dufferin 45, 85
 Dünya Savaşı, I. 8, 115, 133,
 138, 142, 170, 177,
 198
 Dünya Savaşı, II. 178

E

E. de Lesseps 45
 Edirne 12, 132, 133
 Enver Paşa 126, 148
 Ermenistan 91, 143, 152, 153,
 163, 187
 Ertuğrul 15
 Ezher Üniversitesi, El- 21

F

Fadl, Ş. 70
 Fahreddin, E. 37
 Faidi, S. 30
 Fatât 72, 113, 114, 157
 Faysal, E. 154, 157, 158, 159,
 164, 177
 Filistin 42, 62, 128, 150, 152,
 153, 164, 170
 Flourens 90
 Francis, I. 35, 43, 140
 Fransa 13, 14, 26, 35, 36, 41,
 53, 55, 59, 62, 68, 71,
 75, 76, 80, 85, 89, 90,
 115, 120, 137, 138,
 142, 143, 144, 146,
 150, 151, 152, 153,
 160, 162, 177, 178

G

- Galata 35
 Ganem, Ş. 124, 200
 Gavri, G. 18
 Gaza 37, 62
 Gazali 37
 Geary, A. 105
 Gelibolu 27
 General Liman von Sanders 154
 George, L. 8, 19, 20, 22, 33, 35, 55, 99, 113, 125, 138, 142, 155, 158, 202, 212, 216, 217, 218
 Gibb, H.A.R. 20, 25, 28, 31, 33, 38, 40, 41, 51, 87, 88, 207
 Gibbons, H.A. 15, 207
 Gilbert, T. 85
 Goschen, G.T. 79, 84, 139
 Gökalp, Z. 102, 109, 114, 210
 Grey, F.V. 140
 Grey, Sir E. 91, 105, 127, 128, 137, 138, 139, 140, 153, 192
 Guillois 89

H

- Habbalin, E. 75
 Hadramut 70
 Halep 18, 21, 27, 38, 41, 42, 44, 59, 64, 70, 78, 80, 84, 102, 103, 114, 131, 165, 188, 190, 211
 Halil, A. 72, 124, 126, 127, 152
 Hama 18, 78

- Han, C. 25, 26, 36, 111
 Harborne, W. 36
 Haşimi, Y. 157
 Hattı Hümayun 44, 49
 Haydar, İ. 8, 38, 49, 124, 125, 126, 206, 214
 Haydar, Ş.A. 8, 38, 49, 124, 125, 126, 206, 214
 Hayfa 56, 164
 Hayri Bey 158
 Hazım Bey 122
 Herat Sultanı 12
 Heyd, U. 101, 102, 109, 115, 210
 Hicaz Demiryolu 70, 71
 Hizbu'l-Lâmerkeziyye al-İdariyye al-Osmani 113
 Hourâni, İ. 75
 Hulusi Bey 150
 Humus 18, 38, 78
 Hülagu 111, 168
 Hüseyin, Ş. 53, 111, 142, 144, 145, 146, 147, 156, 159, 160, 176, 177, 210

I

- Irak 28, 69, 97, 124, 133, 152, 161, 163, 164, 175, 177, 178, 194

İ

- İran 17, 18, 106, 177
 İsmail, Ş. 17, 18, 23, 94, 211, 218
 İspanya 11, 13, 35, 168

İstanbul 12, 13, 15, 21, 22, 23,
24, 25, 26, 27, 29, 31,
34, 35, 36, 37, 39, 40,
48, 50, 59, 62, 67, 68,
69, 70, 72, 77, 78, 79,
80, 81, 84, 91, 92, 94,
95, 96, 97, 99, 100,
102, 104, 105, 106,
109, 112, 113, 116,
118, 120, 121, 123,
126, 127, 128, 129,
130, 131, 133, 139,
140, 144, 145, 148,
150, 152, 153, 154,
157, 163, 190, 194,
195, 196, 197, 202,
205, 212, 215, 217,
218, 219

İttihat ve Terakki Cemiyeti 29,
94, 103, 104, 105,
106, 107, 109, 110,
112, 115, 117, 125,
126, 127, 128, 129,
130, 131, 194

İyas, İ. 19, 210

İznik 12

J

John, F.R. St. 13, 44, 64, 79,
81, 82, 85, 132, 143,
145, 213, 216

Jön Türkler 21, 72, 73, 91, 93,
94, 95, 96, 99, 101,
102, 103, 105, 109,
110, 112, 114, 116,
117, 119, 129, 130,
131, 132, 133, 134,

143, 144, 151, 155,
172, 176, 192, 194,
212

K

Kahire 12, 18, 19, 21, 30, 38,
43, 49, 51, 53, 62, 72,
73, 74, 87, 89, 94, 96,
109, 112, 113, 115,
116, 117, 120, 121,
122, 123, 124, 125,
126, 127, 129, 143,
144, 145, 146, 147,
158, 164, 174, 177,
193, 194, 201, 202,
203, 204, 205, 206,
207, 209, 210, 211,
213, 214, 215, 216,
217, 218, 219

Kamil Paşa, S. 133

Kapitülasyonlar 143

Karadağ 132

Kavâkibi, A. 87, 88

Kazemzade, F. 153, 154

Kemal, M. 94, 209, 211

Kerr, N. 36

Kıbrıs 36

Kızıldeniz 122

Kilikya 152, 153

Kitchener 144, 145, 146, 156,
159

Knolles, R. 15

Konsolosluk Mahkemeleri 36

Konsolos Vekili 45, 105

Kosova 12

Köprülü, M.F. 15, 16

Kudüs 26, 27, 37, 42, 85, 143,
164, 188, 190, 210
Kuveyt 141, 148
Külliyetü'l-Osmaniyye el-İsla-
miyye, el- 60
Kürdistan 18, 37, 152, 153, 186,
187
Kütahya 53

L

Lawrence, T.E. 146, 147, 155,
159, 160, 164, 212
Lazaristler 64
Lazkiye 42, 56, 78, 122
Lewis, B. 21, 29, 30, 41, 43, 56,
85, 134, 185, 206
Libya 132, 180
Lisanül-Hal 72
Londra 9, 12, 14, 15, 17, 19, 20,
21, 22, 25, 27, 28, 32,
37, 38, 41, 42, 44, 46,
49, 50, 54, 55, 56, 60,
70, 72, 73, 82, 87, 89,
93, 94, 98, 99, 102,
103, 106, 108, 109,
125, 132, 138, 139,
140, 141, 142, 143,
145, 146, 147, 153,
154, 158, 162, 164,
165, 175, 178, 191,
193, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 219
Lowther, Sir G.A. 91, 105, 121,
192

Ludovic de Contenson, B. 49,
134, 191
Lübnan 9, 37, 38, 41, 42, 52, 54,
55, 57, 62, 63, 68, 72,
74, 75, 76, 77, 82, 86,
97, 124, 137, 149,
150, 151, 164, 176,
178, 187, 188, 195,
205, 209, 214
Lübnan Dağı 41, 55, 176

M

Macaristan 13, 14, 114, 197
Mahmassani, M. 124
Mahmud, II. 30, 47, 48, 114,
115, 207, 217
Mahmud Paşa, D. 115
Makarius, Ş. 74, 75
Makedonya 96, 99, 105
Mansur 17, 38
Maraş 41
Mardam, C. 124, 200
Marriott, J.A.R. 13, 132
McMahon, Sir H. 147, 156, 157
Mecelle Cemiyeti 39
Mecelle el-Ahkâm el-Adliyye 39
Medine 26, 37, 70, 80, 93, 111,
131, 158, 159
Mehdi 85
Mehmed, I. 12, 22
Mehmed, II. 13, 22, 34, 35
Mehmed, III. 26, 36
Mehmed, IV. 26
Mehmed, V. 22, 100
Mekke 25, 26, 37, 52, 53, 80,
84, 88, 142, 144, 145,

147, 156 - 158, 160,
161, 176, 177, 211
Menâr 109, 219
Mendeb Boğazı 11
Mısır 12, 13, 17, 18, 19, 20, 24,
25, 37, 43, 52, 53, 54,
63, 64, 71, 73, 74, 75,
78, 85, 89, 97, 131,
141, 145, 146, 147,
148, 149, 158, 160,
163, 170, 180, 186,
194, 195, 199
Midhat Paşa 97, 209
Moğollar 17
Mohaç Savaşı 13
Morgenthau, H. 102, 148, 152
Muharrem Bey, Dr. 118
Muhteşem Süleyman 24
Mukattam 74, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 126,
127, 129, 219
Munla Bey, N. 118
Murad, I. 12
Murad, II. 12
Murad, III. 35
Murad, V. 22
Musul 13, 41, 62, 80, 187
Mutasım 17
Mutran, N. 124, 200
Mütevekkil, H. 24

N

Nablus 42
Nakıb, T. 127, 146, 155
Napoli 14
Napolyon 170

Nâtur, T. 8
Nazım Paşa 98, 133
Necid 139
Niğbolu Muharebesi 12
Nimr Paşa, F. 8, 74, 75, 77, 79
Nizamiye Mahkemeleri 39
Nuri Bey, C. 109

O

Organiques, R. 42
Orhan 12, 23
Ortadoğu 11, 13, 17, 18, 41,
48, 50, 51, 55, 58, 59,
61, 64, 72, 74, 86, 95,
108, 138, 140, 144,
155, 162, 163, 164,
165, 167, 168, 171,
172, 176, 178, 182,
183, 184, 187
Osmanlı İmparatorluğu 7, 8, 11,
13, 15, 16, 18, 21, 23,
26, 27, 28, 29, 31, 32,
33, 34, 35, 36, 38, 40,
41, 43, 44, 45, 46, 47,
48, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 58, 65, 68, 71, 73,
74, 76, 77, 78, 79, 80,
84, 86, 90, 91, 93,
94, 95, 96, 100, 101,
102, 103, 107, 110,
114, 115, 117, 119,
120, 124, 125, 126,
129, 132, 135, 138,
140, 142, 144, 146,
149, 152, 154, 155,
157, 160, 164, 168,
169, 170, 175, 176,

177, 179, 183, 185,
187, 188, 189, 190,
193, 198, 200
Osmanlı Parlamentosu 72
Ottawi 131

P

Panislamizm 69, 87, 88, 106,
110
Panturanizm 108
Paris 9, 12, 13, 15, 17, 27, 34,
35, 42, 43, 45, 46, 47,
49, 50, 54, 62, 73, 85,
87, 89, 92, 93, 94, 95,
96, 106, 107, 108,
113, 116, 120, 124,
125, 126, 127, 130,
131, 138, 142, 146,
148, 151, 152, 153,
154, 156, 162, 177,
188, 191, 199, 200,
202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209,
211, 212, 213, 214,
215, 216, 219
Paşa, M.Ş. 8, 27, 28, 40, 41, 43,
48, 49, 53, 54, 68, 69,
71, 72, 74, 75, 77, 79,
83, 85, 90, 93, 95,
97, 98, 99, 107, 114,
115, 123, 125, 126,
132, 133, 143, 144,
148 - 155, 157, 158,
159, 176, 191, 192,
195, 203, 209
Pears, Sir E. 26, 67, 69, 118, 215
Perrier, M.C. 91

Picot, MG. 154, 162, 177
Pinon, R. 73
Poincaré, R. 137, 138
Poitiers Muharebesi 168
Prens Lichnowsky 138
Prens Sabahaddin 96
Prusya 41, 59

R

Raşid Paşa 48
Raymond, J. 52, 53, 137, 138
Reform Cemiyeti 113, 121, 122,
123, 124, 127, 129
Reşid, H. 17, 51, 62, 73, 116
Rıza, A. 51, 62, 73, 87, 88, 99,
107, 108, 116, 146,
157, 194
Rıza Bey, A. 99
Rıza, M.R. 51, 62, 73, 87, 88,
99, 107, 108, 116,
146, 157, 194
Ridaniye Savaşı 18
Rikabi Paşa, A.R. 157
Rodos 14
Roma 14, 35, 138, 152, 153,
163
Romanya 27, 132, 142
Rus-Türk Savaşı 77, 78, 80
Rusya 41, 48, 61, 106, 109, 138,
142, 143, 144, 146,
151, 152, 153, 162

S

Safad 37
Sa'id Limanı 43
Said Paşa, N. 8, 28, 123, 192

Said Paşa, S. 8, 28, 123, 192
 Sarkis, H. 72
 Sarruf, Y. 8, 74
 Saûd, E.M. 52
 Sayda 41, 56, 77, 79, 81
 Selam, S.A. 29, 124, 127
 Selanik 69, 96, 97, 100, 102,
 105, 106, 107, 108,
 109
 Selçuklular 17
 Selim, I. 13, 17, 18, 22, 23, 24,
 25, 37, 38, 52, 120,
 165
 Selim, III. 13, 17, 18, 22, 23, 24,
 25, 37, 38, 52, 120,
 165
 Semerkant 17
 Sırbistan 132, 185
 Sicilya 14
 Sifas, B. 38
 Skene, J.H. 84
 Storrs, Sir R. 144, 145, 147, 156
 Stripling, G.W.F. 19, 20
 Sulh, A. 77, 78, 79, 216
 Suriye 8, 13, 17, 18, 19, 20, 28,
 37, 38, 41, 42, 45, 52,
 53, 54, 55, 56, 59, 60,
 62, 63, 64, 65, 68, 72,
 74, 75, 77, 78, 79, 80,
 81, 82, 83, 84, 85,
 90, 97, 98, 102, 120,
 121, 124, 127, 129,
 130, 131, 133, 134,
 135, 137, 138, 143,
 145, 146, 148, 149,
 150, 151, 152, 153,
 154, 155, 157, 160,
 161, 163, 164, 165,

176, 177, 178, 180,
 186, 188, 189, 190,
 194, 197, 199, 200,
 214

Suriye Protestan Koleji 59, 63,
 64, 65, 75
 Sursock, A. 124
 Suud, İ. 148
 Süveydi, T. 124
 Sykes-Picot Anlaşması 162, 177
 Sykes, Sir M. 154, 162, 177

Ş

Şahbandar, Dr. A. 118
 Şalan, Ş.N. 157
 Şam 18, 21, 27, 30, 37, 41, 42,
 59, 63, 64, 70, 76,
 77, 78, 79, 80, 81,
 85, 89, 90, 116, 118,
 122, 131, 148, 149,
 150, 151, 154, 157,
 158, 159, 164, 173,
 176, 180, 190, 205,
 206, 207, 212, 214,
 217, 219

Şovenizm 17, 21
 Şükrü, M. 122, 125

T

Tabbara, Ş.A.H. 124, 127
 Tabit, Dr. E. 124
 Talat Paşa 126, 144
 Tanukhi 37
 Tanzimat 38, 48
 Tasviri Efkâr 131
 Tebriz 18

Temperley, H.W.V. 22, 50, 54,
142, 148, 193, 208

Tevfik Paşa 143

Times (Londra) 38, 70, 72, 106,
138, 140, 210, 212,
219

Toynbee, A.J. 19, 35, 36, 52, 56,
109, 162

Trablusgarp 21, 38, 42, 45, 56,
79, 132, 151, 186

Türkçe 21, 24, 28, 63, 73, 108,
109, 112, 117, 118,
122, 128, 130, 150,
178, 179, 191, 195

Türkistan 17

Türk Ulusçuluğu 108, 114, 133

U

Ubeydullah 109

Umman Denizi 93

Université Saint-Joseph 59

Urfa 41

Urmiye 18

V

Vahhabiler 53

Varna 12

Viyana 11, 13, 23, 47, 108, 168,
179

W

Watson, R.W.S. 37, 72, 107,
108, 216

Wingate, Sir R. 156, 158

Witte, P. 12, 15, 24

Wortabet, Dr. G. 56, 59, 60, 63,
218

Y

Yalman, A.E. 48, 109, 218

Yarbay Brémond 156

Yemen 41, 161, 165

Yıldız Sarayı 92

Yunanistan 12, 132

Z

Zafir, Ş.M. 70

Zahle 59

Zahrevi, A. 124

Zeyniyye, H. 124

ZEINE N. ZEINE

TÜRK ARAP İLİŞKİLERİ ve ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

XX. yüzyıla kadar zihinlerinde milliyetçiliğe dair hiçbir şeyin yer etmediği Arapların, I. Dünya Savaşı sırasında Hilafet'e karşı ayaklanmasına sebep olan süreç hakkında ne biliyoruz?

Saygın Ortadoğu uzmanı Zeine N. Zeine'nin kitabı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplarla Türklerin 400 yıllık ilişkilerini değerlendirmekte ve Arap dünyasında Osmanlı karşıtı fikirlerin oluşum sebeplerini, bir tarafı haklı çıkarma gayretine girmeksizin, olanca çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Bunu yaparken de, söz konusu süreçle ilgili olarak Sabetaycılar, masonlar, misyonerler, İttihat Terakki ve Arap milliyetçileri hakkında günümüze ışık tutacak pek çok ilginç ayrıntıyı dikkatli okurların nazarlarına sunmayı ihmal etmemektedir.

Konusunun temel referans kaynağı olmayı halen sürdürmekte olan kitap, ezberlerin dışına çıkma cesareti olanlar içindir...

“ışık...
biraz
daha ışık”

